МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДИПЛОМАТИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ ПРИ МІНІСТЕРСТВІ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УКРАЇНИ

КАФЕДРА РЕГІОНАЛЬНИХ СИСТЕМ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

На правах рукопису

СУБХ МАКСИМ АЛІЙОВИЧ

УДК 94(5-15)"2001/2010"(043.3)

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В КРАЇНАХ РАДИ СПІВРОБІТНИЦТВА АРАБСЬКИХ ДЕРЖАВ ЗАТОКИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ (2001-2010 РР.)

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація
на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:
кандидат історичних наук,
Надзвичайний і Повноважний Посол України
В.І.Нагайчук

Київ - 2015

ЗМІСТ

ВСТУП……. 4

РОЗДІЛ 1. Стан наукової розробки проблеми, методологія та джерельна база дослідження ……..... 11

1.1. Стан наукової розробки проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії ……. 11

1.2. Методологія та джерельна база дослідження…… 30

РОЗДІЛ 2. Політичні та адміністративні реформи у державах Ради співробітництва арабських держав Затоки (РСАДЗ)…….. 51

2.1. Передумови проведення системних реформ у країнах Затоки: внутрішні і зовнішні чинники……... 51

2.2. Модернізація політичних та соціальних структур ……... 67

2.3. Специфіка боротьби з корупцією і непотизмом…… 90

2.4. Взаємодія арабських держав Затоки з країнами «Великої вісімки» у процесі реформації……. 114

РОЗДІЛ 3. Основні напрями економічних перетворень в арабських країнах Затоки……... 137

3.1. Диверсифікація і формування ринкової економіки: підвищення ролі приватного сектора……..... 137

3.2. Модернізація фінансово-банківської системи та лібералізація інвестиційної діяльності..... 150

3.3. Створення сучасного промислового та інформаційно-комунікаційного середовища…….. 160

3.4. Поглиблення міжарабської економічної інтеграції в межах РСАДЗ…….....…… 173

РОЗДІЛ 4. Процеси соціальної трансформації в монархіях Аравійського півострова…….....……. 190

4.1. Питання збереження національної і культурно-релігійної ідентичності країн Затоки в умовах трудової імміграції та «вестернізації»…….....……..... 190
4.2. Сучасний досвід і досягнення держав РСАДЗ у розв'язанні актуальних соціально-економічних проблем…….....……. 201
4.3. Реформування системи освіти, вирішення проблеми підготовки кваліфікованих кадрів…….. 219
4.4. Еволюція суспільно-політичної ролі жінки у формуванні сучасної соціальної моделі країн РСАДЗ……... 234
ВИСНОВКИ ……... 249
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ……..... 257
ДОДАТКИ…….....……... 330

ВСТУП

Актуальність темидослідження модернізаційних процесів, які відбувались протягом згаданого періоду у Королівстві Бахрейн, Державі Катар, Державі Кувейт, Об’єднаних Арабських Еміратах, Султанаті Оман та Королівстві Саудівська Аравія, зумовлюється важливою роллю, яку відіграють аравійські монархії субрегіону Перської затоки у формуванні міжнародних підходів до забезпечення глобальної енергетичної безпеки, залучення фінансових надходжень від експорту вуглеводнів в економіку провідних країн світу, створення привабливих умов для притоку іноземних інвестицій з метою реалізації масштабних інфраструктурних проектів на території самих країн РСАДЗ, що, у свою чергу, сприяє поступовій модернізації політичних систем держав «аравійської шістки», вирішенню низки нагальних соціально-гуманітарних проблем (безробіття, неписемність, розвиток охорони здоров’я, захист прав жінок) тощо.

Актуальність тематики дисертації обумовлена також відсутністю у вітчизняній та зарубіжній історіографії комплексних досліджень трансформаційних процесів у країнах РСАДЗ у період 2001-2010 рр.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.Дисертаційне дослідження виконано в рамках науково-дослідної теми Дипломатичної академії України при МЗС України «Трансформація міжнародних відносин нового і новітнього часу та Україна: політичні, дипломатичні та економічні фактори в глобальному та регіональному вимірах» (державний реєстраційний номер 0110 U 005981) та є складовою частиною програми науково-прикладних досліджень кафедри регіональних систем та європейської інтеграції Дипломатичної академії України при МЗС України «Теоретико-методологічні основи регіоналізму та глобального розвитку»(затверджена на засіданні кафедри 01.09.2011 р., протокол №1).

Мета і завдання дослідження.*Метою* дослідження є аналіз трансформаційних процесів, які відбувалися в арабських монархіях Затоки в умовах глобалізації у період 2001-2010 рр.

Відповідно до мети визначено низку *завдань*:

- провести аналіз передумов проведення системних реформ у країнах Перської затоки;
- визначити характерні риси процесу демократизації політичного життя арабських монархій, а також особливості модернізації владних структур, розширення повноважень виконавчих та представницьких органів країн РСАДЗ;
- дати оцінку результатам боротьби з корупцією у країнах Затоки;
- проаналізувати ефективність взаємодії арабських держав з індустріально розвиненими країнами Заходу у сфері здійснення реформ;
- охарактеризувати стан диверсифікації та переорієнтації економіки «аравійської шістки», а також визначити кроки, які були здійснені урядами країн РСАДЗ для розбудови повноцінної ринкової економіки, підвищення ролі приватного сектора;
- провести аналіз процесу модернізації фінансово-банківської системи, особливостей лібералізації інвестиційної діяльності, розглянути процес створення сучасного промислового та інформаційно-комунікаційного середовища у країнах Затоки;
- дати оцінку процесам поглиблення міжарабської економічної інтеграції в рамках Ради співробітництва арабських держав Затоки в умовах глобалізації;
- дослідитипитання збереження національної і культурно-релігійної ідентичності країн Затоки в умовах трудової імміграції та «вестернізації»;
- вивчити сучасний досвід держав РСАДЗ у розв’язанні актуальних для регіону соціально-економічних проблем (безробіття, освіта, підвищення суспільної ролі жінки тощо).

Об’єктом дослідження є внутрішня та зовнішня політика країн-членів Ради співробітництва арабських держав Затоки (РСАДЗ), до складу якої входять Бахрейн, Катар, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія.

Предметом дослідженняє реформи у політичній, економічній та соціально-гуманітарній сферахжиття зазначених країн на початку XXI ст.

Хронологічні рамкидослідження охоплюють період 2001-2010 рр., який було обрано, виходячи з двох доленосних подій у сучасній історії країн Близького Сходу:

теракти 11 вересня 2001 р. у США, які докорінно змінили природу безпекової взаємодіїзахідних країн з державами «аравійської шістки», та початок низки народних повстань у 2011 р. у країнах Північної Африки та Близького Сходу (у т.ч. субрегіону Затоки), які відкрили принципово новий етап внутрішньополітичних перетворень в арабських країнах унаслідок подій т.зв. «Арабської весни». Саме у період з 2001 по 2010 рр. монархії Затоки досягли безпрецедентних успіхів на інтеграційній ниві (укладення економічної угоди у 2001 р., створення спільного ринку РСАДЗ у 2007 р., проголошення створення Монетарного союзу у 2008 р., ухвалення єдиної оборонної стратегії у 2009 р. тощо), а також у сфері здійснення політичних та соціальних реформ кожною з країн-членів Ради на національному рівні (ухвалення нових конституцій, підвищеннясуспільно-політичної ролі аравійських жінок, проведення муніципальних та парламентських виборів, стрімке зростання кількості шкіл та вищих навчальних закладів, у т.ч. західних, збільшенню асигнувань на функціонування галузі охорони здоров’я та ін.).

Географічні межі дослідження охоплюють арабські країни Перської Затоки – Бахрейн, Катар, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівську Аравію.

Методи дослідження. В основу дослідження покладені базові методи компаративного аналізу, аналогії тасинтезу. У процесі дослідження реформ у політичній, економічній та соціальній сферахжиттєдіяльності суспільств країн «аравійської шістки»широко використовувавсяметодкомпаративного аналізу. Для обґрунтування отриманих результатів дослідження було використано статистичний та графічний методи.

Авторнамагався дотримуватисянаукової об'єктивності, залишаючи за собою правовисловлювативласну точку зору здосліджуваної проблематики.

Наукова новизна одержаних результатів.

Наукова новизна дисертації визначається сукупністю таких критеріїв як актуальність обраної теми, оригінальність наукової проблеми, а також конкретні результати її розв’язання, а саме:

Уперше:

- здійснено системний аналіз причин та передумов проведення внутрішніх реформ в арабських країнах Затоки у період 2001-2010 рр.;
- проаналізовано ефективність взаємодії зазначених держав з країнами «Великої вісімки» у сфері реалізації реформаторських програм та ініціатив;
- досліджено питання збереження національної і культурно-релігійної ідентичності країн Затоки в умовах трудової імміграції та впливу «вестернізації»;
- проаналізовано здобутки країн Затоки у сфері боротьби з корупцією та непотизмом;
- запропоновано відійти від загальновживаного у вітчизняній та російській історичній літературі терміну РСАДПЗ (Рада співробітництва арабських держав Перської затоки), замінивши його на РСАДЗ (Рада співробітництва арабських держав Затоки) з міркувань політкоректності та історичної справедливості;

Розкрито:

- основні аспекти, що характеризують сучасний досвід держав РСАДЗ у розв'язанні актуальних соціально-економічних проблем (безробіття, освіта, підвищення суспільної ролі жінки тощо);
- динаміку процесів диверсифікації та переорієнтації економіки «аравійської шістки» у 2001-2010 рр., а також формування повноцінної ринкової економіки, підвищення ролі приватного сектора в межах простору РСАДЗ;
- головні складові процесу модернізації фінансово-банківської системи, лібералізації інвестиційної діяльності країн РСАДЗ, створення сучасних промислової бази та інформаційно-комунікаційного середовища у країнах Затоки;

Набули подальшого розвитку:

- ідеї щодо принципової важливості та неминучості здійснення політичної модернізації у країнах РСАДЗ за т.зв. «східним типом», який являє собою особливий шлях реформування політичних систем цього субрегіону, що передбачає забезпечення синтезу демократичних принципів, норм конституційного лібералізму та місцевої політичної культури в її конфесійному і регіональному розмаїтті;

- підходи до аналізу досвіду країн РСАДЗ у галузі створення сучасного промислового середовища у період 2001-2010 рр. завдяки збільшенню частки промисловості у ВВП, зростанню обсягів нафто- і газопереробки, виникненню та швидкому розвитку нових галузей економіки;
- дослідження викликів, з якими стикається міжарабська економічна інтеграціяу межах Ради співробітництва арабських держав Затоки. Вказуєтьсяна недостатнє наукове обґрунтування впровадження ліберальних (західних) методів економічної інтеграції країн РСАДЗ з огляду на домінування уних (країнах РСАДЗ) патріархально-консервативних відносин, що ґрунтуються на ісламському віросповіданні та монархічному устрої.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки, отримані в результаті роботи, та, власне, матеріали дослідження можуть бути використані істориками, сходознавцями, а також викладачами і студентами вищих навчальних закладів у процесі вивчення історії країн «аравійської шістки» у період 2001-2010 рр. Матеріали, зібрані у роботі, можуть стати основою для розробки навчальних посібників, лекційних і семінарських занять з новітньої історії країн субрегіону Перської затоки у першій декаді XXI століття.

Матеріали дисертації, передусім авторські оцінки, положення та висновки, можуть становити інтерес для працівників центральних і закордонних органів зовнішніх відносин нашої держави, зокрема МЗС України.

Особистий внесок здобувачаполягає у самостійному розв’язанні поставлених проблем, що дозволило глибше розглянути особливості трансформаційних процесів у країнах Ради співробітництва арабських держав Затоки у 2001-2010 рр. Основні положення та результати дисертаційного дослідження були здобуті автором самостійно.

Уперше у вітчизняній та зарубіжній науці автором здійснено системний аналіз трансформаційних процесів усередині країн РСАДЗ у період 2001-2010 рр., який фактично розпочинається з подій 11 вересня 2001 р. у США і триває до початку хвилі народних повстань і революцій у регіоні Близького Сходу та Північної Африки (у т.ч. субрегіоні Затоки), які згодом отримали назву «Арабська весна».

Автором опрацьований широкий масив досліджень вітчизняних і зарубіжних учених, у т.ч. арабських, роботи яких, через відсутність перекладу європейськими мовами, залишались без належної уваги західних, у т.ч. українських, істориків.До них необхідно віднести, зокрема, роботи А.Баабуда та Л.Хатиба (з Центру «Брукінгса» у Досі), Дж.Абдалли, О.Хасана та Х.Абделькадера (з Дослідницького центру «Аль-Джазіра» у Катарі), Дж.Аль-Сувейді, А.Мнесі, Ф.Хафез (з Еміратського Центру стратегічних досліджень в Абу Дабі) та ін.

Апробація результатів дисертаціївідбулась у ході: круглого столу «Сучасний близькосхідний пасьянс: місце та роль української карти» (квітень 2012 р.), БердянськоїсесіїI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (вересень 2012 р.), V Міжнародної наукової конференції молодих учених у рамках проведення Днів науки історичного факультету КНУ ім. Т. Шевченка (квітень 2012 р.), Міжнародної науково-практичної конференції у ДАУ при МЗС України на тему «Реструктуризація глобального простору: історичні імперативи та виклики» (травень 2012 р.), III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (червень 2014 р.), Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми новітньої історії зарубіжних країн» (жовтень 2012 р.), Міжнародної конференції «The GCC Countries: Politics and Economics in Light of the Regional and International Shifts and Changes» («Країни РСАДЗ: політика та економіка на тлі регіональних і міжнародних перетворень та змін», грудень 2014 р., м. Доха,Держава Катар).

Публікації.Основні теоретичні положення і висновки дисертації відображені у п’яти наукових статтях автора, надрукованих у фахових виданнях України та Російської Федерації, а саме:

1. Еволюція суспільно-політичної ролі жінки у формуванні сучасної соціальної моделі арабських країн Перської затоки // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2012. – Вип. 18. – С. 222-227 [137].

2. Створення сучасного промислового та інформаційно-комунікаційного середовища у країнах Ради співробітництва арабських держав Затоки у 2001-2010 роках//Зовнішні справи. – 2015. - № 5. – С. 38-43 [142].

3. Субх М. А. Передумови проведення системних реформ у країнах Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (2001-2010 рр.) / М.А. Субх // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія / Під заг. ред. К.В. Балабанова. – Маріуполь, 2015. – Вип. 12. - С. 268-277.

4. Головні елементи програми з реформування системи освіти у країнах Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ) у 2001-2010 рр. //Гілея: науковий вісник. – 2015. –Вип.97. – С. 478-481[138].

5. Углубление экономической интеграции стран Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива как эффективный ответ на современные вызовы глобализации // Журнал «Образование. Наука. Научные кадры». – 2014. - № 6. – С. 244-249 [299].

Крім цього, автором дисертаційного дослідження у період з 2011 по 2015 рр. опублікованонизкустатей у журналі «Зовнішні справи» [140-142], атакожна веб-порталі ІнститутуБлизького Сходу[272-298, 300]. У складі авторського колективу підготовлено один з розділів навчального посібника «Світові інтеграційні процеси в умовах трансформації міжнародних систем» (2013) за науковою редакцією Л. Д. Чекаленко [92].

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів та висновків. Загальний обсяг роботи – 329 с. (без урахування додатків), у т.ч. основний текст – 256 с., список використаних джерел і літератури –на 73 с.

РОЗДІЛ 1
СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії

У процесі написання дисертації автором досліджено і використано широкий спектр наукових праць і джерел, які умовно можна розподілити на такі основні категорії: українська історіографія, арабська, західна, російська і східна.

На тлі досить значного масиву **вітчизняної наукової літератури** з близькосхідної проблематики гостро відчувається дефіцит спеціальних праць українських істориків і політологів, присвячених питанням внутрішньої і зовнішньої політики арабських монархій Аравійського півострова. Не може не звертати на себе увагу і повна відсутність в українській історіографії комплексних досліджень з тематики даної дисертації.

Серед наукових розвідок вітчизняних сходознавців з проблематики країн Затоки слід виділити низку праць. Так, у роботі Н.О. Пророченко [122] процеси модернізації і демократизації в аравійських державах розглядаються через призму ісламських традицій. У статтях І.Ю. Слісаренка висвітлюються здобутки Кувейту [133] та ОАЕ [135] на шляху модернізації і демократичних перетворень, аналізуються соціальна політика кувейтського уряду та існуючі плани розвитку країни [134]. Еволюція банківської системи Саудівської Аравії розглядається у роботі О.Г. Бакланової [163]. Аналізу різних аспектів зовнішньої політики Саудівської Аравії присвячені праці Ю.А. Магєррамової [96] та Ю.С. Скорохода [131]. У роботі С.Ю. Зінько [70] досліджується сучасна публічна дипломатія Держави Катар. У статті В.О. Шведа [147], написаної ним за підсумками його участі у роботі міжнародної конференції «Затока і світ» (Ер-Ріяд, 3-5 грудня 2011 р.), розглядається ціла низка питань, пов’язаних з зовнішньою політикою аравійських монархій, насамперед Саудівської Аравії, сучасними досягненнями і перспективами поглиблення міжарабської інтеграції у рамках Ради співробітництва арабських

держав Затоки. Предметом аналізу у роботі А. Варенко та Ю. С. Скорохода [49] виступають питання політичного забезпечення Митного союзу у рамках зазначеної організації.

Однією з перших в історіографії незалежної України наукових праць, присвячених питанням сучасної історії і розвитку країн-членів РСАДЗ, стала монографія відомої української дослідниці О.А. Коппель «Перська затока: проблема безпеки в 70-ті – 90-ті роки» [88], опублікована у 1998 р. Водночас, О.А. Коппель і надалі продовжувала плідно розробляти дану проблематику [85]. Питання концептуального забезпечення політики США у Перській затоці і, зокрема, щодо арабських країн цього субрегіону досліджуються у працях В.В. Грєбцова [59,555]. Заслуговує на особливу увагу змістовна монографія Н.В. Слободян [136], в якій пропонується цікавий компаративний аналіз політики США та Російської Федерації у Перській затоці. У статтях О.О. Воловича [54, 181] розглядаються основні напрями співпраці НАТО з країнами Близького Сходу, включаючи держави РСАДЗ.

Останнімчасом українськими сходознавцями найактивніше розробляється у рамках даної теми проблематика відносин України з країнами «аравійської шістки». На наш погляд, найбільш вагомими здобутками у цій царині стали дві наукові праці. По-перше, це аналітична доповідь «Стратегія активізації співпраці України з державами Перської затоки», підготовлена у 2011 р. співробітниками Одеського філіалу Національного інституту стратегічних досліджень. Співатори доповіді О.О. Волович, В.В. Макух і А.С. Поспєлов зосередили свою увагу на аналізі сучасного стану і перспектив співробітництва України з аравійськими монархіями в енергетичному, військово-технічному, агропромисловому та інвестиційному секторах [55, 56, 98, 99]. Помітною подією у вітчизняному сходознавстві став також вихід у світ у 2010 р. монографії А.П. Голікова, С. Гасіма і М.Ю. Рубцова «Співробітництво України з арабськими державами Перської затоки» [58], в якій здійснено вдалу спробу осмислити накопичений досвід двосторонньої співпраці та оцінити її перспективи. Ще одним визнаним фахівцем у цій сфері є український науковець Д.І. Сєров, який в одній із своїх робіт справедливо розглядає арабські країни Затоки як стратегічний пріоритет близькосхідної політики України [125]. У

статтях С.Ю. Зінько та Ж.Б. Ігошиної [71, 84] оцінюються сучасний стан і перспективи розвитку двосторонніх відносин між Україною та Саудівською Аравією.

У процесі роботи над дисертацією автор активно звертався і до праць українських сходознавців більш загального характеру. Важливим теоретико-методологічним орієнтиром для нього стали дослідження когорти вітчизняних науковців з питань трансформаційних процесів в арабському світі загалом. Так, у працях О.О. Воловича [50, 51] розглядаються особливості глобалізації в арабських країнах. У дисертації Л.П. Гарник [554] увага фокусується на взаємодії факторів авторитаризму та демократії у процесі модернізації політичних режимів Близького Сходу. А.М. Захарченко у своєму дослідженні [66] відстежує еволюцію проблем регіональної безпеки у контексті трансформаційних процесів в арабському світі. У статті Н.А.Латигіної [94] наголос робиться на аналізі впливу ісламського чинника на характер демократичних перетворень в арабських країнах. У працях В.І. Нагайчука [101, 102] процеси демократизації та модернізації в арабському світі, зокрема соціальної, розглядаються як відповідь арабських суспільств на виклики глобалізації. У свою чергу, С.С. Нагорний оцінює стан і перспективи розвитку трансформаційних процесів у країнах Арабського Сходу [108]. Н.О. Пророченко у своїй роботі [121] зосереджує увагу на розгляді проблеми ефективності процесів модернізації в арабських державах. Л.І. Скороход досліджує проблеми і перспективи демократизації арабських держав у контексті взаємодії західних моделей та автохтонних традицій[129]. У працях О.О. Воловича [182] та Л.І. Скороход [130] оцінюється характер впливу США на процеси демократизації в арабському світі.

В останні роки українськими науковцями, зокрема Ж.Б. Ігошиною [79, 207], Р.М. Ключником [82], В.Ф. Кокорським і К. Є. Смирновою [83], С.С. Нагорним [105, 107], активно розробляється тема впливу «Арабської весни» на трансформаційні процеси у країнах Близького Сходу та Північної Африки. На особливу увагу заслуговують матеріали круглого столу «Арабський світ на порозі нової епохи: від автократії до демократії?», який було проведено в Одесі у лютому 2011 р. [91].

На наш погляд, найбільш ґрунтовним вітчизняним дослідженням по темі даного дисертаційного дослідження є монографія Ж.Б. Ігошиної «Трансформація арабських країн в контексті процесів глобалізації», яка побачила світ в м. Одеса у 2012 р. [80]. Водночас, дана праця присвячена модернізаційним перетворенням в усьому регіоні Близького Сходу та Північної Африки, і її автор лише фрагментарно торкається субрегіону Затоки. Дане зауваження стосується і інших вищеперелічених праць з даної проблематики.

У ході підготовки дисертації автор звертався і до ряду інших змістовних публікацій українських експертів. Так, у працях С.О. Авдєєвої [39, 40], Ж.Б. Ігошиної [72, 73] та Н.О. Пророченко [116] досліджується така актуальна проблема як ставлення арабо-мусульманської спільноти до глобалізації та модернізації близькосхідного регіону, причому іслам справедливорозглядається ними як ключовий чинник, що формує арабські підходи до глобалізації. С.Є Гуцало і Ж.Б. Ігошина у своїх роботах [61, 74] зосереджують увагу на проблемі збереження релігійно-культурної самоідентичності арабського соціуму в умовах глобалізації. У статті Н.О. Пророченко [123] соціокультурний розвиток арабських країн розглядається як різновид альтернативи євроатлантичній уніфікації.

До зазначеної групи досліджень тісно примикає ряд робіт вітчизняних науковців, присвячених більш широкій темі «Ісламський світ і глобалізація». У працях О.А. Ауліна [42], П.А. Варбанця [44, 47], В.К. Гури [60], В.О. Шведа [146], М.М. Якубовича [152] та ін. аналізується сприйняття ісламом та ісламською уммою феномену глобалізації, розглядаються особливості процесів модернізації і демократизації в мусульманських країнах, у т.ч. арабських. Деякі дослідники, зокрема П.А. Варбанець [45] і Л.П. Гарник [57], успішно розробляють актуальну наукову проблему «Іслам як альтернативна теорія і практика глобалізації». Значна увага приділяється українськими ісламознавцями вивченню доктринальних засад ісламу. Так, у статті М.В. Комленко[84] аналізується соціальна доктрина ісламу в контексті глобалізаційних змін, тоді як Н.О. Пророченко [118] розглядає базові принципи ісламської концепції світоустрою. У монографії С.Ю. Зінько «Іслам у

сучасній світовій політиці» [68] досліджуються геополітичні, геоекономічні та глобалізаційні парадигми існування ісламу.

Повертаючись до арабської проблематики, не можна не згадати ще декілька праць українських науковців, які виявились вельми корисними для автора дисертації. Так, у статтях П.В. Бовсунівського [43] і Н.О. Пророченко [117, 119, 120] аналізуються особливості формування політичних систем і тенденції політичного розвитку арабських держав. П.А. Варбанцем [48] пропонується цікава типологія політичних систем мусульманських держав, у т.ч. арабських. У роботі С.С. Нагорного [104] розглядаються особливості конституцій арабських країн. Стаття Т.С. Лимар [95] присвячена розгляду ролі та місця шаріату у сучасному законодавстві зазначених держав.

Більшість вітчизняних експертів звертаються у своїх працях до гострих і актуальних для арабського світу проблем. Так, Ж.Б. Ігошина [77] та Л.І. Скороход [128] досліджують питання політизації конфесійного чинника і феномен політичного ісламу в арабських країнах, не залишаючи поза увагою поширення у радикально налаштованих ісламістських колах ідеї відродження Арабського халіфату. У роботах О.Г. Андросовича [41] та Ж.Б. Ігошиної [75] аналізується сучасний стан гендерного питання і гендерних відносин в арабських державах через призму ісламу та глобалізації. У працях О.О. Воловича [52, 53] розглядаються проблеми водних ресурсів на Близькому Сході, у т.ч. у країнах Аравійського півострова, та перспективи участі України в їх вирішенні. У монографії С.Ю. Зінько [69] та статтях Ж. Б. Ігошиної [76,208] досліджуються питання інформаційного виміру глобалізації на Арабському Сході, поширення тут сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та участі арабських країн у міжнародних інформаційних відносинах.

Що стосується проблем міжарабської економічної інтеграції, то ця тема розробляється лише у роботах С. Є. Гуцала [62], Т.В. Орєхової та Ф. Аль-Макаріха [109], причому питань інтеграції у рамках РСАДЗ автори торкаються побіжно. У цьому зв’язку доводиться констатувати досить низький інтерес вітчизняної історичної та сходознавчої науки до інтеграційних процесів, які відбуваються у

Затоці. Це не може не викликати занепокоєння з огляду на те, що цей субрегіон демонструє чимало успішних прикладів подолання низки цивілізаційних викликів, з якими стикаються країни світу, у т.ч. Україна, в умовах глобалізації (формування вільного ринку, лібералізація податкового законодавства, боротьба з корупцією, модернізація систем освіти та охорони здоров'я тощо).

У низці праць українських науковців, зокрема В.О. Дергачова [194, 195], В. В. Дівак[63], В.Є. Заянчковського [67], О.А. Коппель і Р.К. Петюра [87], Ю.М. Кочубея [90], В.І. Нагайчука і В.О. Шведа [103], Б.О. Парахонського [110, 111] розкривається геополітичне значення Близького Сходу, у т.ч. у контексті зовнішньополітичних пріоритетів України, розглядаються особливості сучасних геополітичних і геоекономічних процесів у цьому регіоні, досліджується трансформація його геополітичного простору, особливо у контексті «Арабської весни».

Не залишаються поза увагою вітчизняної науки і питання політики позарегіональнальнихакторів на Близькому Сході. Серед праць українських дослідниківзданої тематики варто виділити монографію В.О. Шведа «Близькосхідний регіон у сучасних стратегіях трансатлантичної спільноти» [145] та аналітичну доповідь А. М. Захарченко «Політика США, ЄС і Росії в контексті основних проблем безпеки Близького Сходу та її врахування в політиці України» [64]. Питання стратегії і політики США у даному регіоні досліджуються також у працях О.О. Воловича [181], І. І. Погорської та Д.М. Лакішика [115], Л.І. Скороход [130], Ю.С. Скорохода [131] та В.О. Шведа [149]. Близькосхідний вимір зовнішньої політики Європейського Союзу розглядається у роботі Р.М. Рукомеди та В. В. Орлик[124]. Особливості політики Російської Федерації на Близькому Сході аналізуються у працях Л.І. Скороход і Ю.С. Скорохода [127], В.А. Шиманського [150].

І, нарешті, у процесі написання дисертації автор звертався до численних публікацій вітчизняних науковців, присвячених питанням політики України на Близькому Сході. У працях О.А. Коппель [86], О.А. Коппель і Б.О. Парахонського [89], Д.В. Кушніра і Р.К. Петюра [93], В.І. Нагайчука і В.О. Шведа [103], С.С. Нагорного та Д.С. Нагорного [106], Р.К. Петюра [558], Ю.С. Скорохода та Л.І.

Скороход [132, 267], В.О. Шведа та С.С. Нагорного [148] формулюються стратегічні пріоритети та концептуальні засади близькосхідної політики України, окреслюються її основні та перспективні напрями. У роботах В.В. Макуха [97], Р.К. Петюра [112, 114], Р.К. Петюра і Д.В. Кушніра [113], Д.І. Сєрова [559] аналізується сучасний стан і перспективи розвитку двосторонніх відносин України з арабськими державами у політичній, економічній та енергетичній сферах.

Переходячи до огляду **зарубіжної історіографії,** варто визнати, що проблематика даного дисертаційного дослідження розглядається у ній загалом значно ґрунтовніше, ніж в українській науковій літературі. Водночас звертає на себе увагу те, що ступінь наукової розробки зарубіжними експертами кожного з трьох основних напрямів трансформаційних процесів в арабських монархіях Затоки – політичного, економічного та соціального, - яким присвячені, відповідно, розділи II, III і IV даної роботи, є різним. Якщо перший і другий напрями отримали доволі широке висвітлення у науковій літературі, то третій напрям – процеси соціальної трансформації – достатньої уваги дослідників не привернув. При цьому **найбільш ґрунтовно проробленими у зарубіжній історіографії є питання економічних перетворень у країнах Затоки**. На нашу думку, це пояснюється підвищеним інтересом іноземних учених до держав РСАДЗ як до джерела енергоносіїв світового значення, без якого сьогодні важко уявити собі поступальний розвиток сучасної цивілізації.

Разом з тим слід відзначити, що у значній частини зарубіжних досліджень з економічної проблематики автори фокусують свою увагу лише на певних аспектах економічних перетворень. Багатьма дослідниками визнається необхідність поступової зміни сировинної вуглеводневої спеціалізації виробництва та експорту країн РСАДЗ, шо домінувала впродовж першої декади 2000-х років, а також диверсифікації їхніх економік за рахунок інтенсифікації розвитку високих технологій та виробництва екологічно чистої продукції.

Але при цьому зарубіжні науковці, розробляючи проблему диверсифікації економік арабських країн Затоки, переважно розглядають її вирішення у галузевому плані, випускаючи з поля зору територіальну та функціональну складові. Між тим

практично уся економіка держав РСАДЗ, якщо не враховувати об'єкти інфраструктури, зосереджена у прибережних зонах, тоді як понад 9/10 їхньої території є незаселеними та перебувають за межами господарського обліку. Інтеграція таких територій до національних економік є важливим завданням, яке стоїть перед кожною з держав РСАДЗ, а відсутність уваги до нього з боку експертного середовища є серйозним упущенням.

Значною є також кількість праць закордонних дослідників, особливо у США, Великобританії та Франції, присвячених політичним та адміністративним перетворенням в арабських країнах Затоки, що є закономірним, враховуючи стратегічну орієнтацію цих країн на Захід та бажання США разом із своїми західноєвропейськими союзниками зберегти свій вплив у Затоці, у тому числі через поширення західних цінностей і західної моделі демократії в аравійських суспільствах.

Арабська історіографія. Донедавна коло арабських експертів з проблематики даної дисертації, особливо в аравійських монархіях, було доволі обмеженим, але в останні роки, з заснуванням в ОАЕ, Катарі, Саудівській Аравії та Кувейті низки солідних науково-дослідних та аналітичних центрів, ситуація помітно покращилася. Серед досліджень провідних арабських науковців, присвячених питанням реформування і модернізації аравійських суспільств, слід виділити праці А. Мнісі («Демократичні перетворення в країнах РСАДЗ на прикладі Бахрейну, Оману та Катару»), С. Науша («Держави РСАДЗ – СОТ»), М. Аль-Ассумі («Промисловий розвиток у державах-членах РСАДЗ на тлі глобалізації»), Г. Джаміля (« Можливості реалізації монетарної єдності серед країн РСАДЗ»), І. Увейса («Економіка РСАДЗ: виклики і можливості»), а також ряд авторських робіт співробітників Еміратського центру стратегічних досліджень (ОАЕ), зокрема «Глобалізація та її вплив на суспільство і державу», «Затока: виклики майбутнього», «Арабська затока: між консерватизмом та модернізацією». Заслуговує на увагу і збірник наукових статей «Конституційна реформа і політична участь у Затоці» [448], виданий Центром досліджень Затоки у Дубаї.

У процесі роботи над дисертацією автором було використано ряд інших цікавих публікацій арабських експертів з питань трансформаційних процесів в аравійських монархіях у політичній, адміністративній і соціальній сферах. Так, у статті Дж. Джрейсата [438] розглядаються проблеми і перспективи реформування в арабському світі, у т.ч. у країнах РСАДЗ. У доповіді А. Аль-Хурі на міжнародній конференції [344] аналізуються виклики для самоідентичності аравійських суспільств у контексті глобалізації. Роботи Г.Альнаджара [348] і К. Аммуна [350] присвячені, відповідно, розгляду проблем демократизації Кувейту та інституалізації політичної системи Саудівської Аравії. У праці М. Західа і М. Цвейрі [552] увага фокусується на проблемі піднесення шиїтського опозиційного руху в Бахрейні в умовах демократизації політичного життя. У публікаціях А.Н. Аль-Екрі [339] та Р. Аль-Хомайяна [341] розглядаються проблеми боротьби з корупцією і непотизмом, відповідно, в Бахрейні та у Кувейті. У цілому ряді праць арабських авторів, зокрема М. Аббас [332], Е. Аль-Кітбі [345], А. Аль-Мохамед [346], Н. Аль-Юсеф [349], С. Кірдар [450] і Р. Шедаді [501], досліджуються сучасний стан і перспективи вирішення гендерного питання у країнах РСАДЗ, тобто, надання жінкам рівних з чоловіками прав, зокрема у сферах політики та освіти. Питання реформування системи освіти в аравійських монархіях у контексті співробітництва між РСАДЗ та ЄС порушуються у роботі А.М. Абуаммо [334]. Проблеми молоді в арабських державах Затоки розглядаються у дослідженні М. Аль-Мунаджед і К. Саббага [347].

Значну увагудисертанта булонадано публікаціям і виступам авторитетних арабських дослідників, зокрема А.Аль-Місді, Я.Ас-Сейіда, А.Абд ар-Рахмана, І.Нафіа, М.Аль-Увейна, М.Хавата, М.Ібрагіма та ін., в яких міститься доволі об’єктивна характеристика політичного життя у країнах Затоки і при цьому відображається громадська думка.

Західна історіографія. Серед західних дослідників, праці яких заклали теоретико-методологічну основу даної дисертації, слід виділити таких вчених, як:

- К. Коатс-Ульріхсен (Kristian Coates-Ulrichsen), який у своїй монографії «Небезпечна Затока: кінець упевненості та перехід до постнафтової ери» (Insecure Gulf: The End of Certainty and the Transition to the Post-Oil Era) розглядає як старі,

традиційні, так і нові виклики для безпеки Затоки, причому саме на останніх робиться наголос [372]. До них автор відносить проблеми продовольства, водних ресурсів, енергетики, деградації оточуючого середовища, зміни клімату, структурних недоліків економіки, а також проблему імовірної дезінтеграції Ємену як держави. У роботі міститься цікавий аналіз взаємодії старих і нових викликів у контексті політичної економіки субрегіону, що змінюється. Значний інтерес становить також колективна монографія «Трансформація Затоки: політика, економіка, світовий порядок» (The Transformation of the Gulf: Politics, Economics and the Global Order), яка вийшла за редакцією К. Коатс-Ульріхсена та Д. Хелда (David Held). У ній аналізуються трансформаційні процеси в країнах РСАДЗ у контексті глобалізації. Окремі тематичні розділи книги присвячені таким питанням як глобалізація, націоналізм та ідентичність, політична думка, економічна диверсифікація та політика перерозподілу [520].

- А. Ехтешамі (Anoushiravan Ehteshami), який у монографії «Динаміка змін у Перській затоці: політична економіка, війна та революція» (Dynamics of Change in the Persian Gulf: Political Economy, War and Revolution) досліджує три важливі блоки питань, пов’язаних з геополітикою, нафтою та політичними змінами у країнах Затоки [391]. Автор, зокрема, простежує трансформацію геополітики Перської затоки з часів «холодної війни» дотепер і розкриває важливу роль регіональних і глобальних чинників у цій еволюції. У книзі міститься також цікавий аналіз багатогранного впливу фактору нафти на економіку, безпеку та суспільства аравійських монархій. І, нарешті, автор вивчає характер політичних трансформацій у цих країнах під впливом бурхливих подій «Арабської весни».

- М. Камрава (Mehran Kamrava), який у своїй книзі «Політична економіка Перської затоки» (Political Economy of the Persian Gulf) [440] піддає сумніву прийнятність для усіх країн РСАДЗтак званої «Дубайської моделі» економічної диверсифікації, яка з кінця 1990-х рр. втілюється у життя в ОАЕ, і наголошує на доцільності пошуку власної моделі розвитку;

- Д. Чепмен (Duane Chapman) та Н. Ханна (Neha Hanna), які у своїй праці «Четверта війна в Затоці: нафта Перської затоки і глобальна безпека» (The Fourth

Gulf War: Persian Gulf Oil and Global Secutity) [370] розглядають у контексті перспектив розвитку глобального нафтового ринку три варіанти трансформації економік країн Перської затоки – «laissez faire» (невтручання держави – авт.), американську система та «багатонаціональну структуру безпеки» (глибока міжнародна інтеграція).

- К.Девідсон (Christopher M. Davidson), який у своїй книзі «Влада та політика у монархіях Перської затоки» (Power and Politics in the Persian Gulf Monarchies) аналізує унікальний досвід просування країн-членів РСАДЗ на шляху до субрегіональної інтеграції, якою передбачається збереження суверенітету та самостійності у прийнятті рішень [377].

Як вже зазначалось, західними дослідниками досить активно і плідно розробляється *проблематика реформування у країнах РСАДЗ у політичній та адміністративній сферах*, у т.ч. у період 2000-х рр. Серед численних досліджень з цієї тематики слід виділити працю Дж. Крістал (Jill Crystal) «Політична реформа та перспективи демократичного транзиту в Перській затоці» (Political Reform and the Prospects for Democratic Transition in the Gulf) [376] та колективну монографію «Реформи у нафтових монархіях Близького Сходу» (Reform in the Middle East Oil Monarchies) за редакцією А. Ехтешамі та С. Райта (Steven Wright) [483]. Автор першої роботи концентрує свою увагу на розгляді основних внутрішніх і зовнішніх чинників демократичних перетворень у країнах Затоки і робить висновок, що успіх таких реформ значною мірою залежатиме від структурних змін та інституалізації демократичного політичного процесу. У другій праці оцінюються сучасний стан і перспективи поглиблення політичних та економічних реформ у країнах РСАДЗ. При цьому процеси реформування розглядаються у національному, геополітичному та міжнародному контексті. Автори монографії розглядають еволюцію арабської форми конституційної монархії в межах традицій, що міцно закріпилися. Це, на їх погляд, може стати особливим типом демократії – арабським.

Не менш активно науковцями США та Західної Європи досліджуються *питання економічних перетворень в арабських монархіях Перської затоки.* Серед праць цього профілю заслуговує на особливу увагу чотирьохтомна колективна

монографія «Регіон Затоки: економічний розвиток і диверсифікація» (The Gulf Region: Economic Development and Diversification), опублікована у 2012 р. [459]. У підготовці цього фундаментального дослідження, яке охоплює усі ключові питання економічного розвитку країн РСАДЗ, взяли участь близько 40 авторитетних західних та арабських фахівців. Перший том цього унікального видання називається «РСАДЗ у світовій економіці» (The GCC in the Global Economy), другий – «Благословенні ресурси: диверсифікація і модель розвитку Затоки» (Resources Blessed: Diversification and the Gulf Development Model), третій – «Фінансові ринки РСАДЗ: нові грошові центри світу» (GCC Financial Markets: The World's New Money Centers) і четвертий – «Національна зайнятість, міграція та освіта в РСАДЗ» (National Employment, Migration and Education in the GCC).

Не можна не згадати і працю відомого британського дослідника С. Хертога (Steffen Hertog) «Приватний сектор економіки та реформа у країнах РСАДЗ» (The Private Sector and Reform in the Gulf Cooperation Council). По суті у ній пропонується програма розвитку, управління економіки та глобалізації арабських країн Перської затоки на довгострокову перспективу. Приватний сектор економіки цих країн справедливо розглядається С. Хертогом як рушійна сила економічних і політичних реформ [423].

У дослідженнях західних вчених з економічної проблематики *значна увага приділяється диверсифікації* як одній з ключових передумов успішного реформування економік країн РСАДЗ. Серед спеціальних праць на цю тему слід виділити такі роботи:

а) «Економічна диверсифікація у РСАДЗ» (Economic Diversification in the GCC) французького економіста П. Дево (Pascal Devaux) [382]. У роботі визнаються успіхи країн Затоки на шляху диверсифікації, досягнуті ними після 2000 р., хоча й відзначається, що це є лише початком необхідних перетворень у сферах інфраструктури, промислового розвитку та послуг. Звертається увага на те, що країни РСАДЗ, крім ОАЕ, усе ще значною мірою залежать від експорту вуглеводнів. Розпочаті освітні проекти розглядаються як важливий фактор диверсифікації;

б) «Економічна диверсифікація у країнах РСАДЗ: минулий досвід і майбутні тенденції» (Economic Diversification in GCC countries: Past Record and Future Trends) М. Гвідта (Martin Hvidt). Автор, використовуючи емпіричний і порівняльний методи, аналізує минулі та майбутні тенденції у діяльності з економічної диверсифікації в шести країнах Ради Затоки [428];

в) «Зміна моделі міжнародної торгівлі і потоків капіталу з країн РСАДЗ у порівнянні з іншими країнами-експортерами нафти» (The Changing Pattern in International Trade and Capital Flows of the Gulf Cooperation Council Countries in Comparison with Other Oil-Exporting Countries) М. Пітерс (Marga Peeters). У праці відзначається «… напрочуд великий успіх країн РСАДЗ у міжнародній торгівлі та інвестиціях, якого вони досягли у 2000-і рр. завдяки своїй відкритості та поступовій реструктуризації національних економік» [471]. На думку автора, ці держави можуть слугувати зразком для інших нафтовидобувних країн ОПЕК, у яких є аналогічні ресурси;

г) «Диверсифікація економіки: шлях до сталого розвитку» (Economic Diversification: The Road to Sustainable Development) [335]. У результаті проведеного компаративного аналізу економік РСАДЗ і низки інших країн автори дійшли трьох висновків: існує тісний зв'язок між економічною диверсифікацією і стабільним зростанням, диверсифікація зменшує «національну економічну мінливість», диверсифікація збільшує шанси на «практичний розвиток».

Чільне місце на шкалі пріоритетів західних дослідників посідають *питання реформування фінансово-банківській системі країн Затоки.* Серед праць з даної проблематики слід виділити «Довідник з ісламського банкінгу»(Handbook of Islamic Banking) К. Хассана (M. Kabir Hassan) та М.Левіса (Mervyn K. Lewis) [439], у якому доступно і наочно розкриваються можливості й перспективи ісламської фінансової системи з урахуванням глобальних викликів сучасності.

Одним з очевидних досягнень західної історіографії є серйозна наукова розробка *питань економічної інтеграції аравійських монархій у рамках РСАДЗ* у тісному взаємозв’язку з економічними перетвореннями у цих країнах. Серед досліджень з даної тематики варто виділити такі:

- статтю П. Хер (Priyanka Kher) «Політекономія регіональної інтеграції в Південній Азії» (Political Economy of Regional Integration in South Asia), у якій окремо розглядаються питання міждержавного співробітництва країн Перської затоки на сучасному етапі [449];

- статтю у виданні The Economist Intelligence Unit «Країни РСАДЗ у 2020 році: перспективи для Затоки та світової економіки» (The GCC in 2020: Outlook for the Gulf and the Global Economy), у якій наголошується на важливості інтеграції цих країн для світової глобальної економіки [513];

- статтю Р. Коппера (Robert Copper) «Розуміння регіональної інтеграції в РСАДЗ» (Unterstauding Regional Integration in the GCC), у якій автор рекомендує продовжити курс на диверсифікацію економік країн РСАДЗ, здійснити реформу в сфері розширення трудових прав жінок, а також стандартизувати правила руху капіталу між цими країнами [373];

- статтю Ф. Лоусона (Fred Lawson) «Трансформація регіонального економічного управління у РСАДЗ» (Transformations of Regional Economic Governance in the Gulf Cooperation Council), в якій розглядається система прийняття загальних управлінських рішень у РСАДЗ за відсутності наднаціональних органів [454].

Російська історіографія, як і західна, має певні вагомі здобутки у галузі дослідження сучасних трансформаційних процесів в аравійських монархіях. Серед ґрунтовних праць російських сходознавців**,** присвячених проблемам модернізації та реформування держав РСАДЗ, слід виділити такі роботи:

1. Александров І. А. «Монархии Персидского залива: этап модернизации» [154]. Це – одне з перших у російській науці комплексних досліджень еволюції арабських монархій Перської затоки впродовж останніх трьох десятиріч XX століття, у якому розглядаються вузлові аспекти соціально-економічного та політичного розвитку на етапі «наздоганяючої модернізації».

2. Сейранян Б. Г., Ісаєв В. А., Філонік А. О. «Становление государственности аравийских монархий (исторический аспект и модернизационные тенденции») [265]. Робота присвячена історії та сучасним тенденціям становлення державності

аравійських монархій, процесам націєбудування. Розкрито особливості модернізації північно-аравійського суспільства та його еволюції.

3. Федорченко А. В., Крилов А. В. «Ближний Восток: возможные варианты трансформационных процессов» [309]. Автори досліджують різні аспекти трансформаційного реформаторського процесу країн Близького Сходу, в тому числі країн Перської затоки, і пропонують різні сценарії розвитку ситуації в арабських державах.

4. Мелкумян Є.С. «Совет сотрудничества арабских государств Персидского залива: роль и место в глобальных и региональных процессах» [578]. Це – дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук, в якій досліджується процес взаємодії глобалізму та регіоналізму в субрегіоні Затоки, а також міститься детальний аналіз головних факторів, що гальмують інтеграційні процеси в рамках РСАДЗ.

Значна увага приділяється російськими науковцями *дослідженню питань політичних та адміністративних реформ в арабських країнах Затоки*. Серед праць з даної проблематики слід виділити такі монографії:

- Косач Г. Г. «Саудовская Аравия: внутриполитические процессы «этапа реформ» (конец 1990-2006 гг.)» [220]. Монографія присвячена внутрішньополітичним проблемам найбільшої держави Аравійського півострова. Автор розкриває характер, спрямованість і динаміку здійснюваних на рубежі XX-XXI ст. реформ у цій країні;

- Мелкумян Є. С. «Регион Залива: конфликты, компромиссы, сотрудничество» [242]. У книзі досліджуються питання безпеки країн Перської затоки та процеси економічної інтеграції «аравійської шістки»;

- Сапронова М. А. «Правительство и парламент в арабских странах: правовой статус и политическая практика» [262]. Монографія присвячена аналізу сучасного конституційного законодавства країн арабського регіону, у тому числі членів РСАДЗ, з позиції закріплення повноважень вищих органів влади (уряду й парламенту), їх взаємодії між собою. Автор також співвідносить конституційні

положення з реальною практикою, аналізує функціонування законодавчої і виконавчої влади в арабських монархіях у контексті політичних процесів.

Детальний огляд різних аспектів політичної трансформації арабських монархій у різні періоди міститься також у працях таких російських дослідників, як В. М. Ахмедов [159, 160], О. П. Бібікова [169], Г. Г. Косач [218-226], М. Кхалаф [235], Є. С. Мелкумян [240-245], М. А. Сапронова [259-262], К. М. Труєвцев [306], А. І. Яковлев [328-330].

Крім того, науковцями було досліджено низку інших питань, пов'язаних з даним напрямом трансформаційних процесів, зокрема передумови проведення системних реформ у країнах Затоки [248,249, 328].

Російськими науковцями досить активно і результативно розробляється *тема економічних трансформацій в арабських країнах Затоки,* Серед досліджень цього профілю доцільно виокремити праці, автори яких :

- *розкривають енергетичний потенціал країн Затоки*, відзначаючи не лише його масштабність, але й вичерпність (С.А. Ашинянц [161, 162], Н. А. Бакланова [164], І. М.Батиршин [166], С. В. Бондаренко [172], І. Галаджій [185], І. В. Гордєєв [190], С. А. Старцев [269], А. А. Ткаченко [304], Н. Худяков [320]);

- *відзначають необхідність глибокої переробки вуглеводневої сировини*, що видобувається, нарощування експорту продуктів нафто- і газопереробки (О. Виноградова [180], М. Голомедова [189], І. В. Гордєєв [190], Д. А. Дрємов [198], В. А. Ісаєв [209], Г. Г. Косач [222], Є. В. Кузьмічова [232], А. О. Філонік [312]);

- *вказують шляхи диверсифікації національних економік за рахунок прискореного розвитку невуглеводневих галузей* (А. К. Дунаєва [199], О. Зайцев [203], О. Кравєц [231], М. Ліхман [237], Є. С. Мелкумян [243], С. Свистунов [264], А. О. Філонік [311], А. І. Яковлева [328]);

- *підкреслюють інвестиційну привабливість цих країн на етапі економічних перетворень* (Є. О. Касаєв [214], Л. Н. Руденко [257], В. І. Русакович [580], Н. Н. Цвєткова [321], Л. В. Шкваря [327] та ін.).

Російські експерти приділяють значну увагу *питанням розвитку та модернізації банківсько-фінансового сектора економіки країн РСАДЗ* як важливої

складової економічних трансформацій. Так, у процесі написання даної дисертації автором були використані декілька робіт Є.С. Бірюкова («Страны ССАГПЗ на мировом рынке финансовых услуг» [566], «Банковский и финансовый потенциал экономики аравийских монархий Персидского залива» [170]). Серед численних досліджень російських науковців з цієї тематики варто також виділити праці І. М. Батиршіна [165], Є. М. Вагабова [177], Д. Ж. Кфурі [234], Л. Н. Руденка [256], А. О. Філоніка [311], С. Д. Хорошилова [319], Л. В. Шкварі [325].

Не оминули увагою російські вченій більш загальну суміжну тему, якою є *особливості функціонування ісламської банківської системи*. У цьому зв'язку необхідно відзначити колективну працю співробітників Інституту економічної політики ім. Є. Т. Гайдара «Ісламська фінансова система: сучасний стан і перспективи розвитку» [307], а також статтю Н. Н. Єфременко «Ісламські фінанси у формуванні нової інституціональної основи світової фінансової архітектури» [201], у якій розглядаються проблеми розбіжностей в інтерпретації законів шаріату, брак доступних статистичних даних про функціонування ісламських фінансових інститутів і дефіцит професійних учасників ринку, обізнаних в ісламських фінансах та принципах шаріату.

Досить плідно розробляються в російській науковій літературі *питання зовнішньоекономічних зв'язків та економічної інтеграції аравійських монархій у рамках РСАДЗ*, причому у багатьох працях ці питання розглядаються через призму економічних трансформацій всередині згаданих країн. Корисними під час написання цього дисертаційного дослідження стали роботи М.Ю.Сосіна «Перспективы введения единой валюты странами Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива» та Г.М. Костюніної «Эволюция экономической интеграции государств Персидского залива». Заслуговують також на увагу монографії Ю. М. Азізова [153], С. В. Жданова [202], Л. В. Шкварі [327], кандидатські дисертації І. М. Батиршіна [565] та С. С. Джабуба [569], статті Ю. Єгорової [200], С. В. Котлярова [229, 230], І. Є. Лємонова [236], Є. С. Мелкумян [244], В. А. Мельянцева [247], А. А. Ткаченка [304], А. В. Фєдорченка [310], Н. Н. Цвєткової [321], А. І. Яковлєва [328].

У ряді праць російських науковців, зокрема А. Засипкіна [204], К.О. Карпенко [574], Є.С. Мелкумян [242, 244], А. Тронова [305] і У.З. Шаріпова [323], розглядаються питання безпеки у субрегіоні Перської затоки, а також створення системи колективної безпеки у рамках РСАДЗ.

Як вже відзначалось, у російській історіографії, як загалом і у зарубіжній науковій літературі, значно менш розробленим, ніж політичний та економічний напрями трансформаційних процесів у країнах Затоки, виявився *соціальний напрям.* Серед праць російських сходознавців, у яких розглядаються окремі аспекти соціальної модернізації аравійських монархій, слід виділити такі роботи:

1. Аль-Хассан М., Максимова В. Ф. «Трансформация рынка труда в странах Персидского залива», у якій авторами здійснено аналіз базових соціальних характеристик країн регіону на сучасному етапы, дано оцінку ролі праці в їхній трансформації [157];

2. Краснова Н. В. «Политика народонаселения в арабских странах Персидского залива». У цій дисертації наведено результати комплексного дослідження особливостей демографічних і міграційних процесів в аравійських монархіях з урахуванням «нафтового» фактора і традицій мусульманського суспільства [575].

Питання процесів трансформації в соціальній сфері в країнах РСАДЗ досліджується також у публікаціяхМ. Голомедової [189], Г. Г. Косача [219, 222, 225], Ж. І. Костоєвої [227-228], М. Кхалафа [235], Є. С. Мелкумян [243, 245], В. А. Мельянцева [247].

У російській науковій літературі існує чимало праць, в яких вивчається *досвід реформування і модернізації у досліджуваний період в окремих державах РСАДЗ.* За країновою ознакою варто виділити роботи таких авторів:

- Саудівська Аравія – С. А. Ашинянц [162], Н. С. Глєбова [187], Г. Г. Косач [218-226], Ж. І. Костоєва [227], Т. Ніблок [250], С. А. Філонік [313], С. Д. Хорошилов [318], А. І. Яковлєв [330] та ін.;

- Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ) – М. Голомедова [189], Г. Л. Гукасян [192], М. Кхалаф [235], М.К. Надір [249] та ін.;

- Кувейт – Е. О. Касаєв [212], Є. С. Мелкумян [245], С. Д. Хорошилов [319] та ін.;

- Бахрейн – В. А. Ісаєв [573], Є. С. Мелкумян [241], Л. В. Шкваря [325] та ін.;

- Оман – С. А. Ашинянц [161], С. Свистунов [264] та ін.

Вивчаючи трансформаційні процеси в окремих країнах «аравійської шістки», дослідники, як правило, солідарні у тому, що вуглеводні ще протягом тривалого часу залишатимуться домінуючим експортним продуктом у більшості з них, а також фактором, який визначатиме їхню зовнішню та внутрішню політику, у тому числі соціальну.

Східна історіографія. У процесі роботи над дисертацією автором було використано декілька праць експертів з азіатських країн, в яких розглядаються ті або інші аспекти досліджуваної проблематики.

Так, у монографії пакистанського дослідника М. Азама (Muhammad Azam) аналізуються процеси демократизації в арабських країнах Перської затоки у період 2000-2008 рр. і розкривається роль США у цих процесах за часів президентства Дж. Буша-молодшого [585]. Заслуговує на увагу монографія казахського фахівця М.Б. Асанбаєва «Аравийские монархии: общество, власть и государство» [158], у якій розкрито взаємозалежність суспільного розвитку та природних умов Аравійського півострова, досліджено ключові історичні віхи початку XVIII ст., які зумовили процес утворення державності аравійських монархій. У фундаментальній праці малайзійських вчених Х. Судіна та В.А. Нурсофізи «Ісламські фінанси та банківська система світу: філософія, принципи і практика» [301] розглядаються базові засади ісламської банківської системи, її історія, еволюція, філософія і практика діяльності.

Корисною для дисертанта була також праця колишнього генерального секретаря Організації ісламського співробітництва (OIC) Е. Іхсаноглу (Туреччина) «Ісламський світ у новому столітті. Організація ісламського співробітництва» [210]. У книзі міститься цікавий аналіз діяльності очолюваної автором організації, зокрема у сферах мирного урегулювання міждержавних конфліктів і практичного втілення принципу ісламської солідарності.

1.2. Методологія та джерельна база дослідження

В основу **методологічної бази даного дисертаційного дослідження** автор поклав теорію «зіткнення цивілізацій»відомого американського політолога С.Гантінгтона, виходячи з універсальності її постулатів, а також кореляції її основних елементів з реальною ситуацією у субрегіоні РСАДЗ протягом періоду, що вивчається.

Довести дієвість та науково-прикладну цінність застосування даної теорії стосовно подій, які відбувались у субрегіоні Затоки у 2001-2010 рр., автор цього дослідження намагається через аналіз запропонованих С.Гантінгтоном гіпотез та їх співставлення з реальними фактами і подіями, що мали місце у межах країн «аравійської шістки» у 2001-2010 рр. С. Гантінгтон у своїх роботах [315, 316], зокрема, зазначає, що:

- «*найбільш суттєві розбіжності існують між цивілізаціями*». У даному контексті йдеться, насамперед, про питання збереження аравійськими народами і племенами національної самоідентичності на тлі масової експансії західної культури практично в усіх сферах соціального життя, невпинного припливу іноземної робочої сили, зростаючого безробіття серед корінного населення, деградації ролі та статусу вищої освіти у місцевих ВНЗах тощо;

- «*світ стає дедалі більш тісним*». Дане твердження є очевидним і доведення не вимагає. Разом з тим, через низку соціальних факторів і суспільних обмежень, залежні від Інтернету та мереж соціального спілкування аравійські соціуми традиційно використовують тезу про те, що «світ перетворився на маленьке село», у власних інтересах. Це знаходить свій прояв у значній кількості запозичених матеріалів, новин, наукових праць і концепцій західного походження, в яких містяться прогнози щодо межі витривалості аравійських монархічних режимів навіть у разі, якщо модернізаційні процеси будуть ініційовані ними за принципом «зверху вниз»;

- «*процеси економічної модернізації та соціальних перетворень у світі розмивають традиційну ідентифікацію людей з їх місцем проживання, що призводить до ослаблення ролі нації*». Досвід країн – членів РСАДЗ, які у досліджуваний період досягли найбільш вагомих результатів саме на ниві

міжаравійської економічної інтеграції (спільна економічна угода, митний та монетарний союзи тощо), красномовно свідчить про обрання державами цього субрегіону шляху поглиблення економічної складової багатосторонньої співпраці за рахунок проектів з політичної уніфікації або створення регіональних союзних держав (ідея переходу від формату Ради до повноцінної союзної держави почала втілюватись у життя лише у грудні 2011 року, а ініціатором її став колишній король Саудівської Аравії Абдулла бін Абдель Азіз Аль Сауд). Розмиванню національної прив'язки до місця проживання у більш широкому сенсі сприяло підписання Бахрейном (2004) та Оманом (2006) в односторонньому порядку угод про вільну торгівлю з США, що призвело до активнішого поширення американських товарів на ринках РСАДЗ за рахунок падіння місцевого виробництва товарів і послуг;

- «*панування Заходу призводить до посилення цивілізаційної самосвідомості*». У ситуації з країнами «аравійської шістки» зростання впливу західної культури, цінностей і стереотипів спричинило радикалізацію настроїв маргінальних верств населення країн РСАДЗ (в основному, з числа представників конфесійних меншин), а це, у свою чергу, призвело до радикалізації ісламістських партій (Кувейт) та рухів (Бахрейн) і навіть до розгортання терористичної діяльності проти інтересів Заходу у Затоці (теракти у Саудівській Аравії у 2003-2009 рр.);

- «*культурні особливості та розбіжності менше піддаються змінам, аніж економічні або політичні, а відтак їх складніше вирішувати або досягати компромісу щодо них*». У даному контексті теорія С.Гантінгтона доводить свою слушність на прикладі збереження консервативними суспільствами країн Затоки мусульманської релігії, національних традицій, одягу, мови тощо. Будь-які спроби «розхитати» багатовікові устої цих країн стикаються зі значним опором на кшталт демонстрацій протесту проти карикатур на пророка Мухамеда, відкликання послів країн Затоки із західних держав як реакція на критику аравійських режимів, видача релігійних «фетв» із засудженням заборони на носіння хіджабу тощо.

Отже, теорія «зіткнення цивілізацій» С.Гантінгтона на прикладі РСАДЗ отримала ще одне підтвердження своєї дієвості. Адже саме культурна та цивілізаційна спорідненість сприяли економічному регіоналізму, а також інтеграції

країн цього субрегіону у рамках однієї культури і цивілізації, що, врешті-решт, призвело до поглиблення міжцивілізаційного розколу, який дедалі більше простежується у відносинах членів Ради із західними країнами.

Джерельна база дослідження. Для вирішення поставлених у дисертації завдань було залучено велику кількість джерел, що пояснюється складністю і багатогранністю обраної теми, а також прагненням автора глибоко і всебічно вивчити порушені питання. По кожному з субстантивних розділів роботи була сформована джерельна база, яка стала основою для дослідження поставлених завдань. Дані таких організацій як ООН, Світовий банк, МВФ та ін. використовувались у всіх розділах дослідження. При цьому автором суворо дотримувались хронологічні рамки дисертаційного дослідження (2001-2010 рр.), а також перелік досліджуваних країн Перської затоки (Бахрейн, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія).

Джерела, які використовувались у процесі написання дисертації, можна умовно поділити на декілька категорій, а саме:

1**. Законодавчі акти та інші офіційній документи органів державної влади аравійських монархій, документи РСАДЗ.**

1.1. *Законодавчі акти та інші нормативно – правові документи арабських країн Затоки* стали найважливішим джерелом у ході дослідження процесів реформування та модернізації у зазначених державах. При цьому основоположними документами для дисертанта були Основний «нізам» Королівства Саудівська Аравія [154, с. 464-478] та Конституції Султанату Оман [26], Об'єднаних Арабських Еміратів [10], Держави Катар [11], Держави Кувейт [21] і Королівства Бахрейн [9].

Під час аналізу законодавчої бази країн «аравійської шістки» потрібно зважати на дві важливі обставини. По-перше, система органів державно влади цих країн вибудувана під монарха, а по-друге, ці країни є ісламськими державами, основу правової системи яких складає шаріат. Відповідно, в основі законодавчих актів цих країн лежать положення Корану та інших священних писань та настанов («фетв»), тоді як самі писання є найважливішим джерелом для дослідника трансформаційних процесів у цих країнах.

Слід враховувати і те, що затверджені монархами закони та інші нормативно-правові акти покликані, насамперед, забезпечити економічний добробут населення, а не надавати політичні свободи громадянам, а, відтак, є спрямованими на зміцнення і модернізацію монархічного ладу держави (але не на його політичну трансформацію). Тому такі документи, у тому числі ухвалені у період 2001-2010 рр., не можуть розглядатися як змістовне джерело дослідження політичних реформ. Прийняті в деяких з країн РСАДЗ закони демократичного характеру, зокрема про пресу, про власність, про нерухомість тощо, спрямовані, насамперед, на залучення іноземних інвестицій, підвищення рівня зайнятості населення, тоді як здійснювана у досліджуваний період бюджетна політика сприяла покращенню охорони здоров'я, освіти, житлових умов. Не випадково, що за класифікацією ООН арабські країни Перської затоки увійшли у 2009 році до групи країн з високим (Бахрейн, Оман, Саудівська Аравія) і дуже високим (Кувейт, Катар, ОАЕ) рівнем розвитку людського потенціалу [575, с. 3].

При опрацюванні законодавчої бази та офіційних статистичних даних держав РСАДЗ в економічній сфері досліднику слід враховувати те, що системи діючих нормативно – правових актів у цих країнах, попри зовнішню подібність, мають суттєві відмінності, які відображають особливості економічної політики окремих монархічних режимів.

Так, у Саудівській Аравії цивільне право і суміжні з ним галузі, що регулюють економічні відносини, представлені усталеними положеннями мусульманського права та «нізамів» (документами, що встановлюють порядок у конкретній сфері), які виконують роль нормативно-правових актів. Джерелами мусульманського права, як було зазначено вище, є Коран та інші священні писання і настанови «фетви», що охороняють право приватної власності, встановлюють принцип святості укладеного договору, забороняють стягнення відсотка за грошовими позиками «ріба» тощо. Серед діючих у Королівстві «нізамів» можна відзначити:

- «нізам» про торговий суд (1930 р.). Це, по суті, торговий кодекс, в основу якого покладено Османський торговий кодекс 1850 року, який, у свою чергу, ґрунтується на нормах французького торгового кодексу (єдиною істотною

відмінністю саудівського «нізаму» від Османського кодексу є заборона щодо стягування позикового відсотка);

- «нізам» про патенти, авторські права, торгові марки, що регулює відносини інтелектуальної власності (у 1994 р. королівство приєдналося до Всесвітньої конвенції про авторське право);

- «нізам» про іноземні інвестиції, прийнятий у 1978 р., згідно з яким іноземні та місцеві підприємці мають право вільно створювати приватні підприємства і займатися будь-якою не забороненою законом діяльністю.

В ОАЕ, де основою законодавства також є шаріат, діє більш розгалужена система нормативно-правових актів, аніж, наприклад, у Саудівській Аравії з огляду на федеративний устрій країни. Серед федеральних законів ОАЕ слід відзначити такі:

- закон № 9 від 1974 р. про регулювання статистики;

- закон № 7 від 1976 р. про створення державної адміністрації з аудиту;

- закон № 4 від 1979 р. про боротьбу з шахрайством у торговельних відносинах;

- закон № 18 від 1981 р. про організацію закладів торгівлі;

- закон № 18 від 1993 р. про комерційні угоди;

- закон № 22 від 1995 р. щодо організації аудиторської професії;

- закон № 1 від 2004 р. про боротьбу з тероризмом та злочинами;

- закон № 8 від 2004 р. щодо вільних фінансово-економічних зон;

- закон № 2 від 2006 р. про запобігання злочинам у сфері інформаційних технологій.

1.2. Корисним джерелом інформації про внутрішню і зовнішню політику країн окремих країн РСАДЗ стали для автора *офіційні друковані органи урядів цих держав*. Йдеться, зокрема, про урядову щотижневу газету «أم القرى» («Умм аль-Кура») у Саудівській Аравії та щотижневий офіційний бюлетень «Кувейт аль-Яум («Кувейт сьогодні»), в якому публікуються укази еміра та інші законодавчі акти.

1.3. Під час роботи над відповідними підрозділами дисертації автор активно користувався*базами наднаціональних і національних нормативно-правових актів, а*

також статистичних даних, що відображають стан і перспективи економічної інтеграції «аравійської шістки» в рамках РСАДЗ. Правову основу економічної інтеграції утворюють:

- Статут Ради співробітництва арабських держав Затоки [154, с. 444-454];
- Внутрішній статут Вищої Ради РСАДЗ [244];
- Внутрішній статут Міністерської ради РСАДЗ [244];
- Основний статут організації з урегулювання конфліктних ситуацій РСАДЗ [244];
- Єдина економічна угода країн РСАДЗ [561].

2. Офіційні документи та матеріали міжнародних організацій та окремих неарабських держав з проблематики дисертації. Вагомим фактором політичного реформування країн «аравійської шістки» є численні двосторонні угоди між ними та іноземними державами, насамперед, країнами «Великої вісімки» (нині «Група семи», G7). Зазначені країни, які сповідують принципи ліберальної демократії, суттєво впливають на своїх арабських партнерів через механізми двосторонніх угод, спонукаючи їх проводити необхідні політико – адміністративні та соціально – економічні реформи у напрямку демократизації та модернізації.

Тому у ході написання відповідних підрозділів дисертації автор приділяв особливу увагу опрацюванню офіційних документів «Групи восьми» [27] та Європейського Союзу [14], які безпосередньо стосуються відносин цих міжнародних організацій з арабськими державами. Такими ж корисними були аналогічні офіційні документи Державного департаменту США та база даних щодо країн РСАДЗ на сайті ЦРУ (CIA World Factbok) [5]. Заслуговує також на увагу низка аналітичних доповідей та досліджень, підготовлених експертами Євросоюзу [471], Конгресу США [445, 461] та Національної ради з розвідки США [25] і присвячених аналізу питань внутрішньої і зовнішньої політики аравійських монархій.

3. Документи і матеріали міжнародних міжурядових організацій. Цю категорію джерел можна умовно підрозділити на три основні групи документів і

матеріалів, а саме: офіційні документи; аналітичні доповіді, матеріли та наукові дослідження; статистичні дані.

3.1. *Офіційні документи міжнародних організацій.* Важливим джерелом вивчення політичних, економічних соціальних перетворень в арабських країнах Перської затоки є проголосовані ними резолюції або підписані та ратифіковані ними міжнародні декларації, конвенції, пакти тощо. Кількість таких документів лише у системі ООН є досить великою, тому виділимо лише такі фундаментальні документи як Загальна декларація прав людини, прийнята резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, ухвалені Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р., а також Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти корупції (UNCAC), яку було прийнято на пленарному засіданні 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН 31 жовтня 2003 р.

3.2. Цінним джерелом для автора стали *аналітичні доповіді, огляди та інші матеріали, підготовлені експертами міжурядових організацій* з проблематики даної дисертації. Цінність цих матеріалів зумовлюється,насамперед, тим, що в них. як правило, міститься більш об’єктивний і збалансований аналіз процесів. що відбуваються у країнах РСАДЗ, ніж той, що пропонується місцевими авторами.Те ж саме стосується статистичних даних міжнародних організацій, які за своєю точністю і повнотою, як правило, переважають аналогічну інформацію з офіційних джерел досліджуваних держав.

У процесі роботи над дисертацією автором було використано чимало досліджень та аналітичних матеріалів, підготовлених під егідою ООН та її численних органів і спеціалізованих установ, зокрема Програми розвитку ООН (ПРООН), Економічної та соціальної комісії для Західної Азії (ЕСКЗА), Міжнародного банку з реконструкції та розвитку (МБРР) як головної інституції Світового банку, Міжнародного валютного фонду (МВФ), ЮНЕСКО, Конференції з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), Організації Об’єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО), Міжнародної організації праці (МОП) та ін.

Особливо корисними для автора були аналітичні матеріали і дослідження з проблематики дисертації фахівців Світового банку – МБРР, МВФ, ПРООН та ЕСКЗА. Варто нагадати, що підготовлена під егідою ПРООН у період 2002 – 2005 рр. серія з чотирьох доповідей про людський розвиток в арабському світі мала дуже широкий резонанс в арабському суспільстві. Ці доповіді, написані групою авторитетних арабських науковців та інтелектуалів, загострили увагу на серйозних вадах у розвитку арабських країн, сприяли мобілізації місцевої громадськості на підтримку необхідних змін і спонукали правлячі режими в цих державах приступити, нарешті, до проведення реальних реформ. Вже протягом кількох років діє Регіональне бюро ПРООН для арабських держав, яке має сьогодні Регіональний центр у Каїрі та представництва у 17 арабських країнах і ПНА. Фахівцями Регіонального бюро щорічно готуються численні змістовні публікації з питань трансформаційних процесів в арабських державах, у т. ч. в аравійських монархіях.

У процесі роботи над дисертацією автор використовував також аналітичні розробки експертів таких міжнародних організацій як Світова організації торгівлі (СОТ), Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК), Всесвітня асоціація виробників сталі (World Steel Association), Арабської організації праці та ін.

3.3. Важливим джерелом вивчення економічних трансформацій у країнах РСАДЗ стали для дисертанта *бази статистичних даних провідних міжнародних міжурядових організацій*, а саме:

- ООН, опубліковані на офіційному порталі цієї організації, що містять статистику глобального та національного рівня з питань торгівлі, промисловості, енергетики, демографії, міграції населення та ін.;

- МВФ – дані у сфері фінансової статистики, прямих і портфельних інвестицій [433];

- СОТ – на порталі організації містяться дані про зовнішньоторговельну політику країн – учасниць, у тому числі «аравійської шістки», а також про обсяги і структуру експорту та імпорту [524];

- Світового банку – дані щодо валового внутрішнього продукту та інших показників розвитку країн, що розглядаються [546];

- Міжнародного енергетичного агентства (МЕА) – дані щодо глобального та національного виробництва і торгівлі вуглеводнями, насамперед, нафтою і нафтопродуктами, а також природним газом [432];

- ОПЕК – на сайті організації регулярно публікуються щомісячні та річні звіти за основними показниками світового ринку вуглеводнів, у т. ч. дані щодо їх видобутку, торгівлі, інвестиційного попиту тощо [468-469];

- ЮНІДО, яка публікує дані про основні показники промислового виробництва в країнах світу [535];

- ЮНКТАД – надає інформацію щодо різних аспектів руху світового фінансового капіталу та інвестицій, аналізує проблеми сталого розвитку [531-532].

Корисним джерелом вивчення процесів соціальної трансформації в монархіях Аравійського півострова є статистичні дані ряду інших міжнародних організацій. Так, інформаційний портал ЮНЕСКО [366] надає доступ до віртуальної книгарні, документів, статистики, публікацій, бібліотеки та архівів, в яких містяться дані в розрізі країн світу, у тому числі «аравійської шістки». Ці дані дозволяють отримати уявлення про рівень писемності та розвитку освіти, культури, інформаційно-комунікаційних технологій у країнах, що досліджуються.

Джерелом інформації про стан справ в галузі охорони здоров'я в країнах РСАДЗ стали дані Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), яка щорічно публікує доповіді «Світова статистика охорони здоров'я», що містять дані про основні показники в цій сфері. Крім того, ВООЗ публікує аналітичні тематичні доповіді на кшталт «Жінки і здоров'я: сьогоднішні проблеми, порядок денний на завтра» тощо.

Джерелом інформації про гендерну складову соціальної політики в регіоні є:

- статистика Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО), що містить, серед іншого, базу даних FAOSTAT з таких питань як гендерна рівність у землекористуванні, зайнятість та умови праці жінок у сільському господарстві;

- база даних Міжнародної організації праці (МОП) Segregat, що надає дані про зайнятість за ознакою статі в розрізі понад 80 країн [499];

- база даних Gender Info 2010, яка містить статистичні дані та індикатори за ознакою статі в сферах політики, сім'ї, охорони здоров'я, освіти та зайнятості [403];

- Unstats – це сукупність індикаторів, розроблених Відділом статистики ООН з широкого кола питань на основі національних і міжнародних джерел [537];

- проект «Жіноча статистика», який містить якісну і кількісну інформацію за понад 294 показниками, які відображають статус жінок у 174 країнах [544].

4.Ще одним корисним джерелом дослідження трансформаційних процесів у країнах РСАДЗ стали для дисертанта **аналітичні матеріали, доповіді і дослідження міжнародних і національних неурядових організацій,** зокрема Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ), Transparency International, Amnesty International, Human Rights Watch, Freedom House, «Репортери без кордонів», the Emirates Center for Human Rights (ОАЕ) та ін. Особливо слід відзначити діяльність на близькосхідному напрямі ВЕФ, яка в останнє десятиліття виступає як своєрідний каталізатор поглиблення трансформаційних процесів в арабських країнах. Починаючи з 2003 р., ВЕФ регулярно проводить свої спеціальні зустрічі в державах регіону (ці зібрання стали широко відомими під назвою «близькосхідний Давос»). Завдяки цим засіданням ВЕФ представники світової та регіональної еліти отримали унікальну можливість для відвертого, ґрунтовного та конструктивного обговорення найбільш гострих та актуальних проблем регіону. У ході цих зустрічей учасниками ВЕФ були вироблені зважені рекомендації щодо оптимальних шляхів реформування й модернізації в арабських країнах. Доповіді про близькосхідні засідання ВЕФ та інші аналітичні матеріали і дослідження фахівців цієї організації становлять значний інтерес для будь – якого дослідника регіональних процесів на Близькому Сході.

5. Публікації аналітичних центрів і матеріали у спеціалізованих наукових виданнях. Під час написання дисертації автором було опрацьовано чимало корисних аналітичних доповідей, оглядів і наукових досліджень, опублікованих аналітичними центрами (think tanks) у різних регіонах світу, а також численні матеріали у спеціалізованих наукових виданнях.

5.1. Серед аналітичних центрів виділимо такі:

Арабські країни: Gulf Research Center (ОАЕ); Emirates Center for Strategic Studies and Research (ОАЕ); Brookings Doha Center (Катар); Al-Jazeera Center for Studies (Катар); RAND – Qatar Policy Institute (Катар); Global Competitiveness Forum (КСА); Bahrain Center for Strategic Studies and International Strategy (Бахрейн); Al Ahram Center for Political and Strategic Studies (Єгипет).

США: American Foreign Policy Council; Brookings Institution; Booz & Company; Carnegie Endowment for International Peace; Center for International Studies, Massachusetts Institute for Technology; Center for Middle East Policy; Council on Foreign Relations; Middle East Forum; Middle East Institute; Middle East Policy Council.

Західна Європа: Chatham House (Велика Британія); French Institute of International Relations (Франція); FRIDE (Іспанія); German Development Institute (ФРН); International Crisis Group (Бельгія); International Institute for Strategic Studies (Велика Британія, офіси у Лондоні, Вашингтоні, Манамі та Сінгапурі); Research Institute for European and American Studies (Греція); Stockholm International Peace Research Institute (Швеція).

На особливу увагу заслуговує діяльність консорціуму **Arab Reform Initiative (ARI),** до складу якого входять понад 20 аналітичних центрів з арабських країн, держав Західної Європи, США та Аргентини. ARI було засновано у 2005 р. з метою «мобілізації науково-дослідних ресурсів задля просування демократичних змін в арабських країнах».

Україна: Дипломатична академія України при МЗС України; Інститут всесвітньої історії НАН України; Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Шевченка; Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України; Львівський національний університет ім. І. Франка; Національний інститут проблем міжнародної безпеки; Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД); Регіональний філіал НІСД у м. Одеса; Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова; Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна; Центр Разумкова.

Російська Федерація: Інститут Африки РАН;Інститут Близького Сходу; Інститут країн Азії та Африки Московського державного університету ім. М.В.

Ломоносова; Інститут наукової інформації з суспільних наук РАН; Інститут релігії і політики; Інститут світової економіки і міжнародних відносин РАН; Інститут сходознавства РАН; Московський державний інститут міжнародних відносин (Університет) МЗС Росії; Московський державний університет ім. М.В. Ломоносова; Московський центр Карнегі; Російська рада у міжнародних справах; Російський інститут стратегічних досліджень; Російський університет дружби народів; Санкт-петербурзький центр вивчення сучасного Близького Сходу; Центр близькосхідних досліджень МДІМВ; Центр досліджень загальних проблем сучасного Сходу РАН.

5.2. Як зазначалось вище, дисертантом було опрацьовано значну кількість наукових періодичних видань різних країн, серед яких слід виділити такі:

США і Західна Європа: журнали Digest of Middle East Studies; Emerging Social and Religious Trends; Foreign Affairs; Foreign Policy; Journal of Asian and African Studies; Middle Eastern Studies; Middle East Journal; Middle East Quarterly; Review of International Political Economy; Strategic Forum.

Близький та Середній Схід: IPRI Journal (Пакистан); Middle East Review of International Affairs (Ізраїль).

Україна: журнали «Зовнішні справи», «Політика і час», «Стратегічна панорама», «Стратегічні пріоритети», «Східний світ»; наукові періодичні видання «Актуальні проблеми міжнародних відносин», «Гілея», «Держава і право», «Дослідження світової політики», «Україна дипломатична», «Українська орієнталістика», «Українське релігієзнавство», а також наукові вісники Дипломатичної академії України та провідних університетів Києва, Львова, Харкова та Одеси.

*Російська Федерація:*фахові друковані та електронні журнали «Азия и Африка сегодня», «Вестник аналитики», «Восток / Oriens», «Дипломатический вестник», «Международная жизнь», «Мировая экономика и международные отношения», «Новое восточное обозрение», «Обозреватель», «Перспективы. Фонд исторической перспективы», «Полития», «Проблемы современой экономики», «Россия в глобальной политике», «Россия и мусульманский мир» «ЦентрАзия»; наукові періодичні видання «Арабские страны Западной Азии и Северной Африки»,

«Ближний Восток и современность», «Востоковедный сборник», «Восточная аналитика», аналітичні доповіді Центру близькосхідних досліджень МДІМВ, наукові вісники провідних університетів Москви і Санкт-Петербурга тощо.

6. Одним з найважливіших джерел вивчення трансформаційних процесів у країнах РСАДЗ стали для автора **численні наукові праці вітчизняних і зарубіжних дослідників з тематики даної дисертації.** Огляд більшості цих публікацій міститься у підрозділі 1.1 дисертації, і усі вони включені до списку використаних джерел і літератури [554-587].

7. Цінним джерелом дослідження **є зібрання публікацій у фахових електронних бібліотеках** [331], ознайомлення з якими надає досліднику можливість отримати більш ґрунтовне уявлення про трансформаційні процеси в арабських країнах, у т.ч. держав РСАДЗ (табл. А.1).

8. Ще одним корисним джерелом інформації для дисертанта стали **періодичні аналітичні доповіді міжнародних міжурядових і неурядових організацій, міжнародних фондів і засобів масової інформації, в яких оцінюється розвиток країн світу у різних сферах за допомогою відповідних індексів і містяться рейтинги країн за цими індексами.** Врахування подібних індексів і рейтингів дозволяє досліднику більш об’єктивно оцінювати процеси та явища, що вивчаються ним у конкретних країнах.

У процесі дослідження політичних та адміністративних трансформаційв аравійських монархіях автор звертався до доповідей ряду міжнародних організацій. Так, неурядова організація «Transparency International» у своїх щорічних доповідях складає рейтинги держав світу за рівнем корупції, використовуючи для цього так званий індекс сприйняття корупції, що відображає рівень сприйняття корупції аналітиками та підприємцями за десятибальною шкалою[374]. Рейтинги демократії, за якими оцінюється рівень свободи і демократії у різних країнах світу, публікуються в періодичних доповідях ще однієї неурядової організації «Freedom House» [398]. Міжнародний фонд Бертельсмана періодично публікує рейтинги держав з перехідною економікою та країн, що розвиваються, за так званим «індексом трансформації», який дозволяє оцінити процеси розвиту демократії та

ринкової економіки, а також якість політичного управління цими процесами [360]. У рамках міжнародного проекту «Polity IV Project» [368] групою експертів за допомогою спеціально розробленого індексу щорічно оцінюється рівень демократії в усіх незалежних державах з населенням понад 500 тис. осіб. База даних цього триваючого проекту охоплює період 3 1800 по 2013 рр. Рейтинги країн світу за індексом демократії щорічно оприлюднюються у доповідях «Economist Inteligence Unit» [380]. Даний індекс вираховується на основі таких складових: виборчого процесу і плюралізму; громадянських свобод; діяльності уряду; політичної культури і політичної участі. Рейтинг арабських держав за індексом демократії наводиться у щорічних доповідях вищезгаданого консорціуму Arab Reform Initiative. Міжнародна неурядова організація «Репортери без кордонів» (РБК) щорічно оприлюднює рейтинг країн світу за індексом свободи слова [398], який вираховується на основі опитувань журналістів, громадських активістів і представників організацій – партнерів РБК. Значний інтерес становлять рейтинги недієздатності держав світу, які також щорічно складаються американською неурядовою організацією «Фонд миру» і журналом «Foreign Policy» за допомогою так званого fragile state index (раніше - «failed state index»). Цей індекс, який вираховується на основі багатьох параметрів, покликаний оцінити нездатність властей контролювати цілісність території, а також демографічну, політичну та економічну ситуацію у своїй країні.

При опрацюванні *питань економічних і соціальних перетворень в державах РСАДЗ* автор звертався до індексів інших міжнародних організацій. Так, експертами дослідного центру «Heritage Foundation»і газети «Wall Street Journal» щорічно публікується рейтинг країн світу за індексом економічної свободи [522]. який розраховується на основі 10 параметрів. Всесвітній економічний форум щорічно публікує доповідь про глобальну конкурентоспроможність, в якій країни світу відповідно ранжуються за індексом глобальної конкурентоспроможності. Цей індекс, який теж розраховується на основі кількох параметрів, оцінює здатність країн забезпечувати належний рівень добробуту своїх громадян. А це, у свою чергу, залежить від того, наскільки ефективно держава використовує ресурси, якими вона володіє. Починаючи з 2005 року, ВЕФ періодично публікує доповіді про

конкурентоспроможність арабських країн. Важливим інструментом для вивчення процесів соціальної трансформації в аравійських монархіях став для дисертанта індекс розвитку людського потенціалу, який використовується у щорічних доповідях ПРООН про людський розвиток для міжкраїнового порівняння [427]. Згаданий індекс є інтегральним показником, яким вимірюється рівень життя, писемності, освіченості і довголіття як основних характеристик людського потенціалу території, що досліджується. Як вже відзначалось, в останні роки Програмою розвитку ООН було опубліковано серію доповідей про розвиток людського потенціалу в арабському світі.

До даної категорії джерел можна віднести також *рейтинги міжнародних агентств і авторитетних ЗМІ, які характеризують країни, що досліджуються, за такими параметрами:*

- національні кредитні рейтинги від «Standard & Poor's», «Fitch Ratings», «The World Competitiveness Yearbook»;

- показники ринкової капіталізації найбільших компаній від «Financial Times», «Forbes», «Fortune»;

- рейтинг найбільших власників об’єктів інфраструктури «Bently Infrastructure 500» від американської компанії «Bentley Systems»;

- рейтинг національних брендів «Brand Finance Nation Brands 100» від британської консалтингової фірми «Brand Finance»;

- рейтинги ділової репутації країн, міст, корпорацій та їх керівників («Global RepTrac 100», «Country RepTrak», «City RepTrac» тощо). які щорічно складаються фахівцями дослідно - консалтингової компанії Reputation Institute.

9. Корисним джерелом інформації для дисертанта стали **дані про громадську думку в кожній з країн РСАДЗ з питань проведення реформ** у різних сферах життя суспільства. У цьому контексті автором були опрацьовані аналітичні матеріали з тематики дисертації, опубліковані на сайті Кафедри з питань миру та розвитку ім. Анвара Садата Мерілендського університету, у тому числі результати опитування громадської думки в Саудівській Аравії і ОАЕ [519]. Були вивчені також публікації, що стосуються стану громадської думки в країнах «шістки», у

міжнародних періодичних виданнях, зокрема Public Opinion Quarterly, International Journal of Public Opinion Research.

10. Важливим джерелом вивчення політичних і соціально-економічних процесів, а також стану громадської думки в аравійських монархіях стали **матеріали провідних засобів масової інформації (ЗМІ) аравійських монархій і міжарабських ЗМІ, а також публікації у провідних ЗМІ західних країн.**

Серед *ЗМІ держав РСАДЗ* варто виділити такі:

Саудівська Аравія[1]*:*щоденні арабомовні газети «البلاد» («Аль-Біляд») і « المدينة المنورة» («Аль-Мадіна Аль-мунаввара»), англомовна «Arab News», офіційна газета «المرسوم» (Указ), що виходять в Джидді; столичні газети, зокрема, англомовна «Saudi Arabia Business Week», арабомовні «الرياض» («Ер-Ріяд») і « الجزيرة» («Аль-Джазіра»); англомовний щотижневий журнал «Новини мусульманського світу» («News of the Muslim World»), який вважається органом Всесвітньої мусульманської ліги; щомісячний журнал арабською та англійською мовами «حج» («Хадж»);

Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ): щоденні офіційні газети – арабомовна «Аль-Іттіхад» («Союз») та англомовна «Khaleej Times» («Часи Затоки»); щоденна англомовна газета «Gulf News» та щотижневий діловий журнал «Arabian Business»; інформаційно-новинний Інтернет-портал «Emirates 24/7»;

Кувейт: проурядова газета «Аш-Шахід»; англомовні газети «Араб Таймс» і «Кувейт таймс»; низка приватних незалежних видань «Ар-Рай аль-Амм» («Загальна думка»), «Аль-Анба» («Новини»), «Аль-Ватан» («Вітчизна»), «Аль-Таліа»

---

[1]Зазначимо, що саудівська преса практично не відіграє жодної ролі у формуванні громадської думки країни і не загострює уваги на актуальних соціально-політичних проблемах Саудівської Аравії і арабського світу. Таке становище пояснюється характером існуючої політичної системи (в країні заборонені політичні партії), одноманітним змістом матеріалів на місцеві теми, впливом мусульманських богословів на вибір тем і матеріалів, а також невисоким загальноосвітнім рівнем переважної маси населення (кочівників). Приблизно те ж саме можна сказати про рештукраїн, що розглядаються. Проте вивчення преси цих країн необхідне для формування уявлення про рівень і спосіб життя їхнього населення, а також про особливості громадської думки досліджуваних країн.

(«Авангард»), які часто критикують уряд Кувейту; щомісячні журнали «Аль-Арабі» («Араб») і «Аль-Кувейт» («Кувейт»)[1];

Бахрейн: щоденні газети «Аль-Айям» («Дні»), «Ахбар аль-Халідж» («Новини Затоки») і англомовна «Gulf Daily News»; арабомовний щотижневий журнал «Саду аль-Усбуа» («Ехо тижня»);щомісячні газети підпільних партійних організацій «Аль-Джамахірія» (орган Фронту національного звільнення Бахрейну) і «Хамса маріс» («П'яте березня», орган Народного фронту Бахрейну); інформаційно-новинний Інтернет-портал«Trade Arabia», який спеціалізується на висвітленні ситуації в секторах торгівлі та промисловості;

Оман: арабомовні щоденні газети «Оман», «Аль-Ватан» («Батьківщина»), «Аш-Шабібі» («Молодість»); англомовні щоденні газети «Oman Daily», «Observer», «Times of Oman» і «Oman Tribune». Перелічені видання публікуються в столиці держави і не мають регіональних представництв, змістовно одноманітні і переважно спрямовані на формування громадської думки, а не на її вивчення та відображення у ЗМІ.

*Катар:*щоденні арабомовні газети «Аль-Ватан», «Ар-Райян», «Аш-Шарк»; англомовні «Gulf Times», «Peninsula»; журнали «Аль-Джавхар», «Дохат Аль-Джамі», «Каус Кузах», «Катар Аль-Хайр», які видаються в столиці Катару – Доха, і так само, як в Омані та інших країнах «аравійської шістки», спрямовані на підтримку місцевого авторитарного режиму.

Серед *міжарабських ЗМІ* слід виділити телеканали «Аль-Джазіра» та «Аль-Арабія», а також газети «الشرق الأوسط» («Аш-Шарк аль-Аусат») і «الحياة» («Аль Хайят»), які фінансуються приватним капіталом, видаються у Лондоні і по супутникових каналах зв’язку передаються для друку в Ер-Ріяд (Саудівська Аравія).

Під час написання дисертації автор активно користувався матеріалами *західних засобів масової інформації,* серед яких слід виділити інформаційні агентства Reuters, Associated Press, Bloomberg News; мовну корпорацію BBC; телеканали CNN, ABC, Sky News; газети The New York Times, The Washington Post,

[1] Кувейт - єдина країна «аравійської шістки», де функціонують політичні партії, що позитивновпливає на відображення громадської думкиу місцевих ЗМІ.

USA Today, The Christian Science Monitor, International Herald Tribune, The Times, The Guardian, The Independent, The Daily Telegraph, Daily Mail, The Financial Times, Le Monde diplomatique, The Muslim News; журнали Newsweek, Time, Fortune, Forbes, The Economist.

Висновки до розділу I

На фоні досить значного масиву вітчизняної наукової літератури з близькосхідної проблематики гостро відчувається дефіцит спеціальних праць українських істориків і політологів, присвячених питанням внутрішньої і зовнішньої політики арабських монархій Аравійського півострова.

Доводиться констатувати також досить низький інтерес вітчизняної історичної та сходознавчої науки до реформаційних та інтеграційних процесів, які відбуваються у Затоці. Це не може не викликати занепокоєння з огляду на те, що цей субрегіон демонструє чимало успішних прикладів подолання низки цивілізаційних викликів, з якими стикаються країни світу, у т.ч. Україна, в умовах глобалізації (формування вільного ринку, лібералізація податкового законодавства, боротьба з корупцією, модернізація систем освіти та охорони здоров'я тощо).

Варто визнати, що проблематика даного дисертаційного дослідження розроблена у зарубіжній історіографії загалом значно ґрунтовніше, ніж в українській науковій літературі. Водночас звертає на себе увагу те, що ступінь наукової розробки зарубіжними науковцями кожного з трьох основних напрямів трансформаційних процесів в арабських монархіях Затоки – політичного, економічного та соціального, - є різним. Якщо перший і другий напрями отримали доволі широке висвітлення у науковій літературі, то третій напрям – процеси соціальної трансформації – достатньої уваги дослідників не привернув. При цьому найбільш ґрунтовно проробленими у зарубіжній історіографії є питання економічних перетворень у країнах Затоки. Це можна пояснити підвищеним інтересом іноземних учених до держав РСАДЗ як до джерела енергоносіїв світового значення, без якого сьогодні важко уявити собі поступальний розвиток сучасної цивілізації.

Водночас слід зазначити, що у значній частині зарубіжних досліджень з економічної проблематики автори фокусують свою увагу лише на певних аспектах економічних перетворень. Багатьма дослідниками визнається необхідність поступової зміни сировинної вуглеводневої спеціалізації виробництва та експорту країн РСАДЗ, шо домінувала впродовж першої декади 2000-х років, а також

диверсифікації їхніх економік за рахунок інтенсифікації розвитку високих технологій та виробництва екологічно чистої продукції.

Але при цьому зарубіжні експерти, розробляючи проблему диверсифікації економік арабських країн Затоки, переважно розглядають її вирішення у галузевому плані, випускаючи з поля зору територіальну та функціональну складові. Між тим практично уся економіка держав РСАДЗ, якщо не враховувати об'єкти інфраструктури, зосереджена у прибережних зонах, тоді як понад 9/10 їхньої території є незаселеною та перебуває за межами господарського обліку. Інтеграція таких територій до національних економік є важливим завданням, яке стоїть перед кожною з держав РСАДЗ, а відсутність уваги до нього з боку експертного середовища є серйозним упущенням.

Таким чином, проблематика, яка розглядається у рамках даного дисертаційного дослідження, є недостатньо дослідженою як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Наукова розробка трансформаційних процесів в країнах Затоки в період 2001-2010 рр. одержала свій розвиток у деяких окреслених вище аспектах, але з різним ступенем деталізації та ґрунтовності. Наявні дослідження також не порушують таких глибинних питань як еволюція монархічного ладу, перетворення форм власності, роль мусульманського права (шаріату) у лібералізації внутрішнього законодавства тощо. Низка аспектів політичних, економічних і особливо соціальних перетворень досліджуються фрагментарно та епізодично, що дає підстави говорити про брак системного підходу до їхнього вивчення. До того ж в українській та зарубіжній науці відсутні спеціальні комплексні дослідження трансформаційних процесів в країнах РСАДЗ у період 2001-2010 рр.

Усе вищеперелічене можна характеризувати як недоліки у науковій розробленості розглянутої теми, наявність яких обумовила визначення мети цього дисертаційного дослідження та завдань, які при цьому розв'язуються.

В основу методологічного апарату даного дисертаційного дослідження автор поклав теорію «зіткнення цивілізацій» відомого американського політолога С.Гантінгтона, виходячи з універсальності її постулатів, а також кореляції її

основних компонентів з реальною ситуацією у субрегіоні РСАДЗ протягом періоду, що вивчається.

Довести дієвість та науково-прикладну цінність застосування даної теорії стосовно подій, які відбувались у субрегіоні Затоки у 2001-2010 рр., автор цього дослідження намагається через аналіз запропонованих С.Гантінгтоном гіпотез та їх співставлення з реальними фактами і подіями, що мали місце у межах країн «аравійської шістки» у 2001-2010 рр.

Для вирішення поставлених у дисертації завдань було залучено велику кількість джерел, що пояснюється складністю і багатогранністю обраної теми, а також прагненням автора глибоко і всебічно вивчити порушені питання. Дисертантом здійснено ґрунтовний огляд джерельної бази даного дослідження, яка складається з таких основних категорій: законодавчі акти та інші офіційній документи органів державної влади аравійських монархій, документи РСАДЗ; офіційні документи та матеріали міжнародних організацій та окремих неарабських держав з тематики дисертації; документи і матеріали міжнародних міжурядових організацій; аналітичні матеріали, доповіді і дослідження міжнародних і національних неурядових організацій; публікації аналітичних центрів і матеріали у спеціалізованих наукових виданнях; наукові праці вітчизняних і зарубіжних дослідників з проблематики даної дисертації; зібрання публікацій у фахових електронних бібліотеках; періодичні аналітичні доповіді міжнародних міжурядових і неурядових організацій, міжнародних фондів і засобів масової інформації, в яких оцінюється розвиток країн світу у різних сферах за допомогою відповідних індексів і містяться рейтинги країн за цими індексами; дані про громадську думку в країнах РСАДЗ з питань проведення реформ; матеріали провідних ЗМІ арабських країн, публікації у провідних ЗМІ західних країн.

РОЗДІЛ 2
ПОЛІТИЧНІ ТА АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ У ДЕРЖАВАХ РАДИ СПІВРОБІТНИЦТВА АРАБСЬКИХ ДЕРЖАВ ЗАТОКИ (РСАДЗ)

2.1. Передумови проведення системних реформ: внутрішні і зовнішні чинники

Характер і перспективи політичного розвитку арабських монархій на початку XXI ст. багато в чому визначаються системою державного управління, пріоритетами зовнішньої та внутрішньої політики, а також станом політичної свідомості національної еліти в цих країнах.

Водночас, під впливом процесів регіоналізації та глобалізації у регіоні Перської затоки ця система перебуває у мінливому, динамічному стані. Нині арабські монархії докладають зусилля, спрямовані на реформування політичних інститутів, а також надання їм ознак, притаманних західним демократіям, з урахуванням власного бачення національної моделі політичного устрою.

У цьому контекстіцілком справедливим є твердження, що «…серед гострих проблем, з якими мусульманські держави увійшли у XXI століття, особливе місце посідаютьвиклики, пов’язані з глобалізацією та відповідною модернізацією місцевих суспільств» [102, с. 320].

Важливим фактором проведення реформ в арабських монархіях став вплив з боку провідних міжнародних акторів в економічному, військово-політичному та моральному відношеннях [260, с. 91], який, утім, має досить суперечливий характер, а сама модернізація в арабських монархіях здійснюється вкрай повільно, маючи, здебільшого, «косметичний» характер, незважаючи на зусилля провідних західних країн їх активізувати, прискорити та надати їм характеру демократичних змін.

На думку автора, аравійські монархії завдяки своїм зваженим внутрішньополітичним підходам змогли приборкати «огульну» демократизацію субрегіону Затоки, зосередивши власні духовні та матеріальні ресурси на

модернізації й адаптації глобалізаційних викликів до місцевих реалій. Подібним чином «аравійська шістка» спромоглась підключитись до магістральних тенденцій цивілізаційного розвитку не позбуваючись своєї самоідентичності та автохтонності, запропонувавши світові унікальну формулу гармонізації західної культури з традиційними цінностями мусульманських суспільств.

В історичній ретроспективі питання напрямків і змісту реформ для арабського світу та, зокрема, арабських монархічних режимів не є новим. Перші теоретичні концепції, що обґрунтовують необхідність політичної модернізації арабських країн, з'явилися у середині XIX ст. Зокрема, ісламський мислитель-реформатор Дж. Аль-Афгані запропонував концепцію переосмислення ісламської політичної спадщини в контексті мусульманських релігійних традицій, стверджуючи, що Захід має у своїй політичній практиці більше істинно ісламських норм, ніж сучасний Схід.

Протягом XIX ст. – початку XX ст. інтерес до проблеми політичного реформування був незначним, і лише після Другої світової війни арабські вчені (Ф. Мурсі, І. Сабрі Абдала, М. Камель, А. Абдель Разек, М. Ріда та ін.) звернулися до вивчення західних політичних моделей державного устрою і західних демократичних інститутів [159].

У практичній площині зацікавленість у вивченні західного досвіду державотворення не призвела до зрушеньу політичному світогляді в арабських країнах. Західна політична модель демократичного розвитку була чужою арабській еліті, яка висунула власні проекти політичного і соціально-економічного розвитку («Ісламський проект», «Лівійська альтернатива»), що відображають особливості арабської політичної культури і ментальності.

Крім того, для арабських теоретиків, і в цілому для арабської політичної свідомості, близькими завжди були ідеї «обмеженої монархії» – організації халіфату на основі обмеження одноосібної влади монарха. Арабські вчені А. Абдель Разек та М. Рашид Рід у своїх працях висловлювали думку про важливість встановлення неабсолютного, обмеженого характеру влади глави мусульманської держави, який повинен приймати найважливіші політичні і правові рішення лише після

консультацій з найбільш видатними представниками громади, чия думка для нього є авторитетною.

Під впливом цих ідей в арабських монархіях склалася унікальна модель, яку автор дослідження визначає як арабську модель обмеженої демократії, в основі якої лежить механізм функціонування унікальної, патерналістського типу, державної політики, заснованої на монархічній системі управління.

Передусім, як зазначає американський політолог арабського походження В. Фарес, монархічні режими на Близькому Сході створили політико-юридичний простір, який може збільшуватися, але не здатний скорочуватися, оскільки навіть зменшення географічної території не спричиняє трансформації політичної ідеології ісламу [307]. Цей простір став частиною світової цивілізації, в якій місія арабського світу визначається як поширення політичної ідеології ісламу у світовому масштабі. Таким чином, спостерігається конфлікт між ідеєю ісламізації світу та поширенням демократії західного зразка, яку просувають країни «Великої вісімки».

Ця модель, безумовно, є прагматичною і перспективною, перш за все для арабського світу, хоча, як зазначає відомий російський історик-сходознавець Л. С. Васильєв, усі монархії «аравійської шістки» сьогодні – це багаті і процвітаючі держави, щоправда, їх добробут –результат, радше, щедрості долі, аніж власних цілеспрямованих зусиль [178].

Утім, з цим твердженням важко погодитися повністю, оскільки у новітній історії є приклади, коли деякі арабські держави, маючи у своєму розпорядженні величезні природні ресурси, не спромоглися ефективно розпорядитися ними, забезпечити належний рівень життя для своїх громадян (Судан, Алжир). Арабські ж монархії змогли досягти значних успіхів не лише у своєму економічному розвитку, але й у розбудові соціальної сфери, не змінюючи при цьому політичний режим і не копіюючи західні зразки демократії, зокрема, вестернізовані моделі політичного устрою.

На наш погляд, арабські монархії доцільно розглядати як особливий суб'єкт політичної модернізації, оскільки від решти арабського світу ці режими суттєво відрізняються за такими ознаками:

1. Високий рівень валового національного доходу дає можливість аравійським монархіям самостійно розвивати економіку, реалізовувати масштабні національні проекти без залучення ресурсів міжнародних фінансових інститутів, підконтрольних західним державам. При цьому арабські монархії накопичили величезний обсяг коштів у державних суверенних фондах[1], загальний обсяг активів яких становив станом на 2010 рік 1,5 трлн. дол. США [566]. Доказом фінансової незалежності арабських монархій є те, що у першому десятилітті XXI ст. країни «аравійської шістки» посіли перше місце у світі за фінансуванням інвестиційних проектів. Наприклад, влада Саудівської Аравії оголосила про намір протягом 2000-2010 рр. реалізувати будівельні проекти загальною вартістюпонад 365 млрд. дол. США[566]. Приблизно стільки ж інвестовано у різні проекти Еміратами. У свою чергу, Катар оголосив про намір інвестувати 150 млрд. дол. США у розвиток власної соціально-економічної інфраструктури [566], а на реформи в Бахрейні і Омані було виділено 20 млрд. дол. США [240]. Інвестиційні проекти, а також наявність величезних запасів стратегічної сировини забезпечують розвиток національної економіки, наслідком чого є високий рівень життя населення, всеохоплюючі соціальні гарантії, що, у свою чергу, забезпечує політичну стабільність монархічних режимів. Водночас, в економічній площині для цих країн характерна орієнтація на «ідеологію суспільства споживання», яка є притаманною для західних демократій. Крім цього, арабська політична еліта щиро сприймає цінності західної освіти, передові технічні та інформаційні технології. Водночас, в арабських монархіях викликають відторгнення побутові ознаки західної цивілізації, які спрощують стандарти суспільної поведінки, що не сприяє зближенню двох цивілізаційних світоглядів, у тому числі й на рівні політичного сприйняття;

2. В ідеологічній основі політичної системи монархічних режимів лежить іслам, що насамперед впливає на політичні процеси в арабських монархіях, визначає

---

[1] Державні суверенні фонди – широко розповсюджені у державах РСАДЗ фінансові інструменти, статки яких наповнюються за рахунок прибутків від експорту вуглеводневої сировини та використовуються як для інвестування у закордонні програми і проекти (ОАЕ, Катар), так і для поповнення інших фондів розвитку та заощаджень на кшталт Резервного фонду майбутніх поколінь у Кувейті.

сталість самої політичної конструкції, яка забезпечує монархічну владу. «Ісламізація» політики, в принципі, не сприяє демократизації суспільства. Заідеологізований релігійний світогляд виявляється в тому, що в арабських монархіях збереглися історичні риси арабського державотворення – наявність лідерів, кланів, політичних традицій, які формувалися на протязі століть. Для арабських монархій характерна відсутність багатьох політичних свобод, що не викликає значного невдоволення в суспільстві. Намагання опозиційних сил вплинути на владу або дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію не приносять успіху. Слабкість опозиційних сил виявляється у тому, що вони діють під традиційними релігійно-політичними гаслами, які мало чим відрізняються від державної політичної ідеології, але їх сутність завжди ґрунтується на ідеології «радикального ісламу».Це, у свою чергу, викликає занепокоєння у західному світі, і не дає підстав для використання західними країнами ісламської опозиції для досягнення задекларованої мети – демократизації політичних інститутів в арабських монархіях. Самі зовнішні зусилля західних країн з просування ідей індивідуалізму, лібералізму, конституціоналізму, прав людини, рівності, верховенства закону, демократії і вільного ринку, здебільшого, викликають відторгнення як в традиційному арабському світі, так і серед опозиційних політиків;

3. Незважаючи на відмінності у динаміці і напрямах суспільно-політичного розвитку арабських монархій, в їх політичній модернізації виокремилися спільні тенденції. Зокрема, це поява нових функцій політичної системи, розвиток політичного плюралізму, поширення обмежених форм і механізмів участі населення у політичному житті, реформування національних правових систем, розширення і вдосконалення політичних норм і традицій відповідно до вимог сучасності. На практиці їхні політичні системи сприйняли частину західних норм і інститутів, у деяких арабських монархіях були ухвалені закони, які закріпили принципи організації державної влади. Ці країни пройшли етап формування апарату управління західного зразка, включаючи створення дорадчих органів, які, хоча й не є повноцінними парламентськими інститутами, але їх політичні функції і завдання дають змогу розглядати їх як демократичні органи, що, враховуючи національну

специфіку арабської політичної ментальності, мають перспективи для подальшого розвитку.

Саме під впливом цих факторів склалася, певною мірою, унікальна модель політичного устрою аравійських монархій, яка, в принципі, не вимагає негайного реформування та досить успішно конкурує з західними моделями демократії.

Водночас, в епоху глобалізації, яка стала на початку XXI ст. основною тенденцією світового соціально-економічного і політичного розвитку, монархічні режими в субрегіоні Затоки не могли залишатися осторонь основних напрямів розвитку цивілізації. Реагуючи на цивілізаційні зміни, ці країни розпочали проведення політичних реформ, що було викликано необхідністю зміцнення та легітимізації монархічної влади усередині окремих країн. Зі свого боку, провідні держави Заходу нині не могли залишатися осторонь тих політичних процесів, які відбувались усередині монархічних режимів, оскільки будь-які зміни розглядаються цими країнами крізь призму власних геополітичних та економічних інтересів.

Самі ж модернізаційні процеси в арабських монархіях, на думку автора, розглядаються в західному світі з точки зору можливостей впливу на ситуацію всередині цих країн з метою забезпечення свого домінуючого положення у субрегіоні Затоки як центрів політичної та військової сили.

Ініціатором та основною рушійною силою співпраці у сфері демократичних реформ з монархічними державами Затоки виступають США, які реалізують геополітичний проект «розширеного Близького Сходу» [154]. Слід відзначити, що арабські монархії увійшли до сфери геополітичних інтересів США ще за часів «холодної війни». Однією з важливих причин цього стало усвідомлення Вашингтоном важливої ролі цих країн у забезпеченні енергетичної безпеки США. Саме проблема енергетичної безпеки була покладена у фундамент «доктрини Картера», яка під завісою демократичної риторики (її провідним концептом була декларація про необхідність підтримки зусиль інших націй в напрямку створення демократичних інститутів, які б забезпечили подальше просування на шляху до свободи) була спрямована на забезпечення власних стратегічних інтересів не тільки в цьому регіоні, але й у світовому масштабі.

На початку XXI ст. енергетичні інтереси США та інших західних країн практично не змінилися. Проте стратегічне значення регіону актуалізувалося іранською проблемою, невирішеністю «афганського» та «іракського» питань, що не сприяло зміні політичної риторики, перегляду вже відомих загальнополітичних доктрин. Зазначимо, що ідеологія «просування демократії», хоча і не довела своєї ефективності з точки зору демократизації арабського політичного простору, все ж таки залишається вкрай важливим аспектом ідеолого-політичного забезпечення присутності (політичної, економічної, військової) США та інших західних країн усубрегіоні Затоки.

Політика «просування демократії» визначається західними країнами як намагання, перш за все, громадських інститутів західного світу популяризувати ідеї демократії у так званих «периферійних» суспільствах. Водночас, як засвідчує практика, за фасадом цих громадських організацій здебільшого присутні державні інститути, які реалізують конкретні цілі та захищають особисті політичні інтереси.

Події 11 вересня 2001 р. активізували намагання країн «Великої вісімки» впливати на політику країн Затоки, а нові акценти у співпраці США з арабськими монархічними режимами почали викристалізовуватись після того, як Вашингтон перейшов до активної фази «боротьби з тероризмом» в Афганістані, що співпала у часі з початком військової операції проти Іраку у 2003 р.

У травні 2003 р. президент США Дж. Буш-молодший заявив про необхідність економічної співпраці з країнами регіону, про намір створити зону вільної торгівлі між США та країнами Близького Сходу, які є союзниками Америки в регіоні. Дж. Буш-молодший тоді наголошував також на тому, що метою США є, перш за все, мир на Близькому Сході, а економічна співпраця має сприяти оновленню відносин між країнами, «замінити стару ненависть новими надіями» [4]. Ця співпраця, за словами американського президента, мала дозволити країнам, з якими США встановлюватимуть економічні відносини, знизити залежність від експорту нафти, відкрити можливості для подальшого політичного реформування, а вільний ринок сприятиме подоланню корупції, що, у свою чергу, мало б принести у регіон «процвітання і свободу» [4].

Розвиваючи ці ідеї, 6 листопада 2003 р. Дж. Буш-молодший у своїй промові у Національному фонді демократії заявив про започаткування «нової зовнішньої політики» у близькосхідному регіоні, яка має сприяти «глобальній демократичній революції». Цей виступ можна вважати концептуальним відображенням американської доктрини «розширеного Близького Сходу», в основу якої покладена ідея особливої місії Америки в арабському світі та, зокрема, у регіоні Затоки.

Дж. Буш-молодший зазначав, що США довго були джерелом надії для народів, які мріяли про свободу, а також для тих, хто знав, що у світі є країна, в якій свобода цінується понад усе. І ці люди «молилися, щоб Америка про них не забула і не забула про свою місію – поширювати свободу в усьому світі» [29].

У свою чергу, у січні 2004 р. віце-президент США Р. Чейні заявив на саміті в Давосі, що допомога арабським країнам у подоланні дефіциту свободи є шляхом до перемоги у війні з тероризмом [6].

Водночас, співпрацю арабських монархій з країнами «Великої вісімки» у сфері здійснення політичних реформ не можна назвати безконфліктним процесом, який, по-перше, дає реальні результати у сфері політичного реформування, а, по-друге, має зрозумілі та чіткі перспективи. На думку автора роботи, це пов'язано з тим, що самі країни «Великої вісімки» не є єдиним політичним конгломератом, оскільки переслідують різні цілі у близькосхідному регіоні, маючи відмінне від аравійських монархій розуміння суті процесу реформування.

Основне протистояння проходить по лінії демократизації монархічних режимів, проведення відповідних реформ, сутність яких країни «Великої вісімки» бачать по-різному, тоді як арабські монархії позитивно сприймають лише їх окремі аспекти, які, в основному, стосуються економічного співробітництва.

Великобританія, Франція, Італія і Німеччина на сьогодні виявляють значний інтерес до регіону Близького Сходу. Проте їхня активність є далекою від тієї наполегливості, яку демонструють США [324, с. 446]. На відміну від ідеї «розширеного Близького Сходу», Європейський Союз ще у 1995 р. затвердив програму, відому під назвою Барселонський процес, яка, однак, не поширюється на

монархічні режими Затоки [302], що свідчить про недооцінку на той час стратегічного потенціалу цих країн з боку Європи.

Що стосується США, то, виходячи з необхідності вирішення проблеми терористичної загрози, Вашингтон толерантно ставився до тих авторитарних лідерів і монархів, які, у свою чергу, були лояльними по відношенню до американської політичної та військової присутності у регіоні.

Дж. Буш-молодший заявляв, що Вашингтон «взяв на озброєння нову політику і слідує стратегії розширення свободи на Близькому Сході». Ця політика оформилася у червні 2004 р. під час зустрічі глав країн «Великої вісімки» (G-8) у Сі-Айленді, де була висунута ініціатива щодо партнерства з країнами розширеного Близького Сходу і Північної Африки (РБСПА), спрямована на сприяння політичним, економічним і соціальним перетворенням у цих країнах [303, с. 12].

Тоді ж було прийнято документ «Партнерство заради прогресу і спільного майбутнього з регіоном розширеного Близького Сходу і Північної Африки», а також план «групи восьми» з підтримки реформ, що містить конкретні завдання на різних напрямах (підтримка політичних реформ з метою сприяння демократизації та участі суспільства в житті регіону; допомога реформам у галузі освіти; розвиток підприємництва та ін.) [27].

Під час візиту в Саудівську Аравію (лютий 2004 р.) президент Єгипту Х. Мубарак публічно висловив побоювання, що нав'язування реформ, несумісних з особливостями регіону, може призвести до хаосу на зразок іракського. Поділяючи ці побоювання, керівники Єгипту і Саудівської Аравії в комюніке за підсумками переговорів заявили, що країни, які вони представляють, не сприймають реформи, нав’язувані арабо-мусульманському світу ззовні [183, с. 114].

Політика агресивного просування демократії не знаходить підтримки й серед західних політологів. Як вказуєкерівник Проектуза демократіюі правліннязаконуу Фондіім.Карнегіз підтримання міжнародного мируТ. Каротерс**,** агресивний демократичний наступ в арабському світі несе в собі як переваги, так і глобальні загрози. Перевагою є те, що, формуючи демократичні пріоритети, західні країни підвищують власний імідж поборників демократії.

Дослідники О. О. Волович [183] та О. Б. Подцероб [253] вказують на те, що саме через негативну позицію арабських країн (у першу чергу Саудівської Аравії), а також деяких європейських союзників США, проект «Великий Близький Схід» втратив не лише первинну назву, але й первісний зміст, позбувшись своєї «наступальної сили».

Успіхи реформування політичної системи в Саудівській Аравії, незважаючи на обмеженість і певну обережність у проведені перетворень, були відзначені, зокрема, у Європейському Союзі. Так, у ході офіційного візиту Ж. Ширака в Саудівську Аравію у березні 2006 р. тодішній президент Франції позитивно відгукнувся про проведені в королівстві перетворення в адміністративній (проведення виборів до органів місцевого самоврядування) та соціальній (розширення прав жінок у саудівському суспільстві) сферах [257].

Справедливою, на наш погляд, є загальнопоширена теза про те, що події 11 вересня 2001 року у США змусили Вашингтон переосмислити тактику відносин з країнами БСПА та, зокрема, з РСАДЗ. Думається, що лише подолання негативного стереотипу США у регіоні у поєднанні з лібералізацією політичного життя та соціально-культурного середовища в арабських монархіях Затоки стане запорукою запобігання і радикалізації настроїв окремих верств аравійських суспільств убік екстремістського ісламізму.

З другого боку, США та великі європейські країни почували б себе набагато безпечніше у разі, якщо б вусіх країнах РСАДЗ встановилася конституційна форма монархії, що наблизило б їх у політичному плані до європейських країн, де зберігаються монархічні режими в умовах розвиненої парламентської системи, діють політичні партії та чіткі механізми впливу на правлячі родини. Водночас, західні держави зацікавлені, насамперед, у популяризації серед арабського населення (особливо молоді) притаманних для європейців та американців стереотипів і норм поведінки, звичок, традицій. Саме на це спрямована агітація місцевого населення здобувати вищу освіту на Заході або у філіях західноєвропейських та американських вищих навчальних закладів у країнах Затоки, створення сприятливих умов для відвідання громадянами країн Ради США та

західних країн шляхом спрощення візового режиму, надання дозволів на здійснення аравійськими авіакомпаніями (Емірейтс, Еттіхад, Катар Ейрвейз) польотів до найбільших аеропортів світу з одночасним наданням зазначеним авіаперевізникам права так званої «п’ятої свободи» тощо.

Розуміючи невідворотність реформ, консервативні монархічні системи Аравії, хоча й на різних етапах розвитку своїх держав, дійшли висновку щодо неминучості проведення внутрішньої модернізації для забезпечення подальшого існування правлячих режимів та уникнення соціальних потрясінь.

На нашу думку, зусилля Заходу у напрямку демократизації країн РСАДЗ виявились неефективними у зв'язку з існуванням низки чинників, які мали вирішальне значення для розвитку політичного життя у регіоні в цілому.

Унаслідок проведення економічних перетворень, які були реалізовані завдяки величезним фінансовим надходженням від торгівлі вуглеводнями, змінилася структура не лише економіки, але й соціального складу населення Затоки за класифікацією ООН, з початку XXI ст. країни Затоки стабільно входять до групи держав з високим (Бахрейн, Оман, Саудівська Аравія) і дуже високим (Кувейт, Катар, ОАЕ) рівнем розвитку людського потенціалу [575, с. 3].

До того ж, монархічні режими є політично самодостатніми. Можна погодитися з В. А. Мельянцевим у тому, що влада в арабських монархіях здатна своїми силами і без використання армії впоратися з політичними та економічними негараздами, не відчуваючи при цьому потреби у реформуванні політичної системи [246, с. 132]. Свідченням цього, зокрема, була обмежена політична активність в цих країнах під час подій «Арабської весни» початку 2011 р. Буде не зайвим навести приклад Китаю, який доводить, що, навіть за відсутності демократичних змін або розвинених демократичних інститутів держава здатна активно розвиватися в економічній площині, ігноруючи при цьому рекомендації західних критиків.

Крім того, монархічний режим у його нинішньому «класичному варіанті» може достатньо ефективно протистояти ісламському фундаменталізму, а будь-які корінні зміни в країнах, де монархія є типом державного устрою, неминуче послаблять систему державного впливу на релігійне життя, у чому не зацікавлені, в

першу чергу, країни «Великої вісімки», які бачать витоки арабського політичного екстремізму у поширенні ідей радикального ісламу.

Загальна політична нестабільність,викликана подіями, що не лише впливають на встановлення балансу сил в регіоні, але й вимагають військової присутності західних країн у регіоні, обумовлюють факт відходу питання демократичних реформи на другий план. Головним же напрямком співпраці залишається військово-політичне співробітництво між провідними західними державами та арабськими монархічним режимами.

Таким чином, на сьогодні відсутні вагомі причини для активного впровадження арабськими монархіями політичних реформ західного зразка. Водночас, самі країни «Великої сімки» наполягають на цих реформах «за інерцією», не бажаючи порушити внутрішньополітичну стабільність у державах Затоки. На цю трансформацію політичних пріоритетів вказував, зокрема, З. Бжезінський, який писав, що за останні роки завдання у сфері зміцнення глобальної безпеки в арабському світі полягають в умиротворенні, а, згодом, реорганізації політичних режимів. Йдеться, перш за все, про необхідність зменшення активності США та західних країн у просуванні демократії [171, с. 86-87].

Своє бачення співпраці з арабськими країнами, яке відповідає політиці «стриманого реформування», окреслив Президент США Б. Обама 4 червня 2009 р. з трибуни Каїрського університету. У своєму виступі він порушив питання існуючих розбіжностей між Заходом та ісламським світом, боротьби з екстремізмом, військових конфліктів в Іраку, Афганістані і Пакистані, а також питання ядерного досьє Ірану і палестино-ізраїльську проблему. Звертаючись до мусульман усього світу, президент США заявив, що період підозр і розбіжностей між Заходом та ісламським світом повинен закінчитися, пообіцявши боротися з негативними стереотипами щодо ісламу. «Я приїхав сюди з тим, щоб відшукати нові шляхи взаємодії, – сказав він. Я розумію, що такі зміни не можуть відбутися за один день, і ніяка промова не може покласти край багаторічній недовірі», – підкреслив Б. Обама [196].

Слушною видається думка, що «ісламська культура є основною причиною неможливості встановлення західної демократії в більшості мусульманських країн» [316], тому можна погодитися з російською дослідницеюМ. А. Сапроновою у тому, що основна теоретична проблема, яка постає у зв'язку з цим, пов’язана з пошуком і розробкою моделі, а швидше за все, безлічі моделей демократії і тих форм, яких вона може набути в арабському регіоні [259].

Як зазначає українська дослідниця Ж. Б. Ігошина, процес формування нових контурів політичних систем арабських країн викликав гостру дискусію серед арабських науковців щодо можливості адаптації принципів західної демократії до арабських політичних реалій, а також боротьбу соціально-політичних сил арабських країн за реалізацію власних інтересів [78].

Йдеться, насамперед, про те, що основні принципи демократії (вільні вибори, діяльність політичної опозиції, свобода ЗМІ, плюралізм, гарантії прав та свобод людини і громадянина) повинні узгоджуватися з ісламськими (національними) традиціями, ісламською політичною культурою.

На цьому акцентують увагу й українські дослідники, вказуючи на те, що збереження національної ідентичності залишається головною метою суспільного буття в ісламському світі, що, у свою чергу, визначає негативне ставлення арабської спільноти до втручання в їх культурно-цивілізаційний простір [139].

Саме тому співпраця між арабськими монархічними режимами і західними країнами зосереджена насамперед на гуманітарній складовій. Основними напрямами діяльності країн «Групи Восьми» стають активна допомога в розширенні прав жінок в економічному житті, залучення їх до політичної діяльності; співпраця в освітній сфері, допомога у проведенні судової реформи, розвиток юридичної системи, підтримка зусиль щодо підвищення ролі громадянського суспільства, включаючи різні політичні і громадські організації та групи; розвиток засобів масової інформації тощо [260].

Отже, роблячи висновки, можемо відзначити наявність певних тенденцій у співпраці західних країн та арабських держав Затоки з питань політичного реформування монархічних режимів.

По-перше, активне просування демократії «західного типу» викликає зростаючий опір з боку політичної еліти, суспільства, традиційних ісламських інститутів. Саме по собі втручання у життя арабських монархій під егідою необхідності запровадження політичних реформ, безумовно, є формою політичної експансії, в першу чергу США, з метою забезпечення власних стратегічних інтересів в субрегіоні Затоки.

По-друге, ідеї сучасної західної політичної модернізації не є ідеальними або єдиними зразками політичної еволюції для арабських монархій. Існують можливості політичної модернізації за так званим «східним типом», який являє собою особливий шлях реформування політичної системи, спрямований на здійснення синтезу демократичних принципів, норм конституційного лібералізму і певної політичної культури в її конфесійній і регіональній своєрідності.

По-третє, арабські монархії в цілому мають великий досвід здійснення складного модернізаційного розвитку власних політичних систем. Самі процеси трансформації політичних систем у мусульманському світі тривають вже довгий час, хоча й повільніше, ніж у західних країнах. Зазначений факт, тим не менш, не дає підстав говорити про безперспективність арабського шляху реформування політичної системи або про його антидемократичну спрямованість.

По-четверте, на сучасному етапі західні країни дедалі глибше усвідомлюють марність своїх зусиль щодо нав’язування власної моделі політичного устрою в арабському світі. Відповідно, можна прогнозувати, що основна співпраця зміщуватиметься у бік військового співробітництва та взаємодії в гуманітарній сфері, хоча західний політичний дискурс і надалі декларуватиме необхідність демократичної модернізації політичних інститутів арабських монархічних режимів.

Враховуючи племінний устрій арабських монархій, історичну та культурно-релігійну гомогенність місцевих бедуїнських громад, можна очікувати, що будь-яка з країн Ради може стати рушійною силою перетворень на теренах решти країн РСАДЗ. Крім того, успіх реформ напряму залежить від готовності аравійських суспільств взяти на себе частку відповідальності за подальшу долю своєї країни у

разі здійснення модернізаційних перетворень, які змінять «правила гри» на довгі роки наперед.

Саме по собі об’єднання РСАДЗ є ідеальним практичним прикладом, який дає можливість збагнути, що співпраця в економічній площині може з часом принести дивіденди для реалізації всеохоплюючої політичної інтеграції.

У першому десятилітті XXI століття стало очевидним, що держави Ради повністю відійшли від старих тенденцій регіоналізму, які формувались в рамках протекціоністського блоку під проводом Великобританії у контексті «холодної війни», максимально наблизившись до нової моделі субрегіональної співпраці, яка характеризується поглибленням політико-економічних зв’язків та чіткою організаційною структурою.

Глобалізація змусила національні структури Затоки мислити категоріями субрегіональних проблем, підштовхнувши РСАДЗ до розбудови міцних міжрегіональних зв’язків та партнерських відносини у відповідь на глобальні виклики.

Монархії Затоки мають спільну культурну ідентичність, спільні інтереси та схожі сфери занепокоєння, які допомагають розширити спектр інтеграційних перспектив.

Вагомими причинами, які дозволяють з оптимізмом дивитись на майбутнє політичних реформ та інтеграційних угод в рамках РСАДЗ є унікальність монархічних режимів Затоки. Низка учених вважає, що монархії, швидше за все, стануть найбільш успішним прикладом адаптації до глобалізаційних викликів та вимог реформування на Близькому Сході. У цьому сенсі слід зазначити, що монархії Затоки насправді виявилися більш гнучкими ніж республіканські режими, оскільки їм вдалось прийняти, а згодом імплементувати селективні реформи, не змінюючи цілісність та архаїчність самої системи владної вертикалі.

По-друге, положення Статуту РСАДЗ зобов'язують членів організації реалізовувати «координацію, інтеграцію та взаємозалежність у всіх сферах, включаючи економічну, політичну та культурну галузі».

Важливо наголосити на тому факті, що у статті 4 Статуту РСАДЗ міститься положення, в якому зазначається, що кінцевою метою діяльності Ради є повне об'єднання шести держав у спільний союз.

На наше переконання, інтеграція країн Ради є не лише потрібним, але й вкрай важливим інструментом для управління викликами внутрішній безпеці субрегіону Затоки.

У той час, коли міжнародна спільнота намагається посилити міждержавну інтеграцію на тлі зростання рівня глобалізації, посилення ролі США у субрегіоні Затоки, члени РСАДЗ у безпековому відношенні не мають альтернативи розбудові системи взаємозалежності, насамперед, у питаннях забезпечення внутрішньої та субрегіональної безпеки. Враховуючи ці фактори, інтеграція може сприяти:

- створенню та зміцненню інститутів, відповідальних за забезпечення належного рівня управління та розширення участі представників громадянського суспільства в управлінні державою;
- набуттю досвіду з координації політики і об'єднання наявних технічних ресурсів;
- сприянню гармонізації зовнішньої політики та вироблення спільних підходів до актуальних регіональних і міжнародних проблем;
- перенесенню низки проблемних національних питань на субрегіональний колективний рівень;
- збереженню і розширенню суверенітету з одночасним зміцненням концепції національної ідентичності та цілісності;
- допомозі малим країнам істотно знизити «політичні витрати» з одночасним зміцненням їхньої ваги в рамках міжнародних організацій шляхом об'єднання ресурсів країн Затоки на підставі спільних інтересів;

2.2. Модернізація політичних та соціальних структур

Масштабний модернізаційний процес, який охопив країни Затоки на початку XXI ст., не міг не позначитися на рівні лібералізації владних інститутів, що, у свою чергу, поставило держави РСАДЗ перед новими глобалізаційними викликами,

пов’язаними з залученням місцевого населення до управління внутрішньополітичними процесами. Активна взаємодія арабських монархій зі США та західноєвропейськими країнами у торговельно-економічній та банківсько-фінансовій сферах вимагала від держав Ради активнішого впровадження реформ й у політичній площині з метою удосконалення законодавчої бази, її адаптації до міжнародних норм та стандартів. Крім того, стратегічна співпраця країн Затоки з США, Францією та Великобританією у сфері безпеки суттєво відбилась на темпах реалізації програм з реструктуризації адміністративного апарату шляхом створення нових державних структур, покликаних забезпечити відповідний рівень міждержавної взаємодії.

Як зазначає російський вчений В. Ахмєдов, процеси економічної модернізації, при всій їхній непослідовності і сповільненості, чинять в кінцевому рахунку певний вплив на політичні системи арабських країн. Це добре простежується на прикладі арабських монархій, в яких переважаючим типом державного устрою є конституційна монархія, а також зустрічаються дуалістична і абсолютна (Саудівська Аравія, Оман) монархії. Незважаючи на сильний дух консерватизму, арабські королі, султани та еміри під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів змушені поступово реформувати традиційну структуру діючих політичних систем, розширюючи права і свободи громадян, а також підвищувати роль виконавчих органів влади. Проте інститут монарха, як і раніше, вирішальним чином впливає на діяльність законодавчих, виконавчих і судових інститутів в арабських монархіях [159].

Згодом питання політичної модернізації держав Затоки ставали предметом дедалі ширших громадських дискусій, як усередині країн цього регіону, так і на міжнародній арені. Нагального вирішення, передусім, вимагали такі питання, як відсутність виборних законодавчих органів, відстороненість жінок від внутрішньополітичних процесів, абсолютизм влади правлячих монархічних династій. Тривалий час правителям країн Затоки з успіхом вдавалося відволікати увагу населення своїх країн від необхідності форсованого впровадження реформ

завдяки високим стандартам життя, які забезпечувались за рахунок надприбутків від експорту вуглеводнів.

Проте, у цьому контексті необхідно зауважити, що в період 2000-2010 рр. Шкала рейтингу за рівнем річного доходу на душу населення у країнах Затоки стрімко змінювалась. Якщо, скажімо, у 2000 р. лідером за цим показником серед країн РСАДЗ був Кувейт (22,5 тис. дол. США), то у 2005 р. першу сходинку посіли ОАЕ (25,2 тис. дол. США). У 2008 р., завдяки відкриттю та активній розробці величезних родовищ природного газу в Катарі, ця країна перетворилась на безумовного лідера регіону за рейтингами матеріального благополуччя і продовжує посідати перше місце серед усіх членів «шістки» (2008 р. – 75,9 тис. дол. США, 2010 р. – 91,6 тис. дол. США) [481, р. 256]. Традиційними аутсайдерами за цими критеріями є Оман і Бахрейн, які, маючи доволі обмежені енергетичні ресурси, змушені звертатись по допомогу до заможніших країн Ради з метою пошуку джерел фінансування внутрішніх реформаторських програм.

Водночас, в країнах цього регіону спостерігається певний парадокс, який відображається у тому, що, наприклад, Саудівська Аравія, яка є найбільшим у світі експортером нафти, має фактично однаковий з Оманом дохід на душу населення (у 2008 р. КСА – 20,7 тис. дол. США, Оман – 19,1 тис. дол. США), регулярно надаючи при цьому фінансову допомогу сусіднім країнам Ради для реалізації ними програм із розбудови та розвитку національної економіки. Зазначене, вочевидь, доцільно віднести, по-перше, до того, що Саудівська Аравія, як відомо, є найбільшою за населенням країною Ради (у 2012 р. – 26,5 млн. чол.), а, по-друге, це є свідченням непропорційного розподілу прибутків від нафтодоларових надходжень.

Питання модернізації політичних інститутів влади в країнах Затоки з часом дедалі загострювалось, зокрема, через похилий вік вищого керівництва цих держав, який коливався від 49 (Бахрейн) до 83 років (КСА). Станом на 2012 р. наймолодшому лідеру РСАДЗ, Еміру Катара шейху Х. Аль Тані виповнилось 60 років, а найстаршому, саудівському королю А. Аль-Сауду – 88. Величезною стає вікова прірва між основною масою населення, скажімо, Саудівської Аравії (середній вік 25,7 років) та її керівництвом. Подібна демографічна ситуація є характерною й

для інших країн Ради, де середній вік населення становить в Бахрейні (31,1 рік), Катарі (32,2 роки), Кувейті (28,6 років), ОАЕ (30,2 років) та Омані (24,4 роки) [430]. Парадокс саудівської системи влади, на наш погляд, полягає у тому, що модернізація та внутрішні реформи, проведення яких є необхідним і неминучим, втілюються в життя політиками, яких відділяє від власного народу декілька поколінь. З другого боку, політичне «довголіття» аравійських правителів є запорукою стабільності країн Затоки, враховуючи, що у Султанаті Оман, наприклад, влада зберігається в руках засновника країни Кабуса ще з 1970 р. У Бахрейні король є одноосібним керівником з 1999 р., а саудівський король Абдалла, який зійшов на трон у 2005 р., де-факто тривалий період керував королівством через хворобу свого брата Фагда.

Водночас, процес демократизації країн Затоки відбувається набагато спокійніше, ніж, скажімо, в інших арабських країнах з республіканською формою правління. Як зазначає американська дослідниця Дж. Готьє, згаданий ефект досягається завдяки тому, що влада в арабських монархіях не є побудованою на конкретній ідеології. Це, у свою чергу, дозволяє лідерам країн РСАДЗ гнучко підбирати ті параметри реформ, які гарантуватимуть стабільність своїх держав. На відміну від монархічних режимів Аравійського півострова, арабські республіки мають систему влади, побудовану на принципах однієї керівної партії та націоналістичному популізмі [586, p. 32].

Загалом, на нашу думку, запорукою соціальної та внутрішньополітичної стабільності в державах РСАДЗ у 2001-2010 рр. є, зокрема, той факт, що в цих країнах ще були живі лідери, які брали безпосередню участь у створенні та розбудові цих країн з найперших днів після здобуття ними незалежності у 60–70-х рр. XX. ст. Потім, можна припустити, що загроза внутрішній стабільності і процвітанню країн Затоки зростатиме пропорційно до зменшення кількості засновників цих держав, які мали беззаперечний авторитет серед місцевих племінних суспільств.

Об’єктом пильної уваги реформаторських сил у регіоні Затоки став процес успадкування влади в арабських монархіях. Існує ціла низка схем, згідно з якими

відбувається передача вищої державної посади в країні, що, у свою чергу, закріплені у Конституціях цих держав. Наприклад, влада може бути абсолютною та одноосібною (без наявності спадкоємного принца) як в Омані, належати колегіальному органу, як, скажімо, в ОАЕ (Вища Рада правителів), групі нащадків (братів) одного предка, як у Саудівській Аравії, або об'єднанням двоюрідних братів, як у Кувейті та Катарі, або ж, нарешті, безпосереднім альянсом між дядьком та племінником, як у Бахрейні.

Як зазначає відомий російський дослідник процесів демократизації у країнах Затоки А. І. Мєліхов, гносеологічне та політичне значення представляє вивчення інституту правлячих династій, їх легітимності на етапі модернізації, прийнятності монархічного правління, тим більше в його абсолютистській формі. Існування настільки «неординарної» ситуації ставить у скрутне становище не тільки прихильників методології історизму, а й позитивістів, інституціоналістів та функціоналістів. Вона не вкладається в теоретичні концепції «індустріального суспільства», тим більше в його «постіндустріальні» модифікації, що претендують на формулювання універсальних загальносоціологічних закономірностей [577].

Період кінця 90-х – поч. 2000-х рр. в країнах Затоки можна охарактеризувати, як етап конституційних реформ, коли більшість держав Ради затвердили Основні закони, що діють і дотепер. Вперше такий процес ініціював Кувейт, керівництво якого ухвалило Конституцію ще у 1962 р. Загалом, переважна більшість дослідників поділяє думку про те, що Держава Кувейт є своєрідним взірцем демократії на теренах Затоки, маючи один з найбільш дієздатних парламентів [352, p. 170] (Національна Асамблея), склад якого обирається шляхом прямого, рівного та загального голосування. Один із західних фахівців зазначає, що кувейтський парламент став успішною платформою для діалогу між впливовими місцевими підприємцями та правлячою родиною Аль-Сабахів [587]. У цьому контексті зазначимо, що монархія у чотирьох країнах "аравійської шістки" (Кувейт, Катар, Бахрейн та Оман), на думку більшості дослідників, є конституційною, тоді як у КСА та ОАЕ влада правителя є абсолютною. Водночас, окремі західні дослідники схильні

розглядати усі без винятку країни РСАДЗ як держави з абсолютною монархією[376, p. 1].

За рейтингом демократії, який щорічно публікується Підрозділом економічної розвідки журналу Economist, у 2011 р. Кувейт було визнано найвільнішою країною РСАДЗ, посівши 122 позицію зі 167 країн світу, включених до рейтингу оцінювання. Решта країн Затоки розмістилась таким чином: Оман (134 позиція), Катар (138), Бахрейн (144), ОАЕ (149) та КСА (161) [380]. Загалом, усі країни Ради були віднесені до категорії держав з авторитарним режимом правління.

Вибори до Національної Асамблеї Кувейту вперше відбулись у 1963 р., у результаті яких Кувейт став першою країною Затоки, яка отримала власний законодавчий орган у складі 50 депутатів (до складу парламенту входять також 15 міністрів зі складу уряду Емірату, які також мають депутатські мандати за квотою Еміра). Незважаючи на те, що повноваження парламенту не передбачають можливості прямого призначення народними обранцями Еміра або будь-якого члена уряду, утім, кувейтська Національна Асамблея стала унікальним органом, який отримав можливість здійснювати контроль за діяльністю членів правлячої родини, критикувати її та вносити пропозиції щодо її покращення. Середина 70-х рр. XX ст., яка була ознаменована для Кувейту нафтовим бумом, докорінно змінила розміщення сил у кувейтському суспільстві, в результаті чого альянс між правлячою сім’єю Аль-Сабах та членами Національної Асамблеї, переважна більшість яких представляла олігархічні фінансові кола, назавжди розколовся. Зазначене, у свою чергу, почало призводити до регулярних і тривалих парламентських криз, викликаних у різні часи численними розпусками Еміром депутатів Національної Асамблеї у зв’язку з розслідуваннями щодо діяльності діючих на той час правителів чи урядів Емірату. Найбільш тривалою парламентською паузою відзначився період 1976-1981 рр., протягом якого Емір Кувейту одноосібно видавав укази та законодавчі акти, здійснював контрольні функції над діяльністю уряду. Після ісламської революції 1979 р. в Ірані кувейтське керівництво, у тому числі й сам Емір, відчули небезпеку її поширення на теренах Аравійського півострова, тому рішенням Еміра Кувейту було оголошено про проведення чергових виборів до Національної Асамблеї аби

заручитися підтримкою населення (насамперед, сунітського) для протидії шиїтському впливу ззовні.

Тривалий шлях розвитку кувейтського парламентаризму, на наш погляд, відзначається декількома визначальними подіями, однією з яких став заклик Еміра надати жінкам право голосу на виборах Національної Асамблеї дев'ятого скликання у 1999 р. Однак, спроба Еміра розширити політичні права кувейтських жінок цього разу виявилася невдалою через непоступливу позицію ісламістів, які наполягали на тому, що участь жінок у виборах є несумісним з ісламськими традиціями явищем [348, p. 243]. Водночас, кувейтські депутати у травні 2005 р. більшістю голосів підтримали виголошену Еміром пропозицію надати жінкам право голосу, формалізувавши дане рішення відповідним законом у ході роботи Національної Асамблеї десятого скликання.

Не зважаючи на те, що Кувейт став першою країною Затоки, яка отримала власний парламент, у питанні щодо надання жінкам активного та пасивного виборчого права Кувейт був лише четвертим, поступившись за хронологією Катару (1999 р.), Бахрейну (2002 р.) та Оману (2003 р.). Між іншим, на чергових виборах до Національної Асамблеї Кувейту 2006 р., участь у них вперше з 1962 р. взяли жінки, а у 2009 р. чотири кувейтянки (усі мали ступінь доктора філософії з різних вищих навчальних закладів США) стали народними обранцями. Утім, як зазначають аналітики, розширення прав кувейтських жінок щодо їх участі у політичному житті не сприяв усуненню утисків щодо слабкої статі у соціальній сфері. Так, за кувейтським законодавством, кожна жінка-громадянка, яка одружується з нерезидентом Кувейту і бажає проживати з ним на території своєї країни, повинна сплатити щороку до бюджету податок у 550 євро [527].

Здійснюючи моніторинг наявності законодавчих органів в країнах Затоки, як своєрідний елемент політичної зрілості аравійських суспільств, західні дослідники доходять висновку, що існування парламентів є для правлячих монархічних сімей важливим механізмом розподілу не лише владних повноважень, але й, передусім, відповідальності, що призводить, врешті-решт, до легітимізації абсолютної влади правителя та його родини.

Наочним підтвердженням поступового (особливо, протягом першої декади XXI ст.) розширення повноважень кувейтського парламенту стало зближення представлених у Національній Асамблеї ісламістських сил з представниками кувейтських трайбілістських союзів та племен, що стало результатом поразки ісламістів на парламентських виборах 2003 р. Зазначений альянс згодом значною мірою сприяв посиленню позицій кувейтської опозиції, яка роками ефективно використовує такий адміністративний інструмент, як депутатські запити з метою ініціювання службових, адміністративних та, навіть, кримінальних розслідувань по відношенню до членів уряду, його глави, а також будь-кого з представників центральних органів виконавчої влади за звинуваченнями у недбалості, корумпованості, чи невідповідності займаній посаді. Як зазначають окремі західні дослідники, кувейтській правлячій родині Аль-Сабах ніколи не подобався текст діючої конституції з огляду на широкі повноваження і значні політичні права, які вона надає усім верствам кувейтського населення, усіляко намагаючись при цьому звузити їх за будь-якої можливості [378, p. 36].

Загалом, цілком справедливим, на наш погляд, є висновок, зроблений деякими науковцями, котрі зазначають, що вимоги населення країн РСАДЗ до правителів своїх країн активізувати демократичні перетворення стають більш гучними кожного разу, коли падає ціна на нафту [422, p. 190]. Незважаючи на притаманну, на перший погляд, ліберальність політичної моделі кувейтського суспільства, у цій країні й досі заборонені політичні партії, що змушує, зокрема, опозиціонерів створювати блоки, рухи та альянси з метою представлення своїх інтересів на загальнодержавному рівні. При цьому слід сказати, що бахрейнська громадськість з нетерпінням чекала на прийняття королем закону про політичні партії одразу ж після затвердження конституції 2002 р. Крім того, проект такого закону був переданий до Палати представників у грудні 2003 р. Натомість, у липні 2005 р. король ухвалив закон про політичні об’єднання, яким, заборонялось формувати такі об’єднання на релігійній, конфесійній, етнічній чи географічній приналежності, а також отримувати матеріальну або фінансову допомогу з-за кордону. Єдиним джерелом фінансування таких організацій визначались членські внески. Варто зазначити, що шість

бахрейнських політичних сил звернулись до короля відхилити проект цього закону, підтриманого на той момент обома палатами парламенту. Незважаючи на це, 16 липня 2005 р. король цей законопроект підписав [448, p. 75].

Не менш давню історію у боротьбі за демократизацію своєї країни мають бахрейнські реформатори, відомі тим, що у період з 1954 по 1956 рр. (себто, за часів британського протекторату) ними було створено Національний союзний комітет (НСК), до якого увійшли відомі представники сунітських та шиїтських течій аби покласти край міжконфесійному насильству, яке охопило Бахрейн на поч. 50-х рр. минулого століття. Головними цілями НСК було проголошено формування виборних Народних Зборів (парламенту), створення кодифікованих систем цивільного та кримінального права, заснування Апеляційного суду, забезпечення права на створення профспілок, а також розрив відносин з британськими колонізаторами. Оскільки діяльність НСК ставила під загрозу легітимність бахрейнського короля, а також законність британського протекторату, за ініціативи вищого керівництва Бахрейну більшу частину проводу НСК було заарештовано та згодом депортовано, що на тривалий час поклало край спробам демократизації Бахрейну.

З приходом до влади короля Бахрейну шейха Хамада бін Іси Аль-Халіфи у 1999 р. (до 2002 р. перебував у статусі Еміра) у питанні лібералізації внутрішньополітичного життя острову було розпочату нову сторінку. Поряд із оголошеною масштабною амністією політичних в’язнів, Емір у 2000 р. оголосив про намір дозволити жінкам та не мусульманам увійти до складу Консультативної Ради (парламенту), який призначається королем Бахрейну. У 2001 р., за ініціативи короля було створено та призначено склад Вищого Національного комітету, який підготував програмний документ щодо поетапного переходу Бахрейну до конституційної монархії під назвою «Хартія Національної дії». Згодом, текст Хартії було винесено на всенародний референдум, за результатами якого документ підтримали 98% голосуючих. Ця хартія стала важливим кроком на шляху до втілення внутрішніх перетворень, забезпечення політичної модернізації та розвитку в таких сферах, як гарантування політичних і релігійних прав, свобода думок, захист

прав людини, а також у питаннях, пов'язаних з реформуванням законодавчої та судової систем. На думку дослідників з бахрейнської Служби моніторингу за дотриманням прав людини, основними досягненнями Хартії в контексті модернізації політичної моделі королівства є, зокрема, такі [500]:

1) Хартія заклала підвалини для національного примирення, зміцнила відносини між державою і суспільством на основі поваги прав та основних свобод громадян;

2) Хартія проклала шлях до створення організацій громадянського суспільства, включаючи ті, що відстоюють права людини, а також політичних партій (хоча й під назвою політичних об’єднань). Хартія зобов’язала також уряд надавати підтримку таким об’єднанням та організаціям;

3) документ надав можливість для широкої участі бахрейнців у політичному житті (зокрема, участь у парламентських виборах);

4) Хартія посилила політичну та соціальну роль жінок. Жінки в Бахрейні в даний час більш активно, ніж будь-коли раніше, представлені у всіх сферах діяльності, включаючи політику, освіту та дипломатію;

5) поруч з модернізацією політичної системи королівства, Хартія сприяла створенню умов для встановлення верховенства права, а також забезпечила ухвалення низки законів та нормативно-правових документів, що регламентують порядок впровадження політико-соціальних реформ;

6) Хартія сприяла поширенню політичної свідомості та обізнаності про права людини серед жителів Бахрейну, що відбулось завдяки активній позиції державних та громадських засобів масової інформації;

7) Хартія сприяла майже повному викоріненню зловживань у слідчих ізоляторах і в'язницях, незважаючи на деякі заяви про протилежне, які вимагають перевірки, розслідувань та притягнення порушників до відповідальності. Період, який наступив за прийняттям Хартії, став свідком скасування сумнозвісного Закону про державну безпеку (є аналогом Законів про надзвичайний стан, що діяли у низці країн Близького Сходу до подій так званої «Арабської весни»).

Важливо також зазначити, що процес лібералізації внутрішньополітичного життя заторкнув, серед іншого, питання громадянства. Як зазначає російська дослідниця Є. С. Мелкумян, починаючи з 2001 р., рішенням Еміра повноправне громадянство почали набувати місцеві шиїти іранського походження, предки яких у кількох поколіннях проживали на території Бахрейну. Крім того, надзвичайно важливим практичним підтвердженням рішучості намірів Еміра щодо демократизації бахрейнської політичної моделі стало розширення прав жінок шляхом створення у серпні 2001 р. Вищої ради бахрейнських жінок на чолі з дружиною Еміра. У квітні 2002 р. уперше в історії жінка отримала портфель міністра в уряді Бахрейну [241, с. 87].

Зміни торкнулись у тому числі й свободи ЗМІ після того, як влада Бахрейну дозволила заснувати дві незалежні газети: «Аль-Місак» та «Аль-Васат» на додаток до створення у 2000 р. Спілки бахрейнських журналістів. Загалом слід зазначити, що у порівнянні з 1999 р., коли у Бахрейні виходило лише 4 щоденні газети (дві з них – англомовні), наприкінці 2010 р. їхня кількість становила 13 щоденних та щотижневих часописів, а також 65 журналів, які виходили на щотижневій або щомісячній основі [167].

Одним з елементів практичної реалізації пріоритетів Хартії Національної дії стало прийняття у лютому 2002 р. нової Конституції королівства, яка замінила основний закон, що діяв у Бахрейні з 1973 р. Згідно з новою Конституцією, Емір отримав статус короля, що було розцінено як необхідний крок для переходу королівства до конституційної монархії. Є. С. Мелкумян зазначає, що доволі неоднозначною була реакція бахрейнців на положення ст. 70 Конституції, яка надала королю одноосібне право внесення змін до тексту Основного документу без погодження із жодною з палат парламенту [241, с. 87]. У цьому зв’язку хотілося б звернути увагу на те, що спостереження Є. С. Мелкумян є не до кінця справедливими, оскільки у тексті зазначеної статті Конституції передбачається обов’язкове затвердження королем ухвалених обома палатами парламенту законів та поправок. Мова у даному випадку жодним чином не йде про внесення королем поправок до основного закону в імперативному порядку. Натомість, п. 1 ст. 35

бахрейнської Конституції лише закріплює за монархом право внесення пропозицій щодо змін до Основного закону держави [9].

Утім, як зазначає М. С. Сапронова, у Конституції 2002 р. суттєвим чином було скорочено повноваження законодавчих органів у питаннях контролю за діяльністю виконавчої влади у порівнянні з положеннями Основного закону королівства від 1973 р. [261, с. 240].

У тому ж 2002 р. Бахрейн став свідком масштабних модернізаційних процесів, які торкнулись усього спектру політичного життя королівства, починаючи з проведених у травні місцевих муніципальних виборів, закінчуючи виборами до нижньої та верхньої палат парламенту у жовтні.

Як зазначають М. С. Сапронова та А. Хасянов, закон про муніципальні вибори містив низку особливостей, найважливішими з яких є дві:

По-перше, бахрейнські жінки були зрівняні у правах з чоловіками, отримавши можливість не лише обирати (цим правом бахрейнки вперше скористались на муніципальних виборах у 1951 р.), а й бути обраними у процесі муніципальних виборів [262, с. 87].

По-друге, закон гарантував право на участь у виборах не лише бахрейнцям, але й підданим держав-членів РСАДЗ, які постійно проживають у Бахрейні та емігрантам, котрі володіють нерухомою власністю або ділянками землі на острові [317, с. 211].

Крім того, Бахрейн та Оман є єдиними державами РСАДЗ, в яких діють двопалатні парламенти. На перший погляд може видатись, що створення двопалатного парламенту в Бахрейні повинно було б повторювати основні елементи, притаманні західним демократіям, проте, це не зовсім так. Як наголошує М. С. Сапронова, ст. 70 Конституції Бахрейну містить положення про те, що «будь-який закон може бути промульгований лише після його ухвалення Консультативною Радою та Палатою депутатів і ратифікації Королем» [261, с. 245]. Аналогічне положення міститься й в Основному законі Кувейту з урахуванням однопалатності кувейтського парламенту [21].

Доволі цікавим є той факт, що Бахрейн став першою країною, яка запропонувала решті країн Затоки створити єдиний парламент для усього РСАДЗ. Дану пропозицію озвучив бахрейнський монарх під час саміту РСАДЗ у грудні 2004 р. у Манамі, проте, цю ідею до теперішнього часу не було реалізовано [442, p. 123].

В контексті модернізації судової системи у грудні 2002 р. було сформовано Конституційний Суд Бахрейну, юрисдикція якого поширювалась на всі без виключення органи центральної влади королівства. У 2003 р. згідно з положеннями ст. 104 Конституції було створено Генеральну прокуратуру Бахрейну [167]. Важливою подією у цьому контексті став дозвіл короля Бахрейну на обрання жінок у якості суддів. Так, у 2006 р. першою суддею-жінкою в історії РСАДЗ стала громадянка Бахрейну М. Аль-Куварі. Пізніше, у 2008 р. указом президента ОАЕ жінкою-суддею була призначена мешканка Еміратів Х. Аль-Загері [476]. При цьому зазначимо, що Бахрейн на той момент мав конкретний досвід із залучення жінок до юридичної практики, оскільки з 2003 р. представниці слабкої статі мали можливість влаштовуватись на роботу до Генеральної прокуратури Королівства [509].

Крім того, у 2002 р. указом короля бахрейнським працівникам було дозволено створювати профспілки, що, у свою чергу, відкрило шлях для легітимізації страйків, як інструменту впливу на владу.

Просування ОАЕ шляхом політичної реформації є прикладом того, коли успішний фінансово-економічний розвиток країни виступає як своєрідний гальмівний механізм, що уповільнює лібералізаційні процеси з огляду на високий рівень достатку місцевого населення. До того ж, Емірати стали однією з останніх країн Затоки, які провели загальні вибори до Федеральної Національної Ради (парламент) у 2006 р. Як відомо, з 1971 по 2006 рр. члени ФНР, кількість яких складає 40 депутатів, призначались кожним з правителів семи еміратів відповідно до квот, що розподіляються таким чином: Абу Дабі Дубай (по 8 місць), Шарджа та Рас Ель-Хайма (по 6 місць), Ум-Аль-Кувейн, Аджман і Фуджейра (по 4 місця). Непересічною подією у внутрішньополітичному житті ОАЕ стали прямі вибори членів ФНР. Проте, з огляду на нерозвиненість демократичних інститутів, у якості першого кроку, у цих виборах взяли участь лише 1741 виборець, серед яких 382

жінки [343]. Серед тих, кому влада надала право голосу на перших в історії країни парламентських виборах були, здебільшого, старійшини місцевих племен, відомі бізнесмени, суспільні діячі, яким народ «делегував» право голосу. Також зазначимо, що на цих виборах вперше до складу парламенту було обрано жінку, А. Аль-Кбейсі – доктора наук, випускницю одного з британських ВНЗ за фахом інженерія. Крім того, за квотою президента ОАЕ до складу парламенту моделі 2006 р. було призначено ще вісім представниць слабкої статі, що формально вивело Емірати не лише у регіональні, але й у світові лідери за відсотком жінок у вищому законодавчому органі країни (22,5%).

Парламентські вибори в ОАЕ щоразу проходять на тлі критики, яка, однак доволі обережно, лунає на сторінках інтернет-форумів та у соціальних мережах стосовно необхідності скасування практики прямого призначення половини членів парламенту ОАЕ, що, на думку опозиціонерів, серед яких є й представники руху братів-мусульман, відповідатиме загальноприйнятим демократичним засадам. Іншим недоліком виборчого процесу не лише в ОАЕ, але й у решті держав Затоки є, на думку місцевих оглядачів, родинні або, здебільшого, племінні стосунки між виборцями та народними обранцями. Даний факт призводить до того, що виборці, віддаючи свій голос за кандидата, виходять переважно не з його професійних та ділових якостей, а з його біографії, родинних зв’язків, племінної репутації тощо. Водночас, немає жодних підстав говорити про імовірність фальсифікації результатів парламентських виборів, оскільки ОАЕ стали першою країною Затоки, яка запровадила систему електронного голосування з метою уникнення людського фактору [528].

Другі парламентські вибори в ФНР відбулись у вересні 2011 р. Врахувавши недоліки з практики організації виборів 2006 р., керівництво ОАЕ дозволило усім громадянам країни, яким на момент голосування виповнилось 18 років, взяти у ньому участь. Згідно зі списками, складеними еміратською Національною виборчою комісією, загальна кількість громадян, що мали право голосу склала 129 тис. чол., проте, явка на виборчих дільницях у день голосування не перевищила 28% (36 тис. чол) [498]. Важливо зазначити, що лише у 2009 р. президентом ОАЕ шейхом Х. Аль-

Нагаяном було внесено зміни до конституції країни, згідно з якими строк депутатських повноважень був збільшений з 2 до 4 років [1]. До складу нового парламенту зразка 2011 р. увійшли 7 жінок, що є гіршим результатом у порівнянні з показниками виборів 2006 р. Однак, в уряді ОАЕ станом на 2011 р. було жінкам належали чотири міністерські посади (зовнішньої торгівлі, соціальних питань та дві жінки у якості міністрів кабінету міністрів), що у відсотковому еквіваленті становило 19% від загального складу Кабінету міністрів ОАЕ.

Відтоді як помер колишній засновник Еміратів та їх перший президент шейх Заїд Аль-Нагаян у 2004 р. процедура передачі влади в країні не зазнала жодних змін. Рішенням Вищої Ради правителів ОАЕ, до якої входять діючі правителі усіх семи еміратів, у тому ж році президентом було обрано шейха Халіфу Аль-Нагаяна, старшого сина покійного шейха Заїда та Спадкоємного принца ОАЕ з 1969 р. Відразу ж після обрання президента на посаду кронпринца було призначено шейха Мухаммеда Аль-Нагаяна, сина засновника країни, який є основним законним претендентом на посаду глави держави.

Враховуючи існуючу в ОАЕ заборону на діяльність політичних партій, керівництво держави доклало зусиль для збереження елементів демократичного племінного володарювання, залишивши практику регулярного проведення так званих меджлісів (інша вживана назва - «діванійя») – зустрічей-дебатів, на які запрошуються повноважні представники усіх еміратських племен для прямого спілкування з лідером держави. Подібний інструмент спілкування вищого керівництва країни з громадськістю залишається доволі дієвим механізмом, здатним в оперативному порядку вирішувати нагальні проблеми суспільства без надання їм публічного забарвлення.

Відтак, основними недоліками політичної моделі ОАЕ залишаються надзвичайна обмеженість повноважень парламенту щодо його участі у законотворчій діяльності, а також відсутність жодних юридичних механізмів впливу на процес формування уряду.

Переходячи до розгляду основних аспектів модернізації виконавчих та представницьких інститутів влади в найбільшій з країн Затоки державі – Саудівській

Аравії, варто зазначити, що період з 1990 по 2010 рр. відзначився поетапним впровадженням реформаторських кроків, що призвели наприкінці першої декади XXI ст. до нечуваних для саудівського ультраконсервативного суспільства зрушень у напрямку демократизації внутрішньополітичної моделі. Головним ідеологом реформ у Саудівській Аравії прийнято вважати короля Фагда Аль-Сауда, за часів правління якого було затверджено Основний закон королівства (1992 р.), створено Консультативну Раду «аль-Шура» (1993 р.), а також Вищу Раду з ісламських справ (1994 р.). Саме цей період відомий значною активізацією саудівської громадськості, яка увела традицію направлення відкритих листів (петицій) до монарха з викладенням нагальних внутрішньополітичних та соціально-економічних проблем, що бентежать підданих королівства. Найвідомішим з таких листів стала петиція, направлена Кронпринцу Абдулі Аль-Сауду у січні 2003 р. саудівськими інтелектуалами з вимогами активізувати демократизацію королівства, починаючи із захисту політичних та громадських прав і свобод громадян і, закінчуючи перетворенням Консультативної Ради «аль-Шура» на відкритий законодавчий орган, що обирається прямим голосуванням [376, p. 3].

Водночас, дедалі голосніше почали лунати заклики саудівських жінок дозволити їм керувати автомобілями, а інколи деякі саудівські міста навіть ставали ареною для жіночих антиурядових демонстрацій з вимогами до влади вжити невідкладних дій з метою задоволення їхніх соціально-економічних вимог (наприклад, демонстрація у м. Бурайда у липні 2005 р.). Відомо також, що у 2009 р. уряд Саудівської Аравії офіційно пообіцяв Комітету ООН з прав людини скасувати систему «опіки», яка діє у королівстві щодо жінок. Суть її полягає у тому, що будь-яка саудівська жінка не може без дозволу батька, чоловіка або брата приймати рішення щодо виїзду за кордон, проживання в готелі без супроводу чоловіка, відкриття банківських рахунків тощо. Проте, зазначена обіцянка саудівською стороною не була виконана [490].

Склад Ради «аль-Шура» першого скликання було призначено королем ще у 1993 р., з одночасним створенням провінційних рад на чолі з губернаторами (посади губернаторів провінцій у даний час зарезервовані для емірів з королівської сім’ї), а

муніципальні ради були створені лише у 2005 р. Члени Ради «аль-Шура» призначались на строк до чотирьох років з можливістю автоматичного продовження на аналогічний термін. Спочатку до складу саудівського парламенту входило 60 членів. На різних етапах граничний склад Ради «аль-Шура» коливався від 60 до 90, а у 2013 р. його було визначено на рівні 150 депутатів, з яких 20%, згідно з рішенням короля А. Аль-Сауда, мають належати до осіб жіночої статі [491]. Створення Консультативної Ради «аль-Шура», без сумніву, є непересічною подією у житті Саудівської Аравії, насамперед, з огляду на таке: по-перше, це стало початком формування законодавчої гілки влади, яка “де-юре” має іншу специфіку та повноваження, аніж влада виконавча. По-друге, цей крок став де-факто визнанням необхідності підключення суспільства до політичних процесів, що відбуваються у королівстві. Нарешті, як вважають західні дослідники, це стало першим кроком на шляху до визнання державою реального впливу так званого «другого суспільного прошарку», представники якого не належать до правлячої родини [350, p. 221].

Суттєвим прогресом у напрямку розширення повноважень саудівської Консультативної ради можна вважати указ короля від 29 листопада 2003 р. щодо внесення змін до ст. 27 Основного закону КСА, згідно з якими Рада «аль-Шура» отримала право повторного розгляду відхилених урядом законопроектів. Після цього, документ має бути направлений на розгляд короля, який приймає остаточне рішення щодо його затвердження або відхилення. Для більшого розуміння зазначимо, що до прийняття зазначеної поправки усі парламентські законопроекти, направлені до уряду на затвердження, у разі їх відхилення з боку Кабінету Міністрів, вважались анульованими [350, p. 222].

Як зазначається в одній з публікацій у журналі Middle East Journal, основним завданням Консультативної ради було надання рекомендацій та порад королю у різних галузях. До них належали розробка генерального плану економічного і соціального розвитку, висловлення позиції Ради щодо проектів міжнародних договорів та концесій, а також надання правової оцінки діючим адміністративно-цивільним нормам [379, p.206].

Першими загальнонаціональними виборами на території Саудівської Аравії можна вважати вибори до муніципальних органів влади у 2005 р., тоді як практика проведення подібних виборів у подальшому стала регулярною завдяки, як прийнято вважати, реформаторському підходу саудівського монарха А. Аль-Сауда. Однак, під час цих виборів піддані королівства (лише чоловіки віком від 21 року, за винятком військовослужбовців) отримали право обирати лише половину майбутніх членів муніципалітетів [220, с. 118]. Інша половина традиційно була призначена шляхом рекомендацій та надання протекцій з боку правлячої родини подібного до того, як це відбувається під час виборів до Консультативної Ради «аль-Шура» або регіональних рад.

У середині 2000-х рр. неодноразовими були спроби схилити вище керівництво королівства до необхідності започаткування демократичного механізму обрання членів Ради «аль-Шура» шляхом проведення загальнодержавного плебісциту, а також забезпечення рівних можливостей для усіх кандидатів взяти у ньому участь у якості кандидатів у депутати. У відповідь на ці вимоги у 2004 р. Другий Віце-прем'єр-міністр С. Аль-Сауд (з серпня 2005 р. – Спадкоємний Принц КСА) заявив, що Королівство не готове до подібних кроків, оскільки у такий спосіб до парламенту можуть потрапити «неграмотні та некваліфіковані люди» [350, p. 230].

Традиційними залишаються вимоги саудівських жінок дозволити їм брати участь у політичному житті країни тривали час залишались без належної уваги. Історичний момент настав у 2011 р., коли указом короля Абдали до складу Ради «аль-Шура» було призначено одразу 30 жінок, що склало 1/5 від загальної кількості депутатів. Виступаючи на церемонії принесення депутатами присяги, монарх, звертаючись до жінок-депутаток, зазначив, що їхнє обрання «не є ознакою обраності, а високою відповідальністю та місією представляти широкий прошарок саудівського суспільства» [462]. Як зазначає міжнародна правозахисна організація Human Rights Watch із посиленням на заяву саудівського короля Абдали від 2011 р., саудівські жінки матимуть змогу взяти участь у наступних муніципальних виборах, запланованих на 2015 р.[490].

Говорячи про модернізаційні рухи в Саудівській Аравії, неможливо оминути стороною загальнонаціональний проект, започаткований на той час Кронпринцом Абдалою у 2003 р., який отримав назву «Національний діалог». З метою забезпечення життєздатності проекту рішенням Спадкоємного принца створено Центр ім. Короля Абдель-Азіза з національного діалогу. Проект Національного діалогу став тією платформою, якої не вистачало саудівському суспільству для прямого спілкування з владою. Щороку згаданий центр проводить два тури з національного діалогу, за результатами яких складаються відповідні звіти, які подаються на розгляд керівництва та уряду держави. Разом з тим, Центр національного діалогу не зміг отримати статус державної установи, що, на наш погляд, є свідченням опору консерваторів намаганням короля лібералізувати саудівську політичну модель. Діяльність даного Центру виключно на громадських засадах, перш за все, влаштовувала, передусім, незгодних з політикою короля міністрів, депутатів та впливових членів династії Аль-Сауд, оскільки рішення, які приймаються під егідою ініціативи Національного діалогу мають суто рекомендаційний характер.

У жовтні 2006 р. у Саудівській Аравії було ухвалено Закон щодо створення Комітету з принесення клятви, який завершив процедуру легітимізації процедури успадкування престолу. Як зазначає відомий російський сходознавець і фахівець з Саудівської Аравії Г. Г. Косач, новий Конституційний акт, який став доповненням до Основного закону Королівства, є підтвердженням «безперервності» між правлячою династією Аль-Саудів та створеним ними королівством. Відтак, на думку Г. Г. Косача, будь-які спроби нанести удар по одному з цих елементів «органічного союзу» між династією та державою неминуче призведуть до знищення його другого елементу [222, с. 47]. Закон про Комітет з принесення клятви, уведений у дію королівським указом № А/135, передбачає одночасно й корекцію Основного закону правління. Якщо раніше текст третього розділу ст. 5 цього найважливішого конституційного акту королівства передбачав, що «король вибирає спадкового принца і зміщує його своїм указом», то нова редакція цього положення підкреслювала, що «принесення клятви на вірність королю та вибір спадкоємця

престолу здійснюються на основі закону про Комітет з принесення клятви». Іншими словами, існуюча раніше виняткова прерогатива правлячого монарха самостійно призначати другу фігуру національного політичного істеблішменту перейшла до колективного органу – Комітету з принесення клятви, що складається з живих синів короля-засновника Ібн Сауда або представників їхніх родин [224]. Як зазначає Г. Г. Косач, Закон про принесення клятви заклав необхідні підвалини для послідовного наближення Саудівської Аравії до спадкової (обмеженої певною фракцією сімейства Аль-Сауд) форми правління. А це стане необхідною запорукою стабільності країни, її режиму і поступальності її еволюційного розвитку. Вона дедалі менше виглядає як «цивілізаційний феномен», все більш перетворюючись на «державу інститутів» [224].

Роблячи проміжні висновки щодо демократизації саудівського політикуму, цікавим є спостереження, якого доходить згаданий нами автор, що, залишаючись патріархальним, саудівське суспільство змінилося. У ньому вже присутні принципово важливі елементи політичного процесу. Більше того, ці елементи були сприйняті саудівським соціумом, а саме таке сприйняття вже не є абстрактним [220, с. 133].

Для того, аби відтворити еволюцію прогресу, якого досягли держави РСАДЗ протягом першої декади XXI ст., необхідно окремо зупинитись на досвіді реформування виконавчих і представницьких органів Катару та Оману.

Держава Катар є країною з абсолютною монархією. Правитель Катару (емір) має необмежені владні повноваження, а законодавчий орган країни виконує виключно представницько-консультативні функції. Разом з тим, Катар є найпершою серед держав РСАДЗ країною, яка надала жінкам-громадянкам право голосу, ще у 1999 р. під час перших в еміраті муніципальних виборів. Зазначена подія була ознаменована епохою правління шейха Хамада Аль-Тані, який у 1995 р. зайняв посаду еміра у результаті безкровного палацового заколоту, усунувши від престолу свого батька, коли той знаходився на лікуванні у Швейцарії.

Крім того, шейх Х. Аль-Тані здійснив серйозну реформу політичної системи Катару. У 1999 р. в країні вперше відбулися прямі вибори до Муніципальної ради

(консультативний орган при Міністерстві муніципального управління). Того ж року указом Еміра було створено Комісію з розробки тексту Конституції, якій протягом не більше трьох років належало подати на розгляд глави держави її остаточний варіант.

У 2003 р. на референдумі була прийнята конституція Катару («за» проголосували 96,6% виборців). Конституція 2003 р. містить положення про те, що система державного управління заснована на розподілі влад. Виконавча влада покладена на Еміра та Раду міністрів. Законодавча влада є прерогативою Консультативної ради, тоді як судова влада здійснюється незалежними судами від імені Еміра [340, p. 70].

Дослідники виділяють, принаймні, дві причини, чому шейхом Хамадом було прийняте рішення про розширення політичної участі катарців у державних справах. По-перше, це проблеми, які виникли з підтримкою його політичного курсу з боку представників старшого покоління. Для багатьох з молодих представників команди шейха Хамада, демократизація означала підвищення популярності і статусу Катар у Затоці, що дозволило б поступово перебрати на себе роль регіонального лідера. По-друге, шейх Хамад хотів знайти друзів на Заході, який критикував молодого еміра за переворот, здійснений проти свого батька, а також зменшити тиск на Катар, який чинився сусідами, насамперед, Саудівською Аравією [482, p. 15].

Згідно з Конституцією засновувався парламент у складі 45 депутатів (дві третини з них повинні були обиратися, решта – призначатися еміром). Проте, вибори до парламенту, призначені на 2007 р., кілька разів переносилися. У 2008 р. емір Катару, який призначав членів парламенту, ухвалив закон, відповідно до якого у 2013 р. мали відбутись вибори частини членів цього законодавчого органу [392]. У 2010 р. емір підтвердив, що парламентські вибори відбудуться наприкінці 2013 р. Утім, після добровільної передачі влади шейхом Х. Аль-Тані синові шейху Т. Аль-Тані у червні 2013 р., останній заявив про чергове перенесення дати проведення загальнодержавних парламентських виборів на 2016 р. [385]. Згідно зі ст. 8 Конституції Катару, влада в Еміраті передається за принципом спадкоємності усередині родини Аль-Тані, а самому еміру належить право самостійно обирати, хто

з синів стане спадкоємним принцом [11]. У 2003 р. на підставі зазначених положень Конституції емір Катару прийняв рішення про заміну спадкоємного принца, усунувши з посади Кронпринца свого старшого сина шейха Джасіма і призначив на його місце третього сина від своєї другої дружини шейхи Мози Аль-Міснед, шейха Таміма.

Коли Кронпринц Хамад Аль-Тані став еміром, Катар увійшов у фазу планової лібералізації. Ст. 44 та 45 Конституції 2003 р. гарантують право громадян на свободу зборів та створення асоціацій у відповідності до положень чинного законодавства. Утім, закон, як і раніше, накладає значні обмеження на формат діяльності таких асоціації. При цьому, вони в обов'язковому порядку підлягають реєстрації у Міністерстві внутрішніх справ. У травні 2004 р. набув чинності Закон № 12, замінивши Закон № 8 від 1998 р., яким надається громадянам Катару право на створення професійних асоціацій. Крім того, катарське законодавство надає працівникам право формувати професійні спілки з «правом на страйк у випадках, коли вирішення спорів між працівниками та роботодавцями не може бути досягнуте у мирний спосіб» [448, p. 76]. Крім того, уряд Катару не дозволяє проводити політичні демонстрації, проте, на практиці не заборонено організовувати мирні демонстрації, наприклад, проти дій Ізраїлю щодо палестинців [448, p. 77]. У 2003 р. вперше в історії не лише Катару, але й усієї РСАДЗ до складу уряду було призначено жінку – міністра освіти Ш. Аль-Махмуд [23].

Як неодноразово відзначали західні журналісти, за цих змін державний устрій Катару залишався далеким від демократичного: у країні діяла заборона на діяльність політичних партій, обмежена свобода слова, а влада самого монарха залишалася фактично необмеженою. Загалом, на даний час Катар і Саудівська Аравія залишаються єдиними країнами РСАДЗ, в яких жодного разу до цього часу не відбувались ані повні, ані часткові парламентські вибори.

Говорячи про модернізацію політичної моделі Султанату Оман, слід зазначити, що у даному конкретному випадку доводиться констатувати наявність нетипової для країн Затоки ситуації, коли державою вже понад 40 років поспіль керує один лідер – Султан Кабус бін Саїд Аль-Саїд, який не має нащадків, а відтак,

й спадкоємного принца, що значно ускладнює прогнозування перспектив збереження стабільності у цій державі на ближчу перспективу. Модель влади в Омані насправді унікальна. У той час, коли в усіх державах РСАДЗ влада є сімейною корпоративною справою, в Омані одноосібним правителем є Султан Кабус, від успішності політичного курсу якого повністю залежить стабільність Султанату. Як зазначають історики, у 1997 р. султан Кабус публічно заявив про те, що ним особисто написані два однакових заповіти, в яких міститься ім’я спадкоємця престолу. Обидва заповіти сховано у двох різних частинах Султанату для того, аби уникнути фальсифікації з боку тих, хто ці заповіти відкриватиме першими [540, p. 190-191]. Кількість посад, яку обіймає Кабус вражає: він є не лише султаном, але й прем'єр-міністром, міністром оборони, міністром фінансів, міністром закордонних справ, а також головою центрального банку. З іншого боку, кільком його родичам все-таки відійшло декілька незначних державних посад: Тувайні (син одного з його двоюрідних дідів) є Спеціальним представником Султана, Фахд (двоюрідний брат) є віце-прем'єром у справах кабінету міністрів; Гайсам (двоюрідний брат) є міністром національної спадщини та культури, а Шабібі (дядько) є спеціальним радником з питань навколишнього середовища [444].

Як відомо, оманське суспільство є зразковим патріархально-племінним типом суспільства, яке зберегло свої традиції, у тому числі політичні, виявляючи суттєву пасивність у питаннях лібералізації політичного життя, демократизації інститутів влади тощо. За словами А. І. Мєліхова, економічна відсталість Оману багато у чому зумовлює уповільнене руйнування його племінної інфраструктури [577]. В Омані заборонена діяльність політичних партій, профспілок, будь-яких суспільних об’єднань політичного спрямування, у тому числі правозахисних. У цілому, суспільно-побутовий уклад характеризується більшою свободою у порівнянні з консервативними сусідами-арабами [179, с. 5].

Аналогічно до саудівського сценарію, Основний закон Султанату Оман був прийнятий на підставі одноосібного указу султана Кабуса у 1996 р. без проведення жодних дебатів, або публічного обговорення положень нової Конституції.

У 1991 р. султан Кабус бін Саїд своїм указом створив Консультативну Раду «аль-Шура» (аналог європейської нижньої палати парламенту), яка складалась з 59 (станом на 2013 р. – 83) депутатів. У 1996 р. Рада перетворилась на дорадчий виборний орган. Лише у 2003 р. оманські чоловіки і жінки вперше отримали право обирати членів Консультативної Ради шляхом прямого голосування. Одночасно з обранням складу парламенту зразка 2003 р. Султаном був виданий указ про збільшення терміну депутатських повноважень з 3 до 4 років з можливим продовженням цього терміну на аналогічний строк [17].

У 2007 р. в Омані пройшли чергові парламентські вибори, на яких оманці мали обрати склад вищого законодавчого органу VI скликання на період 2007-2011 рр. На виборчі дільниці у 2007 р. прийшло близько 385 тис. громадян Оману (з них 39,3% жінок), тоді як у 2003 р. участь у плебісциті взяли 262 тис. оманців. Серед кандидатів на посади народних обранців було зареєстровано 21 жінку (3,3%), які, переважно, представляли такі провінції як Маскат та Аль-Батна [17]. Жодна з них не змогла здобути перемогу [445, p. 4]. Однак, на чергових муніципальних виборах, які відбулись в Омані у грудні 2012 р. після хвилі протестів, що охопила Султанат на тлі «Арабської весни», до місцевих рад потрапили одразу 4 жінки. Зазначений факт отримав високу оцінку міжнародних спостерігачів, у тому числі схвальні відгуки від американської адміністрації Б. Обами.

Найвищим представницьким органом в Султанаті є Рада Оману, до якої входять вже згадана нами вище Ради «аль-Шура» та Державна Ради (меджліс ад-дауля). До Державної Ради входять, як правило, діючі та відставні державні службовці (колишні міністри, судді, посли, офіцери вищого командного складу), які відповідають певним фаховим критеріям та здатні обіймати керівні посади відповідно до конкретних напрямів міністерської роботи. Кількісний склад Державної Ради не може, за Конституцією, перевищувати кількість членів Ради «аль-Шура». Строк повноважень членів Державної Ради складає 4 роки. Основними повноваженнями Державної Ради як дорадчого органу є розгляд підготовлених відповідними міністерствами та відомствами проектів законів і постанов, обговорення щорічних фінансових звітів, після чого про результати роботи члени

Державної Ради звітують перед Султаном та членами уряду. Крім того, Державна Рада має на щорічній основі подавати звіт про свою річну діяльність на затвердження Султану.

Рада Оману є органом, члени якого у повному складі призначаються Султаном. У 2011 р. указом Султана № 39 було незначним чином розширено повноваження Ради Оману у частині здійснення ним контрольно-ревізійних функцій над фінансовою діяльністю державних установ і відомств [26].

Доволі часто за останнє десятиліття в Омані відбувались громадські маніфестації та акції протесту, які, здебільшого, мали антиамериканський та антиізраїльський характер. Разом з тим, окремі оглядачі вважають, що будь-яка антизахідна маніфестація в Омані може розцінюватись, зокрема, як акт виявлення публічної незгоди з проамериканською зовнішньою політикою керівництва Султанату та самого Кабуса [444].

У підсумку слід сказати, що зростаючі ліберальні рухи в країнах РСАДЗ мали важливе значення з огляду на їх спроможність переконати аравійські монархічні режими у важливості імплементації політичної лібералізації. Ліберали тривалий час були набагато обережнішими у своїх підходах до вирішення внутрішніх соціальних проблем, використовуючи при цьому неконфронтаційні підходи щодо взаємодії з правлячими династіями та урядами на відміну від ісламістів. Тому, вимоги лібералів, найімовірніше, й надалі серйозно братимуться до уваги аравійськими режимами.

2.3. Специфіка боротьби з корупцією і непотизмом

Серйозною перешкодою на шляху до ефективної реалізації повномасштабних перетворень у соціально-економічній та виробничо-господарській сферах країн РСАДЗ стали такі явища, як корупція та непотизм. Для кращого розуміння специфіки зародження зазначених феноменів на теренах держав РСАДЗ, варто зосередити увагу на історичних особливостях взаємовідносин між представниками аравійського населення з урахуванням його соціокультурного та етно-конфесійного розмаїття.

Притаманні усім близькосхідним державам принципи фаворитизму та «кумівства» отримали на теренах РСАДЗ особливий «присмак» з огляду на трайбалістську структуру місцевих суспільств, значну демографічну диспропорцію, що спостерігається між автохтонним населенням країн Затоки та іноземними мігрантами, а також через характерне для народів цього регіону відчуття своєї «богообраності» у зв'язку з їхньою історико-географічною приналежністю до місць зародження ісламу.

Причиною повільної асиміляції іноземців в країнах РСАДЗ є, насамперед, небажання корінних жителів ділитися з іншими мешканцями наявними природними та фінансовими багатствами. По-друге, племінна архітектура арабських громад не дає іноземцям жодного шансу навіть у перспективі стати громадянами країн Затоки або мати з корінним населенням Аравії рівні права та привілеї.

Племінне минуле народів Аравійського півострова в процесі еволюції створило сприятливе, з точки зору місцевих етносів, соціокультурне середовище для практичного втілення на державному рівні принципів монархічного успадкування, племінної взаємодопомоги, що у міжнародному розумінні підпадає під поняття «непотизму», «фаворитизму» або «кумівства». Монархічний устрій арабських держав Затоки залишає, з точки зору європейської традиції, негативний відбиток на процедурі передачі влади у цих державах, призначенні членів урядів, обранні депутатського складу законодавчих органів країн РСАДЗ тощо.

Відзначимо також, що для низки країн Затоки притаманною рисою, яка характеризує процес формування політичних альянсів та союзів, окрім одноплемінних зв'язків, є фактор конфесіональної приналежності. Наприклад, у переважно шиїтському Бахрейні владу з кінця XVIII ст. утримують у своїх руках члени клану Аль-Халіфа, що сповідують іслам сунітського толку. Чимало докорів лунало з того часу на адресу правлячої родини Аль-Халіфа у фаворитизмі до бахрейнських сунітів під час розподілу вищих державних посад. У цей спосіб клан Аль-Халіфа, з мотивів відтворення історичної справедливості, скоріш за усе, віддячив сунітським племенам Аравії (Аль-Сабах та Джульгум), які, починаючи з 1700 р., допомагали племені Аль-Халіфа відбивати атаки оманських військ аж доки

не було уперше проголошено про створення незалежної Бахрейнської держави у 1783 р. [517].

Зазначимо, що абсолютна більшість держав РСАДЗ, визнаючи негативний вплив корупції на діяльність інститутів державної влади, зробила свій вибір на користь приєднання до міжнародних зусиль із боротьби з корупцією.

На початку XXI ст. світове співтовариство відчуло гостру потребу у законодавчому закріпленні міжнародних заходів та зусиль, спрямованих на боротьбу з корупцією. Констатуючи невпинне зростання масштабів негативних наслідків корупції для світової економіки, переважна більшість країн на початку 2000-х рр. активно підтримала ідею прийняття на рівні ООН відповідної резолюції. У цьому контексті варто зазначити, що у Фінальній декларації 29-го Саміту країн «Великої вісімки», яке проходило у французькому містечку Евіан-Ле-Бан на початку червня 2003 р., міститься прямий заклик лідерів найбільш розвинених промислових держав світу до міжнародного співтовариства докладати зусиль для завершення роботи із підписання членами ООН Конвенції ООН проти корупції [16]. Крім цього лідери країн «Великої вісімки» звернулись до усіх держав світу «сприяти ширшому приєднанню та ратифікації Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності, відмивання грошей, корупції та інших злочинів», нагадавши, що «всі країни мають право на виявлення, відстеження, заморожування, арешт та конфіскацію майна, отриманого злочинним шляхом» [16].

Незабаром, у результаті взаємодії уповноважених органів та компетентних служб держав-учасниць ООН 31 жовтня 2003 р. на засіданні ГА ООН у Нью-Йорку було ухвалено Конвенцію ООН проти корупції. Водночас зауважимо, що, враховуючи велику кількість держав, які приєднались до згаданого документу, ГА ООН була передбачена процедура, за якою усі бажаючи країни мали змогу приєднатись до Конвенції з 9 по 11 грудня 2003 р. у м. Меріда (Мексика), а після цього терміну – у штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку до 9 грудня 2005 р. включно (ст. 67, п. 1 Конвенції). До цього документу мали змогу приєднатись також й регіональні економічні об’єднання за умови, що, принаймні, один з членів цих організацій є учасником Конвенції проти корупції [13].

Найпершими серед держав РСАДЗ, хто приєднався до Конвенції ООН проти корупції стали Держава Кувейт (9 грудня 2003 р.) та Королівство Саудівська Аравія (9 січня 2004 р.). Ще три країни (Королівство Бахрейн, ОАЕ та Держава Катар) зробили це у лютому, серпні та грудні 2005 р. відповідно. Єдиною державою "аравійської шістки", що не підписала документ, став Оман, керівництво якого вважає, що територія Султанату, приміром, ніколи не була місцем притулку для «брудних грошей», тоді як рівень її економіки та жорстке внутрішнє фінансове законодавство роблять цю країну непривабливою для відмивання коштів. Підтвердженням цьому є щорічні звіти, які публікуються Держдепартаментом США щодо Міжнародної стратегії контролю за обігом наркотиків у частині, що стосується відмивання грошей та фінансових злочинів, які також прийнято вважати однією зі складових корупції. З року в рік зовнішньополітичне відомство США у згаданих звітних документах подає відповідну табличну інформацію, в якій країни розміщуються у трьох своєрідних колонках, розподілених за ступенем «небезпеки» та «схильності» до фінансових махінацій: держави (утворення), що потребують першочергової уваги (Countries/Jurisdictions of Primary Concern), держави (утворення), що потребують уваги (Countries/Jurisdictions of Concern) та, нарешті, інші держави, що перебувають під моніторингом(Other Countries/Jurisdictions monitored). Повертаючись до офіційної позиції Султанату Оман щодо приєднання до Конвенції ООН проти корупції нагадаємо, що ця держава до 2010 р. включно жодного разу не потрапляла, за оцінками американського зовнішньополітичного відомства, до перших двох категорій країн, які несуть потенційну загрозу у зв'язку з відмиванням грошей. На противагу Султанату Оман, ОАЕ, наприклад, вже тривалий період часу регулярно входять до групи країн з найвищим ступенем ризику вчинення фінансових зловживань. До другої групи Держдеп США традиційно відносить Бахрейн, Катар, Кувейт та Саудівську Аравію.

У цьому контексті варто теж додати, що Султанат Оман, за даними Регіонального бюро для арабських країн (RBAS) при Програмі ООН з розвитку (UNDP), не підтримує контактів з неурядовою міжнародною організацією боротьби з корупцією Transparency International [478].

Найперші кроки у напрямку запровадження державних механізмів контролю за розподілом і витратами бюджетних коштів Султанату були зроблені у 1970 р., коли указом Султана Кабуса (прийшов до влади 23.07.1970 р.) було створено Державну організацію з аудиту. З метою підвищення статусу та ефективності роботи даного відомства у 1999 р. султанським двором було прийнято рішення про надання директорові головної аудиторської організації країни статусу міністра уряду. Щорічні звіти Державної організації з аудиту подаються Султанові безпосередньо.

Одним із запобіжних заходів, спрямованих на недопущення поширення корупції серед державних фінансових установ Оману, можна вважати Указ Султана Кабуса від 1975 р. щодо обов'язкової передачі будь-якого фінансового договору чи державного контракту на експертизу до причетних міністерств і відомств країни для їх вивчення на предмет наявності/відсутності корупційних елементів у разі, якщо сума такого контракту або договору перевищує 1,3 млн. дол. США[478].

Додатковим кроком у напрямку протидії корупції стало прийняття Султаном Оману Указу № 34/2002 від 27.03.2002 р. щодо ухвалення Закону про протидію відмиванню грошей, згідно з яким на території країни було створено Національний комітет боротьби з відмиванням грошей. Водночас, Законом була встановлена кримінальна відповідальність осіб, звинувачених у незаконних схемах із відмивання грошей, яка коливається від 3 до 10 років позбавлення волі [13]. Загалом, доцільно сказати, що, незважаючи на відсутність статусу учасника Конвенції ООН з корупції, Оман демонструє одні з найкращих у світі показників політичної та фінансової стабільності, критерії оцінки якої розроблені одним із західних аналітичних центрів KnowYourCountry.

Використовуючи лише перевірені дані, отримані у результаті збору та компіляції інформації з різноманітних джерел (міжнародні організації, міністерства, банки, статистичні агентства, ЗМІ тощо) центр KnowYourCountry розробив власну шкалу оцінки ступеню загального ризику всіх країн світу, взявши за основу аналіз таких факторів, як корупція, наявність законодавства щодо боротьби з відмиванням грошей, міжнародні санкції, доступ до джерел інформації, політична стабільність,

торгівля людьми, наркотики, тероризм, наявність офшорних фінансових інститутів. За усіма цими показниками розробники методики моделювання системи ризиків розробили список, до якого увійшло 215 країн. За сукупністю усіх перелічених аспектів, країни були розподілені на три умовні групи за кількістю балів: країни з низьким ризиком (Lower risk countries), країни з середнім ризиком (Medium risk countries) та країни з високим ризиком (Higher risk countries).

Для того, аби краще уявити наскільки практичною є подібна класифікація лише зазначимо, що цей рейтинг доволі очікувано очолили Данія та Швеція. Найбільш красномовним фактом, який у значній мірі може відносно виправдати «прохолодне» ставлення офіційного Маскату до співпраці з міжнародними антикорупційними організаціями, є те, що Султанат, за оцінкою дослідницького центру KnowYourCountry, посідає почесну 28 позицію серед 215 країн, занесених до рейтингу. Отримавши загальний бал у 77,05 зі 100 можливих, Султанат Оман за сукупністю перелічених критеріїв випередив, скажімо, такі країни, як Сінгапур (79,71), Японія (78,93), Чехія (78,59), Швейцарія (75,89) та ін. Крім цього, Оман випередив всі без винятку арабські країни, в тому числі решту 5 держав РСАДЗ, які отримали такі оцінки: Катар (45 позиція – 77,05 балів), Бахрейн (46 позиція – 76,72 балів), Саудівська Аравія (60 позиція – 74,40 бали), ОАЕ (91 позиція – 70,32 балів) та Кувейт (163 позиція – 55,67 балів). Для порівняння зазначимо, що найнижчі місця у цій таблиці посіли КНДР (213 позиція – 24,38 бали), М’янма (214 позиція – 20,56 балів) та Іран (215 позиція – 16,58 балів).

Водночас, якщо взяти до уваги статистичні дані, представлені на сайті проекту Всесвітнього Банку під назвою The Worldwide Governance Indicators (WGI) [547], можна помітити суттєве погіршення ситуації довкола боротьби з корупцією у Султанаті у період 2000-2010 рр. Так, у 2000 р. Султанат за 100-бальною шкалою, яка відображає ефективність боротьби місцевої влади з корупцією, був оцінений у 78 балів, що на той час було другим після Кувейту результатом серед усіх країн Затоки. Проте, проміжні дані за 2005 р. демонструють переміщення Оману на передостанню позицію з показником ефективності боротьби з корупцією у 63,9 балів, випередивши лише Саудівську Аравію (52,7 бали). У 2010 р. Оман увійшов до

трійки найкращих країн-борців з корупцією на рівні РСАДЗ, отримавши 67,9 балів, і поступившись лише Катару (91,4 бал), який продемонстрував за десять років дивовижний стрибок у напрямку мінімізації корупції на всіх рівнях, та ОАЕ (80,4 балів).

Таблиця 2.1

Порівняльна характеристика контролю за корупцією у країнах Затоки

№	Країна	Рік	Процентна класифікація (0-100)	Загальний бал ефективності управління (-2.5 : +2.5)	Похибка
1	2	3	4	5	6
1	Бахрейн	2010	63.6	+0.25	0.19
		2005	68.8	+0.46	0.20
		2000	66.8	+0.37	0.30
2	Кувейт	2010	67.0	+0.35	0.19
		2005	72.2	+0.63	0.20
		2000	81.0	+0.83	0.30
3	Оман	2010	67.9	+0.37	0.19
		2005	63.9	+0.29	0.22
		2000	78.0	+0.75	0.30
4	Катар	2010	91.4	+1.52	0.18
		2005	78.5	+0.82	0.21
		2000	76.1	+0.67	0.30
5	КСА	2010	62.2	+0.15	0.19
		2005	52.7	-0.10	0.22
		2000	40.0	-0.42	0.30
6	ОАЕ	2010	80.4	+0.98	0.19
		2005	82.9	+1.07	0.20
		2000	63.9	+0.13	0.30

Джерело: складено автором на підставі [547].

У дод. А. подаємо графік, складений фахівцями Світового Банку щодо ефективності боротьби з корупцією на національному рівні в Омані, на якому можна помітити відчутну стабільність, що спостерігалась у Султанаті в період 1996-2010 рр. у питаннях, пов’язаних з боротьбою з проявами корупції та її наслідками[547].

Не набагато кращою, у плані практичної імплементації міжнародних рішень, залишалася ситуація й в деяких інших державах РСАДЗ, які приєднались до Конвенції ООН з корупції. Насамперед, йдеться про Королівство Саудівська Аравія

(КСА), яке, незважаючи на приєднання до Конвенції у січні 2004 р., до цього часу її не ратифікувало. Аналогічно до оманського досвіду, Королівство не практикує офіційних контактів з міжнародними організаціями з боротьби із корупцією, на кшталт Transparency International. Через консервативність та ісламський традиціоналізм, антикорупційне законодавство КСА залишалося малорозвиненим при майже повній відсутності повноцінних та незалежних державних органів, які б виконували наглядові та контрольно-ревізійні функції з метою протидії корупції (зазначимо, що відповідний антикорупційний орган, який отримав назву Національний антикорупційний комітет, був створений указом короля А. Аль-Сауда лише наприкінці березня 2011 р., що, на нашу думку, не випадково співпало у часі з основною хвилею розгортання подій так званої «Арабської весни» у регіоні БСПА). Оскільки 2011 р., на який припадають основні революційні події в арабському світі, виходить за хронологічні межі нашого дослідження, обмежимось лише аналізом антикорупційної стратегії, яку Саудівська Аравія використала у якості основи для прийняття королівського указу про створення Національного антикорупційного комітету.

Не секрет, що протягом першої декади XXI ст. Саудівська Аравія неодноразово заявляла про намір боротись з корупцією на всіх рівнях, закликаючи населення до викорінення цієї ганебної практики, яка суперечить нормам шаріату. Наприклад, у лютому 2007 р. Указом короля було створено Національну Адміністрацію боротьби з корупцією [488] – повністю підконтрольний монарху державний орган, який, враховуючи обмеженість наданих йому повноважень, не мав достатніх механізмів для ефективного вирішення проблем, пов’язаних з корупцією у Королівстві.

Варто відзначити також, що у випадку з саудівським суспільством, у формальному плані доволі дієвими видаються механізми морально-релігійного стримування від вчинення протизаконних дій шляхом видання відповідних «фетв» (релігійне рішення або настанова), посилань до текстів Корану, сунни тощо. Приміром, королівський указ № 65-А від 18.03.2011 р. про створення Національного антикорупційного комітету у преамбулі містить посилання на один з «айятів»

Корану, у якому сказано: «не прагніть вчиняти корупцію (безбожність) на Землі, бо Аллах не любить корупціонерів (тих, хто вчиняє безбожні діяння)» [24].

У статуті Антикорупційного комітету КСА міститься низка положень щодо методів та механізмів подолання корупції у саудівському суспільстві, які демонструють наскільки гострою для місцевого населення стала зазначена соціальна проблема за останні десятиліття. Вивчивши практику іноземних держав, що досягли певних успіхів у боротьбі з корупцією шляхом створення спеціалізованих антикорупційних органів, саудівський уряд на чолі з Королем у своїй діяльності наприкінці 2000-х рр. зосередив увагу на першочерговому виконанні таких завдань [24]:

1. Підвищення рівня обізнаності саудівського населення про небезпеку корупційних дій для держави та громадянина.

2. Залучення громадських неурядових організацій до роботи, яка проводиться державними структурами у питаннях боротьби з корупцією.Тут необхідно зазначити, що під громадськими організаціями у КСА слід розуміти виключно благодійні фонди, жіночі спілки або культурні об’єднання. Жодних громадських організацій, які б займались політичною або правозахисною діяльністю в Королівстві не існує.

3. Заохочення інтелектуальної та ділової еліти Королівства до внесення відповідних пропозицій щодо можливих шляхів удосконалення боротьби з корупцією.

4. Надання неурядовим організаціям, ЗМІ, а також представникам громадськості вільного доступу до інформації довкола державних закупівель, тендерів та контрактів. У цьому контексті варто відзначити конкретні кроки, які Саудівська Аравія здійснила у напрямку поширення серед населення інформації про основні статті видатків з державного бюджету Королівства. Наприклад, у 2004 р. у Саудівській Аравії був прийнятий Закон про тендери, який передбачає обов’язковість оприлюднення через офіційні ЗМІ Королівства інформації про тендери, в яких бере участь держава.

Серед основних соціальних проблем, які призводять до подальшого поширення корупції, саудівські чиновники виділяють такі [24]:

1. Незадовільне матеріально-фінансове становище більшості саудівських громадян.

2. Незадовільний стан транспортної та промислової інфраструктури у деяких регіонах Королівства.

3. Високий рівень безробіття як у державному, так і приватному секторах економіки.

4. Високий рівень використання іноземної робочої сили за рахунок місцевих трудових ресурсів. Своєрідною ілюстрацією гостроти цього питання для саудівського населення є рішення, прийняте урядом Королівства у 2007 р. про доведення відсотку громадян КСА з числа працівників на виробництві золота та дорогоцінних металів до 10% з подальшим її збільшенням на 5% щороку [488].

5. Низький рівень заробітної плати серед окремих категорій працівників.

З огляду на монархічну форму правління, яка традиційно сприяла зосередженню основних капіталів у руках наближених до королівської сім'ї осіб, серйозним викликом для саудівського керівництва постало питання заборони представникам королівської родини, членам відомих саудівських сімей, які обіймають державні посади в уряді країни, займатись комерційною діяльністю. Для цього саудівськими монархами у різні часи було видано низку відповідних указів. Одним з таких є королівський указ «Про державну службу» № 49 від 1977 р., в якому у ст. 12-14 йдеться про заборону державному службовцю займатися комерційною діяльністю, перебувати у складі рад правління або дирекції суб'єктів господарювання тощо [31].

У 1971 р. королівським указом створено Раду з контролю та розслідувань (KSA Control and Investigation Board) – перший в КСА державний контрольно-ревізійний орган адміністративного спрямування, завданням якого є попередження та виявлення фінансових порушень з боку органів державної влади, а також

зловживань державними службовцями наявним адміністративним ресурсом з метою власної наживи.

Даний орган вважається одним з найбільш впливових антикорупційних інститутів держави, перевірки якого, в основному, є раптовими та позаплановими. З огляду на слідчі повноваження, якими наділена Рада з боку держави, вона (Рада) компетентна проводити власні розслідування для подальшої передачі справ до судів відповідної юрисдикції [12]. Основними наслідками проведення службових розслідувань з боку Ради можуть бути: звільнення державного службовця із займаної посади, накладення штрафів та грошових стягнень або арешт. Підставою для таких покарань є хабарництво, здирництво, фаворитизм або службова недбалість з боку державних службовців усіх рангів.

У цьому контексті слід відзначити, що ст. 1 Закону про протидію хабарництву, який діє на території Саудівської Аравії з серпня 1992 р., передбачає в якості покарання за отримання або вимагання хабарапокарання у вигляді позбавлення волі строком до 10 років та/або матеріального штрафу, що не перевищує 2 млн. сауд. ріалів (близько 550 тис. дол. США) [30].

Високі показники корупції та хабарництва у порівнянні з іншими державами Затоки завдають шкоди інвестиційному клімату Саудівської Аравії. Як зазначалось у табл. 2.1, за спостереженнями Світового Банку, з 2000 по 2010 рр. Саудівська Аравія стабільно демонструє найгірші показники у боротьбі з корупцією, хоча, починаючи з 2005 р. помітними стали ознаки певного покращення ситуації у цій сфері. Індикатор боротьби з корупцією, який для Саудівської Аравії у 2010 р. становив 62,2 бали зі 100 можливих, можна вважати таким, що максимальним чином наблизився до показників Бахрейну (63,6 бали), Кувейту (67 балів) та Оману (67,9 балів), які історично вважались країнами, де ефективність боротьби з корупцією була завжди вищою. Однією з імовірних причин покращення дієвості антикорупційних заходів з боку КСА, на нашу думку, стало, зокрема, прийняття у 2003 р. Закону про боротьбу з відмиванням грошей, який на законодавчому рівні закріпив відповідальність осіб та установ, причетних до скоєння подібних

незаконних дій, підвищивши водночас рівень інвестиційної привабливості Королівства.

Визначною подією для КСА стала публікація Світовим Банком у 2010р. щорічної статистики за критерієм легкості започаткування та ведення бізнесу, за яким Саудівська Аравія посіла високе 10 місце серед 183 країн світу, що були охоплені цим дослідженням. У результаті, Саудівська Аравія у 2010 р. значно випередила за цим індексом решту членів РСАДЗ [384]. Найближчим умовним конкурентом КСА за цим показником став Бахрейн, який посів у тому ж році лише 33 позицію у рейтингу.

Водночас, непоодинокі випадки причетності членів правлячої родини Аль-Сауд, а також інших саудівських високопосадовців до корупційних скандалів традиційно викликають занепокоєння саудівського населення, яке потерпає від несправедливого розподілу бюджетних надходжень, зокрема, від реалізації вуглеводневої сировини. Численні звернення керівництва Національного антикорупційного комітету до короля зобов’язати членів уряду та парламенту країни подавати щорічні податкові декларації про доходи залишались без розгляду.

Серйозні проблеми у галузі боротьби з корупцією в Саудівській Аравії відкладають негативний відбиток й на обсягах нелегальних коштів, ввезених або вивезених з території Королівства в період 2000-2009 рр., про що свідчить статистика, опублікована американським дослідницько-аналітичним центром Global Financial Integrity [443, p. 11]. За даними цієї організації, у зазначений вище період через Саудівську Аравію переказано нелегальних коштів на суму 366 млрд. дол. США (4 місце у світі після КНР, Мексики та РФ). До того ж, за цим показником КСА випередило усіх своїх сусідів по РСАДЗ. У цій же статистиці у першій двадцятці країн-лідерів за обсягами переказів нелегальних коштів знаходяться Кувейт (269 млрд. дол. США), ОАЕ (262 млрд. дол. США) та Катар (170 млрд. дол. США). Як бачимо, серед 20 країн світу у цей ганебний список потрапили 4 з 6 держав РСАДЗ. Таким чином, загальний обсяг здійснених через згадані країни РСАДЗ нелегальних переказів і оборудок складає понад 1 трлн. дол. США.

Основний висновок, який можна зробити, виходячи з наведеної статистики, стосується, вочевидь, існування прямої залежності між експортом вуглеводнів та обігом нелегальних коштів, оскільки інші криміногенні або корупціоногенні фактори (організована злочинність, наркоторгівля, ухилення віл сплати податків) не є характерними явищами для країн РСАДЗ.

Повертаючись до питання приєднання “аравійської шістки” до Конвенції ООН проти корупції, варто зазначити, що Саудівська Аравія була єдиною країною РСАДЗ, яка підписала зазначений документ без застережень, тоді як решта держав Затоки (за виключенням Оману, який не підписав Конвенцію) одностайно заявили про те, що не вважатимуть положення параграфу 2 ст. 66 Конвенції обов’язковими до виконання по відношенню до своїх держав [13]. Основним проблемним питанням у даному відношенні стала вимога, прописана Конвенцією щодо передачі спорів між двома країнами-учасницями Конвенції, у випадку неможливості їхнього вирішення у мирний спосіб, до Міжнародного Суду, відносно неупередженості якого більшість країн Затоки мають великі сумніви через його політичну заангажованість.

За індикатором WGI (World Governance Indicators) у частині боротьби з корупцією, Саудівська Аравія за перше десятиліття XXI ст. не змогла продемонструвати високих результатів, або навіть наблизитись до показників сусіднього Оману (див. рис. А.1). Лише наприкінці 2009 р. КСА вдалось досягти позначки у 60%, яка є найнижчим показником за всі роки для того ж Султанату Оман. У Дод. А наведемо графік (рис. А.2), опублікований групою Міжнародного Банку щодо стану боротьби з корупцією в Саудівській Аравії у період 1996-2010 рр. [547].

Відома міжнародна неурядова організація Transparency International, з якою, як зазначалось, Саудівська Аравія не підтримує ані офіційних, ані робочих контактів, станом на 2011 р. подає таку класифікацію рейтингових показників Королівства у питаннях ефективності дій влади у боротьбі з корупцією [374]:

- Індекс сприйняття корупції (CPI Index) – рейтинг 57/183[1], загальний бал 4,4/10.
- Індекс хабарництва (BPI Index) – рейтинг 22/28, загальний бал 7,4/10[2].
- Індекс контролю за корупцією (CCI) – рейтинг 62%, загальний бал 0,145667079[3].

Більш вагомий внесок у боротьбу з корупцією за перші десять років XXI ст. був зроблений Державою Кувейт. Загалом, визнаємо, що Кувейт у межах РСАДЗ є своєрідним піонером у питаннях боротьби з корупцією, маючи найбільший у порівнянні з рештою держав Затоки досвід подібної діяльності. Забезпечити це вдалося, насамперед, завдяки тому, що згідно ст. 151 Конституції Кувейту від 1962 р. передбачила створення в еміраті Державного бюро з аудиту, діяльність якого мала бути зосереджена на здійсненні постійного моніторингу за державними видатками та портфельними інвестиціями. На практиці реалізувати зазначену вимогу Основного закону Кувейту вдалося у 1964 р. у результаті започаткування діяльності Кувейтського державного бюро з аудиту. Для надання керівникові цього органу додаткових владних повноважень він був прирівняний до міністра уряду. Починаючи з 1977 р., Державне бюро з аудиту стало підзвітним безпосередньо Еміру Держави, Главі уряду та парламенту країни, який має право призначити голову бюро за поданням Кабінету Міністрів.

Ще одним імпульсом для успішного стримування стрімкого розповсюдження корупції у цій країні стало заснування у 1963 р. першого у регіоні Затоки Вищого законодавчого органу (Національної Асамблеї Кувейту), що дало змогу на законодавчому рівні забезпечити підтримку роботи уряду, спрямовануна приборкання корупції.

---

[1] В оцінці беруть участь 183 країни світу. Загальний бал рахується від 0 (найвища корупція) до 100 (найнижча корупція).

[2] В оцінці беруть участь 28 найбільш розвинених економік світу. Чим вищим є загальний бал, тим нижчою є вірогідність випадків хабарництва у діловій сфері.

[3] Індекс контролю за корупцією є одним з основних складових, що формують WGI (Worldwide Governance Indicators). Загальний бал коливається від -2,5 до +2,5. Чим вищим є загальний бал, тим ефективнішими є дії держави проти корупції.

Завдяки наполегливій діяльності кувейтських неурядових організацій, а також традиційно активній громадській позиції депутатів Національної Асамблеї Кувейту у різні часи антикорупційні розслідування проводились по відношенню до низки вищих посадових осіб емірату та, зокрема, прем'єр-міністрів, що призводило до неодноразових відставок уряду. Так, у період 2001-2010 рр. на підставі ст. 100 Конституції Держави Кувейт у стінах парламенту було проведено понад 30 публічних допитів членів вищого керівництва держави у питаннях їхньої причетності до вчинення корупційних дій. Найбільш резонансними були слухання, які відбулись у 2007 р. щодо колишнього міністра нафти, члена правлячої родини Кувейту А. Аль-Сабаха, якого звинуватили у фінансових махінаціях у процесі реалізації контракту на поставку чергової партії нафтових танкерів Кувейтській державній танкерній компанії «Накілят». У результаті цього розслідування, міністра А. Аль-Сабаха було відправлено у відставку за власним бажанням [451]. Того ж року депутатами була викликана на допит колишній міністр охорони здоров'я М. Аль-Мубарак, яку звинувачували у розкраданні державних коштів шляхом направлення на закордонне лікування громадян емірату на підставі сфальсифікованих фінансових документів. Як наслідок, М. Аль-Мубарак подала заяву про відставку у день отримання депутатського запиту про проведення щодо неї службового розслідування [451]. Найгучнішою подією цього періоду стала відставка Глави уряду Кувейту шейха Н. Аль-Сабаха за результатами службового розслідування, проведеного кількома депутатами парламенту, котрі звинуватили Прем'єр-міністра у халатності та службовій недбалості, що призвело, зокрема, до стрімкого поширення кількості випадків адміністративно-фінансових зловживань з боку державних службовців. Подібні запити тричі направлялись й у 2009 р., що кожного разу призводило до відставки діючого уряду, на довгий час спровокувавши в еміраті глибоку політичну кризу [451].

Знаковою подією для кувейтського суспільства стало заснування у березні 2006 р. Асоціації прозорості Кувейту, на яку було покладено функції здійснення нагляду за попередженням випадків корупції у державному секторі. Зазначений антикорупційний орган, згідно свого Статуту, напряму підпорядковується Прем'єр-

міністру країни та діє у повній відповідності до положень Конвенції ООН з корупції, ратифікованої Кувейтом 16 лютого 2007 р. із застереженням щодо параграфу 2 ст. 66 документу[13].

Королівство Бахрейн, яке також є учасником Конвенції ООН з корупції, ратифікувало її пізніше за усіх членів РСАДЗ (05.10.2010 р.) із аналогічним до Кувейту застереженням щодо другого параграфу ст. 66 Конвенції. Маючи одну з найдемократичніших політичних систем у Затоці, Бахрейн наприкінці ХХ ст. демонстрував непогану динаміку боротьби з корупцією на фоні решти держав РСАДЗ. Одним з факторів успіху Бахрейну у цьому напрямку була його Конституція, прийнята у 1973 р., яка вважалася аналогом Основного закону Кувейту. Однак, у 2002 р. Конституція держави зазнала принципових змін, які, на думку бахрейнського дослідника А. Аль-Окрі, зробили її текст значно слабшим та «більш віддаленим від принципів прозорості та демократії» у порівнянні з Конституцією 1973 р., зокрема, у частині, що визначає права і повноваження центральних інститутів влади стосовно боротьби з корупцією та фінансовими зловживаннями [339, p. 12-24]. Йдеться, насамперед, про прирівнювання повноважень членів виборної нижньої палати парламенту (Ради представників) з депутатами верхньої палати Ради Шура, яка призначається королем, у тому, що стосується питань здійснення контрольно-наглядових функцій за діяльністю центральних органів виконавчої влади. На наш погляд, найбільш суперечливим елементом конституційної реформи 2002 р. стало позбавлення членів нижньої палати парламенту права проводити щодо Прем’єр-міністра службові розслідування або висловлювати йому вотум недовіри [9]. Крім цього, значно обмеженішими у порівнянні з положеннями Конституції 1973 р. виглядають права депутатів Ради представників на проведення службових розслідувань щодо членів уряду. Так, Основний закон Бахрейну від 2002 р. вимагає від парламенту у разі ініціювання розслідування щодо члену уряду, отримати на це згоду, щонайменше, п’яти депутатів з числа 40 народних обранців, а позбавлення міністра посади через імпічмент може відбутись лише за ініціативи 15 народних обранців та за підтримки двох третин членів законодавчого органу, що на практиці виглядає вкрай

малоймовірним [9]. Подібні нововведення, які містяться у Конституції Королівства від 14.02.2002 р., на нашу думку, створили підґрунтя для поширення серед владних чиновників Бахрейну відчуття безкарності та власного верховенства над законами королівства.

З іншого боку, перехід Бахрейну до монархічного ладу сприяв започаткуванню діяльності кількох нових державних органів з питань боротьби з корупцією та фінансовими махінаціями як у державному, так і у приватному секторах. У тому ж 2002 р. указом короля №16 було створено НаціональнуАдміністрацію з адміністративно-фінансового аудиту, до повноважень якого було віднесено здійснення нагляду за використанням міністерствами та відомствами, а також підпорядкованими їм компаніями бюджетних коштів. Водночас, королівський указ не дає права НаціональнійАдміністрації з аудиту здійснювати контроль або перевірку фінансової діяльності силових міністерств, Національної гвардії, спеціальних служб, обох палат парламенту королівства та муніципалітетів [20]. Враховуючи довгий список «виключень», роль НаціональноїАдміністрації з аудиту у подоланні корупції у вищих ешелонах влади Бахрейну досі залишається номінальною, а ефективність його діяльності – стабільно низькою.

У січні 2003 р. іншим королівським указом при Кабінеті Міністрів Бахрейну утворено Тендерну Раду, до компетенції якої були віднесені питання контролю за дотриманням фінансових та процедурних вимог під час оголошення тендерів про державні закупівлі. На думку експертів, Тендерна Рада у період 2003-2010 рр. довела свою ефективність шляхом залучення великої кількості іноземних інвестицій в економіку королівства.Приміром, за офіційними даними, оприлюдненими Тендерною Палатою у своєму щорічному звіті за 2008 р., зазначається, що у 2003 р. загальна сума оголошених тендерів становила 367 млн. бахр. динарів (976 млн. дол. США), тоді як у 2008 р. ця сума сягнула 1244 млн. бахр. динарів (3309 млн. дол. США). Крім цього, у звіті наголошується на тому, що завдяки прозорості та відкритості, які сповідує Рада, з 2003 р. по 2008 р. вдалося зекономити державних коштів на суму майже 155 млн. бахр. динарів (412 млн. дол. США) [32].

Важливо відзначити, що, починаючи з моменту приєднання Бахрейну до Конвенції ООН з корупції у 2005 р., королівству так і не вдалося започаткувати роботу жодного спеціалізованого відомства, яке було б подібним, скажімо, до саудівської Ради з контролю та розслідувань або оманської Організації з аудиту. Основним аргументом проти створення такого органу протягом багатьох років залишається думка, якої дотримуються провладні члени парламенту, щодо відсутності у тексті Конвенції ООН з корупції обов'язкової норми про створення державами-учасницями власних національних органів із боротьби з корупцією [357]. Натомість, уповноважена урядова комісія з питання протидії корупції у Бахрейні заявила, що для реалізації положень відповідної Конвенції ООН достатньо обмежитись призначенням відповідальних координаторів у кожному міністерстві країни з метою узгодження з громадськістю державної антикорупційної політики [357].

На відміну від багатьох країн Затоки, у Бахрейні високою активністю на протязі останніх років відзначається діяльність неурядових громадських організацій. Однією з таких є бахрейнська Спілка з прозорості (Bahrain Transparency Society), створена у листопаді 2001 р. Проте, варто зауважити, що дана Спілка є єдиною у Бахрейні неурядовою організацією, яка опікується питаннями забезпечення дотримання органами влади та державним чиновниками фінансової транспарентності, боротьби з хабарництвом та корупцією. Статутом цієї організації передбачається також створення мережі незалежних журналістів, завданням яких є задіяння наявних медійних ресурсів для попередження випадків корупції, а також підвищення рівня суспільної свідомості серед населення про небезпеку корупції для суспільно-економічного розвитку країни [357]. Найбільше Спілка прославилась у процесах, пов'язаних з розглядами законопроектів про боротьбу з корупцією, про забезпечення доступу до інформації, а також участь в обговоренні проекту державного бюджету на 2009-2010рр. у частині формування та визначення розмірів державних видатків на антикорупційну діяльність.

За індикатором WGI (World Governance Indicators), ситуація у сфері боротьби з корупцією у Королівстві Бахрейн у період 1996-2009рр. залишалась відносно успішною з тенденцією до погіршення(рис. А.3).

За даними джерела [547], у порівнянні з рештою країн РСАДЗ рівень корупції у Бахрейні станом на кінець 2010 р. був одним з найвищих, незначно поступаючись лише Саудівській Аравії, яка, як ми вже зазначали, має найбільші проблеми у цій сфері (див. табл. А.2). З іншого боку, дані, опубліковані організацією Transparency International щодо стану боротьби з корупцією у Бахрейні є оптимістичнішими. Так, станом на 2011 р., Бахрейн посів 46 місце у світі за рівнем сприйняття корупції (CPI index), що є третім результатом у РСАДЗ та регіоні БСПА, в цілому [374]:

- Індекс сприйняття корупції Бахрейном (CPI Index) – рейтинг 46/183, загальний бал 5,1/10.
- Індекс контролю за корупцією у Бахрейні (CCI) – рейтинг 64%, загальний бал 0,249567297.

Найбільш прогресивними державами РСАДЗ у подоланні корупції з точки зору міжнародних правозахисних організацій є ОАЕ та Держава Катар, які, за рейтингами Transparency International, кілька років поспіль стабільно входили до ТОР-30 найкращих держав світу за ефективністю боротьби з цим негативним явищем.

Говорячи про досвід ОАЕ у галузі подолання зростаючої корупції, яка, неодмінно, супроводжує процес бурхливого економічного розвитку будь-якої країні, слід зазначити, що протягом перших 10 років XXI ст. Емірати не створили ані державного, ані громадського органу, який би опікувався антикорупційною діяльністю. Натомість, функції попередження випадків корупції та покарання винних за таку діяльність повністю відведена до компетенції Генеральної прокуратури.

До ратифікації Конвенції ООН проти корупції (лютий 2006 р.) на території ОАЕ діяла єдина інспекційно-ревізійна державна установа, яку було створено на підставі Конституції 1971 р. під назвою Державне аудиторське відомство (State Audit Institution) у 1976 р. Повноваження цієї організації є аналогічними до функцій,

притаманних подібним контрольно-ревізійним установам. Однак, як повідомляє Управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC), відмінною рисою є те, що Аудиторське відомство ОАЕ має право здійснення фінансових перевірок компаній, що мають частку державного капіталу не меншу за 25%. До повноважень зазначеної еміратської організації відноситься також проведення аудиту державних контрактів на суму понад 500 тис. дирхамів (137 тис. дол. США) [2].

Необхідно зауважити, що ОАЕ, як і решта країн Затоки, є членами створеної у 1976 р. Арабської організації вищих органів фінансового контролю (ARABOSAI), що значним чином сприяє віднайденою взаємоприйнятних механізмів, здатних підвищити рівень ефективності боротьби з корупційними діяннями у державних установах країн Арабського світу, обміну відповідним досвідом шляхом проведення спільних симпозіумів, круглих столів, семінарів тощо.

Важливим елементом державної політики ОАЕ у боротьбі з корупцією є їхня участь у якості члена РСАДЗ у міжнародній Групі з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (ФАТФ). Як відомо, усі члени “аравійської шістки” є учасниками програми ФАТФ для регіону БСПА (MENAFATF) в рамках партнерства між ФАТФ та РСАДЗ. Тому, членство країн Ради у діяльності ФАТФ є колективним, а не індивідуальним.

За даними Національного комітету ОАЕ з протидії відмиванню грошей (NAMLC), станом на 2008 р. відомством укладено понад 30 меморандумів про взаєморозуміння щодо взаємодії у питаннях протидії незаконним грошовим операціям з різними країнами світу, що має сприяти підвищенню авторитету ОАЕ як надійного фінансового центру, здатного боротися з такими явищами, як фінансування тероризму, організована злочинність, наркоторгівля тощо [446].

За індикатором WGI (World Governance Indicators), ситуація у сфері боротьби з корупцією в ОАЕ у 1996-2009 рр. мала тенденцію до стабільного покращення, особливо упродовж 2000-2005 рр., коли у процентному відношенні Емірати «стрибнули» з 63,9% у 2000 р. до 82,9% у 2005 р., випередивши за показником ефективності боротьби з корупцією усі країни РСАДЗ (див. табл. А.2). У період 2005-2010 рр. здатність уряду ОАЕ долати негативні наслідки корупції дещо

знизилась. Це, на нашу думку, пов'язано, насамперед, зі стрімкою лібералізацією економіки країни, заснуванням великої кількості вільних економічних зон, де доступ контрольних органів ОАЕ є обмеженим, а також значним збільшенням притоку зовнішніх інвестицій та іноземних мігрантів, що стало причиною поширення корупції не лише серед приватного, але й серед державного сектору ОАЕ.

Беззаперечним лідером регіону у боротьбі з корупцією є Держава Катар. Здійснивши колосальний прогрес в економічному розвиткові завдяки відкриттю величезних за покладами природного газу родовищ у Затоці, Катар щільно та наполегливо співпрацював з провідними міжнародними організаціями з метою недопущення поширення корупції на тлі збільшення динаміки економічного зростання країни. Держава Катар приєдналась до Конвенції ООН проти корупції у 2005 р., а внутрішньодержавні процедури ратифікації Конвенції були завершені урядом Катару 30 січня 2007 р. Як і всі інші держави РСАДЗ, Катар приєднався до згаданої Конвенції з аналогічним застереженням щодо положень параграфу 2 ст. 66 документу.

Статистика, оприлюднена Transparency International, лише доводить наскільки ефективною виявилась внутрішня політика Катару у напрямку подолання проявів корупції усередині країни. За останніми даними (2011 р.), Катар посів 22 місце серед 182 країн світу за індексом сприйняття корупції, що є найкращим показником у регіоні БСПА, загалом, та у Затоці, зокрема [525]. Катар почав демонструвати найкращі результати у боротьбі з корупцією, починаючи з 2007 р., уперше випередивши традиційного лідера регіону за цим показником – ОАЕ. Так, у 2007 р. Катар посів 32 місце у світі та перше місце серед усіх арабських країн. У 2008 р. – 28 місце та, відповідно, перше у регіоні БСПА. У 2009 р. – 22 місце у світі з аналогічним результатом на рівні країн свого регіону [478].

Проте, доволі суперечливо виглядають високі результати країни у боротьбі з корупцією на тлі низьких показників свободи преси, яка, за даними Transparency International, відповідає рівню 114 країни у світі зі 179, що взяли участь у дослідженні. Враховуючи, що вільна преса є однією з невід'ємних складових ефективної боротьби з корупцією, Держава Катар має у майбутньому довести

серйозність своєї діяльності у контексті лібералізації місцевих ЗМІ не лише шляхом фінансування та розширення матеріально-технічних можливостей телеканалу «Аль-Джазіра», але й через скорочення державного втручання у роботу інших незалежних ЗМІ, що дозволило б ефективно обговорювати на громадському рівні гострі проблеми соціального характеру.

Основними антикорупційними державними органами Катару є: Рахункова Палата Катару (QCAB), діяльність якої була започаткована у 1973 р., Центральна тендерна комісія (QCTC), заснована у 1976 р. та Національний комітет з чесності та прозорості (NCIT), що розпочав роботу у 2007 р. Створений на доручення Еміра Катару шейха Х. Аль-Тані, Національний комітет з чесності та прозорості очолив голова катарської Рахункової Палати, що дозволило ефективним чином поєднати ресурси та потенціал цих двох відомств для розширення спектру боротьби з корупцією[367]. Важливим здобутком від створення NCIT стало надання йому повноважень проводити антикорупційні розслідування у приватному секторі, на який припадає левова частка фінансових потоків емірату. Крім того, у 2008 р. уряд Катару ухвалив Національну стратегію з чесності та прозорості на 2008-2012 рр., яка передбачає, зокрема, проведення широкої загальнонаціональної кампанії з підвищення рівня обізнаності населення Катару з вадами корупції та її негативними наслідками для суспільства і його розвитку. Щорічні звіти про роботу NCIT передаються на розгляд Еміра держави особисто, який затверджує план дій на наступний календарний рік. З метою забезпечення професійності, компетентності та оперативності роботи цього антикорупційного органу вище керівництво емірату увело до складу ради директорів Комітету деяких членів уряду, перших осіб провідних банківських установ держави (на кшталт Катарського Національного Банку) та потужних національних енергетичних компаній (Катар Петролеум) [467].

Своєрідним визнанням провідної ролі Держави Катар та її керівництва у модернізації механізмів боротьби з корупцією стало проведення у м. Доха (листопад 2009 р.) Шостого Всесвітнього форуму боротьби з корупцією та заходів із забезпечення чесності під головуванням Еміра Держави Катар шейха Х. Аль-Тані. Під час виступу на церемонії відкриття цього міжнародного заходу Емір високо

оцінив здобутки своєї держави на шляху до викорінення корупції, відзначивши, у якості позитивного кроку, створення Національного комітету з чесності та прозорості Катару [33]. У своїй промові він також зазначив, що «проведення змін або реформ вимагає впровадження нових цінностей, здатних подолати корупцію та непотизм, гарантувавши прозорість шляхом започаткування діяльності відповідних інститутів для забезпечення та зміцнення верховенства права, поваги фундаментальних прав людини та рівності усіх перед законом» [508].

Окрім того, у щоденній практиці мільйони мешканців країн Затоки під час виконання службових обов’язків зіштовхуються з проблемами непотизму та фаворитизму. Надзвичайно актуально дана проблема постає в контексті працевлаштування у приватному секторі. У багатьох випадках першочергове значення для отримання високооплачуваної роботи має наявність «блату», що у західній літературі прийнято називати «уаста» (від араб. wasta – вплив, посередництво). Доказом цього є неймовірна кількість форумів у мережі Інтернет, присвячених обговоренню питань непотизму у арабській громаді. Прогресування таких явищ, як непотизм і фаворитизм призводить до гіпертрофії відчуття несправедливості, безкарності та зневіри у власні сили серед освіченої частини місцевих суспільств, що, у решті-решт, веде до відпливу кваліфікованої робочої сили. Подібна тенденція з часом стає характерною не лише для приватних компаній, але й для державних установ та організацій. Сінгапурський дослідник єменського походження А. Таліб в одному зі своїх виступів відзначив, що «непотизм в Аравії по своїй суті має племінні коріння, що відображають дух колективної відповідальності, довіри та покірності». Він, загалом, не схильний перебільшувати негативний вплив непотизму на стан робочих стосунків у трудових колективах на Близькому Сході з огляду на те, що «співробітники, які обслуговують особу, влаштовану на роботу через «уасту», вбачають у ній альтернативного начальника. Це, у свою чергу, забезпечує нормальне функціонування підприємства навіть за відсутності справжнього власника бізнесу» [507].

Для мультикультурних, багатонаціональних аравійських соціумів, на кшталт еміратського та катарського суспільств, непотизм є надзвичайно характерним для

приватного сектора. Наприклад, Центр з еміратизації ОАЕ відзначає, що в еміраті Дубай більшість власників бізнесу віддають перевагу працевлаштуванню у власних компаніях виключно своїх співгромадян. Експатріанти, що мають бізнес в ОАЕ, часто готові переплачувати величезні відсотки та сплачувати несправедливі комісійні місцевим компаніям лише за те, що їхніми власниками є вихідці з країни походження особи, яка сплачує гроші. Непотизм, за свідченням Центру з еміратизації, вже давно перестав бути характерним лише для ділової сфери, міцно увійшовши також й до освітянської галузі країн Затоки. Так, значна частина викладачів шкіл різного рівня, форм власності та спрямування у державах Затоки намагаються влаштувати на навчання до себе своїх дітей [539].

У своїй науковій роботі, присвяченій поширенню явища корупції в Кувейті, арабська дослідниця Р. Аль-Гомейян (Reham S. Al-Homayan) справедливо зазначає, що корупційні явища, за сферою поширення негативного впливу на суспільство, можуть мати політичний, економічний та соціальний характер [341, p. 51-52].

Узагальнюючи висновки, зроблені Р. Аль-Гомейян, скажемо, що у політичній сфері поширення корупції на теренах держав РСАДЗ поступово призводить до послаблення довіри з боку місцевого населення до інститутів державної влади, що може поставити під загрозу подальше існування монархічних систем влади у країнах цього регіону. Одночасно з цим знижуватиметься готовність населення до співпраці з урядами у питаннях реалізації політичних реформ через зневіру в їх ефективність та здатність робити зміни.

В економічному сенсі розповсюдження корупції та непотизму приховує у собі реальну загрозу втрати державами РСАДЗ значної частини власних багатств та ресурсів через некомпетентність менеджерів керівної ланки, а також відсутність спеціальної фахової підготовки у великого відсотка працівників місцевих компаній та корпорацій. Тому, внутрішньоекономічна стабільність країн регіону потрапляє у залежність від наявності достатньої кількості кваліфікованих іноземних фахівців через нездатність місцевих спеціалістів влаштуватись на потрібну роботу у зв’язку з відсутністю «блату» або «уасти».

У соціальному відношенні корупція та непотизм поширюють серед арабських громад прогресуюче відчуття несправедливості та упередженості у ставленні держави до індивіда. Зіштовхуючись з проявами непотизму, населення держав Аравійського півострова починає відчувати зневіру в основоположних принципах ісламу, як основного джерела законодавства країн Затоки, покликаного забезпечувати рівноправ'я та справедливість між усіма без виключення членами ісламської нації («умми»).

2.4. Взаємодія арабських держав Затоки з країнами «Великої вісімки» у процесі реформації

На момент створення Ради співробітництва арабських держав Затоки (РСАДЗ) у 1981 р. провідними західними країнами разом із США було ініційовано низку програм, спрямованих на посилення взаємодії з близькосхідними державами, насамперед середземноморського басейну, у напрямку демократизації та соціально-економічної модернізації регіону Близького Сходу та Північної Африки (БСПА).

Наявність значної кількості невирішених проблем у відносинах європейських країн з арабськими партнерами у таких сферах, як енергетична безпека, нелегальна міграція, охорона довкілля та тероризм стали мотивуючими факторами, що сприяли прискоренню відповідного діалогу у багатосторонньому форматі. Перші спроби європейців налагодити взаємодію з арабськими країнами Середземномор'я з метою поглиблення координації у питаннях адаптації західних підходів протидії тогочасним викликам і загрозам до внутрішніх політичних та соціально-економічних реалій арабських країн беруть свій початок з середини 60-х рр. XX ст.

Проте, зазначені кроки були вкрай не систематичними та лише обмежувались спробами окремих європейських країн встановити довірливі відносини з провідними держави БСПА, на кшталт Єгипту, Ізраїлю, Йорданії. Найбільш визначною подією цього періоду можна вважати угоду, підписану Європейською Спільнотою (European Community) у 1975 р. з Ізраїлем щодо створення сприятливих умов для виходу ізраїльських промислових товарів на ринки ЄС. Згодом у 1989 р. зазначена угода охоплювала товари усіх виробничих сфер ізраїльської економіки.

Загалом, діалог західних країн з державами БСПА до кінця 90-х рр. XX ст. мав, здебільшого, торговельно-економічне спрямування з огляду на усвідомлення європейцями важливості забезпечення власної енергетичної безпеки за рахунок близькосхідних енергоносіїв. Своєрідним каталізатором у цьому контексті стала так звана перша нафтова криза 1973-1974 рр., яка змусила країни Спільноти замислитись над необхідністю створення єдиного європейського ринку, у тому числі енергетичного.

Наступною важливою подією на шляху до адаптації зовнішньополітичної діяльності західноєвропейських країн до регіональної політики держав Середземномор'я стало анонсування делегаціями Італії та Іспанії у вересні 1990 р. на міжнародній конференції з питань охорони екологічних систем Середземного моря у Пальмі-де-Майорці програми з налагодження безпекового співробітництва з середземноморськими країнами-нечленами ЄС (від Мавританії до Ірану). Незважаючи на те, що зазначений план так і не був імплементований через незгоду Великої Британії, США та Німеччини із запропонованим італо-іспанським проектом співпраці з країнами БСПА, він черговий раз порушив на найвищому рівні питання необхідності розширення спектру взаємодії з країнами середземноморського басейну, який виходив би за межі суто торговельно-економічної співпраці [366].

10 грудня 1990 р. у Римі на рівні міністрів закордонних справ відбулась конференція у форматі 5+5, в якій взяли участь глави зовнішньополітичних відомств Португалії, Франції, Італії, Греції з одного боку та глави МЗС Марокко, Тунісу, Алжиру, Лівії та Мавританії. Зазначений захід став першою вдалою спробою створити постійнодіючий форум з питань безпеки, який би мав повноваження вирішувати широке коло проблемних питань у відносинах між ЄС та середземноморськими країнами ПА на принципах колегіальності.

Не менш важливою подією в контексті розвитку євро-середземноморського партнерства стало ухвалення у червні 1992 р. під час Лісабонського саміту так званого «Євро-Магрібського документу», яким уперше було започатковано практику обговорення фінансово-економічних аспектів співпраці з питаннями політичної лібералізації та забезпечення прав людини у ПА. Вже через два роки

Рада Європи звернулась до Єврокомісії з пропозицією розробити оновлену програму співробітництва з середземноморськими країнами, яка, врешті-решт, призвела до прийняття Барселонської декларації 1995 р.

На міжнародній конференції, яка проходила у Барселоні 27-28 листопада 1995 р., були присутніми делегації усіх 15 членів ЄС та 12 середземноморських країн-нечленів Європейського Союзу. До того ж, до участі у заході були запрошені делегації Ліги Арабських держав та Союзу Арабського Магрибу. Одним з основних факторів успіху Барселонської конференції, а також ухвалення Барселонської Декларації (1997 р.) прийнято вважати підписання Угод в м. Осло (1993 р.) між палестинцями та ізраїльтянами, що дало змогу забезпечити максимально широке представництво арабських країн на зазначеному заході (делегація Ізраїлю була також присутня).

Уперше за один стіл для обговорення спільних проблемних питань сіли араби та ізраїльтяни, турки і кіпріоти. Одним з найамбітніших планів, задекларованих у Декларації, став намір учасників створити до 2010 р. зону вільної торгівлі між усіма країнами Середземномор'я. Важливою складовою Барселонської декларації став заклик підписантів до арабських країн та Ізраїлю продовжити діалог заради остаточного врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту шляхом просування засобів зміцнення довіри (confidence building measures).

Саме Барселонську Декларацію можна вважати першим програмним документом, в якому західні країни закликали арабський світ сприяти демократизації політичного життя на теренах БСПА, забезпечити свободу ЗМІ, лібералізувати законодавство, що регламентує порядок діяльності громадських недержавних організацій та фондів, профспілок тощо. Окремо йшлося про такий важливий елемент, як забезпечення прав людини. У подальшому принципи, закладені у Барселонській Декларації, стали застосовуватись й до країн РСАДЗ.

Найпершими серед країн «Великої вісімки», хто закликав країни Затоки долучитись до проведення повномасштабних соціальних реформ стали США, які у 2002 р. оголосили про ухвалення Ініціативи близькосхідного партнерства (MEPI), основні положення якої полягали у наступному:

- зміцнення основ громадянського суспільства та верховенства права;
- розширення прав жінок та молоді;
- покращення рівня освіти та забезпечення її загальнодоступності;
- заохочення до проведення економічних реформ;
- розширення параметрів політичного представництва.

На реалізацію даної програми станом на 2009 р. з боку США було виділено близько 530 млн. дол. США, левова частка з яких була витрачена на організацію різноманітних курсів з фахової підготовки молоді, зокрема, жінок, реформуванню судової системи у країнах БСПА та Затоки, підтримці діяльності близькосхідних неурядових громадських організацій, молодих арабських підприємців тощо. Крім того, в рамках МЕРІ засновано декілька регіональних представництв, одне з яких розташоване в Абу-Дабі. Саме з еміратської столиці відділення МЕРІ координує проведення заходів в рамках реалізації однойменної програми не теренах решти держав Ради Затоки.

Варто зазначити, що до подій 11 вересня 2001 р. ЄС практично не вдавався до застосування засобів дипломатичного тиску на арабські країни задля просування ідей демократії. Крім того, усі європейські ініціативи щодо демократизації регіону БСПА жодним чином не охоплювали питання налагодження діалогу з проісламістськими політичними силами. Натомість, з метою демократизації та забезпечення захисту прав людини в рамках однойменної Європейської ініціативи країни ЄС станом на 1999 р. надали країнам БСПА допомогу у розмірі близько 27 млн. євро [551].

Водночас, заклики провідних європейських країн, спрямовані до держав БСПА часто носили заангажований, необ'єктивний характер, що викликало нерозуміння «арабської вулиці» механізмів вимірювання ЄС критеріїв та ступеню дотримання принципів демократії. Так, скажімо, перемога колишнього президента Тунісу З. Бен Алі на виборах 2004 р., на яких він отримав 96% голосів виборців, не викликала сумнівів у керівництва ЄС, тоді як прозорість виборів в Україні восени того ж року була поставлена лідерами ЄС під великий сумнів [15].

У зв'язку з бурхливим економічним розвитком країн РСАДЗ наприкінці 90-х рр. XX ст. керівництво ЄС визначило для себе у якості одного з основних завдань на шляху до зближення з регіоном БСПА налагодити тісну взаємодію з монархіями Затоки у політичній, торговельно-економічній, освітянській, безпековій та гуманітарній сферах. У цьому контексті агресивна зовнішня політика Вашингтону щодо арабських країн, зокрема, на тлі подій 11 вересня перетворила держави ЄС на привабливий з точки зору країн Ради Затоки об'єкт співпраці. Суцільна військово-безпекова залежність аравійських режимів від США з часом почала викликати різку критику на адресу правлячих монархій з боку внутрішніх опозиційних сил (КСА, Кувейт, Бахрейн), що, у свою чергу, сприяло встановленню більш тісних контактів з провідними столицями європейського континенту.

З іншого боку у 2003 р. за рекомендацією Х. Солани відносини між ЄС та РСАДЗ було запропоновано перевести у площину європейської програми співпраці з середземноморськими країнами (ЕМР), після чого у 2004 р. Рада Європи ухвалила так звану Стратегічну партнерську ініціативу з країнами Середземномор'я та Близького Сходу (SPI). Зазначена ініціатива, серед іншого, закликала близькосхідні країни до активнішого проведення демократичних перетворень, з наголосом на необхідності посилення взаємодії ЄС з країнами, розташованими «на схід від Йорданії», під якими малися на увазі держави РСАДЗ та Ємен. Водночас, сама ініціатива SPI з моменту її анонсування викликала серйозні тертя серед країн-членів ЄС з огляду на те, що деякі країни цього об’єднання вважали її конкурентом європейської програми ЕМР, яка, на їхню думку, втратила свою дієвість через «надлишок» ініціатив, спрямованих до країн Сходу. В даному випадку можна констатувати, радше, неспівпадіння національних інтересів усередині самого ЄС та позицій його членів щодо модальностей розвитку взаємин з державами Затоки.

У цьому контексті варто нагадати, що прямий політичний діалог між ЄС та РСАДЗ був встановлений ще у 1988 р. шляхом укладення відповідної угоди [259], яка передбачає, між іншим, щорічне проведення зустрічей на рівні міністрів закордонних справ сторін-учасниць. Дія вищезазначеної угоди про співпрацю між ЄС та РСАДЗ, яка здебільшого фокусувалась на аспектах розширення економічної

та енергетичної взаємодії, розпочалася у 1991 р. Зі свого боку, інтерес країн РСАДЗ до формалізації відносин з ЄС полягав не лише у зацікавленості пожвавити торговельно-економічні зв'язки, але й набути наявний у європейців інтеграційний досвід, який, на їхню думку, мав би стати запорукою успішного просування аравійської інтеграційної моделі перетворення Ради співробітництва Затоки на повноцінний союз, на кшталт європейського. Разом з тим, очікуване багатьма швидке зближення ЄС з країнами Ради не відбулось через низку обставин, у тому числі, бюрократичних, що унеможливлює, наприклад, підписання угоди про вільну торгівлю між сторонами, яка є одним з основних пріоритетів у багатосторонньому форматі двосторонніх відносин. Намагаючись отримати преференції для товарів, вироблених в Європі, під тиском ЄС Рада Затоки спромоглась у 2003 р. укласти угоду про створення Митного Союзу, яка, однак, уніфікувала лише тарифну сітку для імпортованих товарів, тоді як порядок руху товарів у межах країн Ради залишився незмінним. Деякі з європейських аналітиків зазначають, що, не зважаючи на те, що початок XXI ст. позначився суттєвою активізацію європейсько-аравійських контактів, однак реальні механізми впливу на розвиток реформ у державах Ради знаходяться, виключно, в руках США [458, p. 50].

У цілому варто наголосити, що американська програма «Розширеного Близького Сходу» (GME), анонсована адміністрацією Дж. Буша-молодшого під час саміту «Великої вісімки» у Сі-Айленді у 2004 р., по-суті, дублювала цілі, визначені у американській ініціативі близькосхідного партнерства MEPI. Натомість, вищезазначена Стратегічна партнерська ініціатива з країнами Середземномор'я та Близького Сходу (SPI) була своєрідною відповіддю на американську ініціативу «Великого Близького Сходу».

Основним і найбільш вагомим прогресом у зовнішній діяльності європейських країн-учасниць «Великої вісімки» щодо країн Ради Затоки стало ухвалення ініціативи SPI, яка на відміну від EMP, вперше, почала охоплювати, у тому числі держави-члени Ради Затоки. Жорстка політика адміністрації Дж. Буша-молодшого щодо Близького Сходу на тлі подій 11 вересня у США та війни в Іраку поступово змусили ЄС зайняти більш помірковану позицію у відносинах з арабськими

країнами та, насамперед, монархіями Затоки з огляду на залежність європейських ринків від постачань енергоносіїв з Аравійського півострова. Втім, країни ЄС не могли розраховувати на те, що вони стануть гідною альтернативою США у питаннях гарантування безпеки аравійських монархій.

На відміну від США, які мають низку військових баз на території півострова, партнерство з ЄС в оборонній сфері практично завжди обмежувалось взаємодією у рамках Стамбульської ініціативи співпраці під егідою НАТО, підписаної у 2004 р. У документі йдеться, що співпраця НАТО в першу чергу розпочнеться з країнами Затоки і продовжиться з країнами Середземноморського басейну в рамках «Барселонського процесу». Передбачалося, що члени НАТО і деякі близькосхідні країни виділятимуть близько 1 млрд. дол. США щорічно для реалізації цього проекту [182].

Однак, зауважимо, що європейські країни у відносинах з Радою традиційно виявляли принципову послідовність у відстоюванні таких питань як права людини, проведення внутрішньополітичних реформ, лібералізація суспільного життя в країнах Затоки тощо, адже переважна більшість укладених між ЄС та РСАДЗ документів містить положення, які стосуються вищезгаданих аспектів взаємодії. У цьому контексті слід зазначити, що наявний у ЄС інструментарій заохочення держав РСАДЗ до пришвидшення темпів імплементації реформаторських кроків є доволі обмеженим. На відміну від, скажімо, Туреччини, чи окремих держав Середземномор'я, арабські країни Затоки не мають перспектив набуття членства в ЄС, що нівелює цінність подібного уже усталеного європейського підходу до зміцнення взаємодії. У цьому випадку успіх європейських зусиль на аравійському треку залежить, здебільшого, від дипломатичного хисту очільників ЄС та спроможності лідерів країн Ради здійснювати реальні кроки у напрямку реалізації внутрішніх реформ.

Загалом, найбільшого успіху європейський країни досягли у налагодженні культурного діалогу з державами Затоки (проведення спільних культурологічних заходів, пропаганда позитивної інформації про іслам у Європі, організація міжрелігійних та міжконфесійних форумів, обмін делегаціями молоді та активістами

неурядових організацій), а також захисті прав людини (проведення тренінгів та семінарів з державного управління, конституційної реформи, модернізація законодавчої бази та адаптація її до європейських норм і стандартів, підготовка спостерігачів та фахівців з моніторингу на виборах). Освіта також стала тією галуззю, яку країни Затоки почали реформувати за допомогою ЄС, що призвело до відкриття представництв та філіалів низки провідних європейських університетів у різних країнах Затоки (французьська Сорбонна в Абу-Дабі, британський Heriott-Watt та бельгійський Hogeschool-Universiteit Brussel у Дубай, нідерландські Stenden у Досі та Maastricht Business School у Кувейті тощо).

Аналізуючи еволюцію взаємодії країн «Великої вісімки» з монархіями Затоки, слід зазначити, що американський фактор у цьому контексті важко переоцінити. Саме США за часів адміністрації Дж. Буша-молодшого ініціювали у 2004 р. найбільш масштабну реформаторську програму, яка отримала назву «Розширений Близький Схід та Північна Африка» (BMENA Initiative)[1]. Основними завданнями цієї ініціативи були налагодження тісної та систематичної співпраці між країнами «Великої вісімки», стороною ЄС та урядами, недержавними установами, організаціями та бізнесовими колами регіону БСПА з метою зміцнення демократії та забезпечення процвітання усіх учасників цього процесу. Водночас, як зазначають окремі дослідники, підвалини ініціативи Розширеного Близького Сходу були уперше закладені у виступі Дж. Буша-молодшого у Фонді Карнегі у листопаді 2003 р., в якому американський президент зазначив, що «60 років толерантності та бездіяльності західних народів щодо браку свободи на Близькому Сході нічого не зробили для того, аби убезпечити нас» [437, p. 158]. Варто також зауважити, що напередодні саміту «Великої вісімки» у Сі-Айленді зміст проекту «Розширений Близький Схід» було дещо змінено. Наприклад, було відхилено ідею щодо створення на Заході консультативного центру у галузі шаріатського права. Крім того, європейські країни висловили думку про недоцільність штучного поєднання в рамках «розширеного Близького Сходу» таких різних країн, як Афганістан,

[1] У літературі загальноприйнятою абревіатурою даної ініціативи є також GMEI (The Greater Middle East Initiative).

Пакистан, країни Затоки та держави Арабського Магрибу. У результаті дискусій американська ініціатива отримала назву «Розширений Близький Схід і Північна Африка» [233, с. 41-42].

Здійснивши аналіз оприлюднених у 2002-2003 рр. річних звітів ООН з розвитку арабських людських ресурсів (UNAHDR), найбільш розвинені економіки світу дійшли висновку, що найбільш гострі проблеми, з якими зіткнувся регіон БСПА (брак свобод, обмеженість доступу до освіти, нехтування суспільною роллю жінки), становлять безпосередню загрозу національним інтересам «Великої вісімки». Дійшли подібного висновку США та їх союзники на підставі невтішної статистики за 2004 р., в якій зазначалось, що загальний ВВП на душу населення в 22 країнах ЛАД є меншим за ВВП на душу 1 жителя Іспанії, тоді як 40% арабського дорослого населення є неписемним, дві третини з яких – жінки. Тоді давались прогнози, що у 2020 р. ринок праці регіону БСПА поповниться 100 млн. чол., що вимагатиме щорічного створення щонайменш 6 млн. нових робочих місць. Крім того, держави «Великої вісімки» брали до уваги той факт, що третина населення цього регіону живе менш ніж на 2 дол. США на добу, тоді як доступ до мережі Інтернет мали лише 1,6% населення арабських країн.

Усвідомлюючи важливість вироблення узгодженої позиції стосовно реформування політичного та соціально-економічного устрою країн регіону БСПА, за сприяння США у 2004 р. у м. Сі-Айленд штату Джорджія учасники 30-го саміту країн «Великої вісімки» ухвалили ініціативу «Розширеного Близького Сходу та Північної Африки», яка, до речі, охопила не лише арабські країни, але й Афганістан, Іран, Ізраїль, Пакистан та Туреччину. Трьома головними пріоритетами даної ініціативи стали: просування демократії та ефективного управління, розбудова суспільства знань, а також розширення економічних можливостей.

Згодом були визначені конкретні напрямки практичної співпраці, які охоплювали організацію програм для самореалізації жінок, надання юридичної підтримки для реформування судової системи, оптимізації антикорупційного законодавства, розбудови громадянського суспільства, поширення писемності, покращення рівня освіти, розвиток банківського-фінансового сектору тощо. За

результатами саміту учасники заходу ухвалили Декларацію про «Партнерство заради прогресу і спільного майбутнього з регіоном Розширеного Близького Сходу та Північної Африки».

У цьому контексті слід зауважити, що лідери багатьох близькосхідних держав, включаючи найближчих союзників США – Кувейт, Саудівську Аравію, Єгипет, Туніс відмовилися від участі в саміті. Однак перші відгуки з боку представників цих держав на результати саміту «Великої вісімки» виявилися позитивними. Схвальні відгуки надійшли також від Саудівської Аравії і переважної більшості інших арабських країн [183].

Незважаючи на високий рівень представленості арбських делегацій на саміті у Сі-Айленді (королі Йорданії та Бахрейну, президенти Іраку, Ємену та Алжиру), результати зустрічі у верхах викликали неоднозначну реакцію в арабському світі. Першими з критикою ініціативи BMENA виступили Саудівська Аравія та Єгипет, які відкинули будь-які спроби великих держав нав'язати конкретні неадаптовані до близькосхідних реалій моделі демократизації та економічного розвитку. При цьому важливо зазначити, що саме ці дві країни були представлені на попередньому саміті «Великої вісімки» у французькому Евіані у червні 2003 р. на рівні президента Єгипту Х. Мубарака та спадкоємного принца КСА А. Аль-Сауда. Варто нагадати, що якраз на Евіанському саміті було розпочато діалог з країнами БСПА щодо необхідності започаткування реформ та активнішого залучення держав регіону до боротьби з тероризмом та нерозповсюдженням ЗМЗ. Зустріч в Евіані мала стати шансом для США подолати глибокий розкол, який існував як серед країн-учасниць «Великої вісімки», так і з арабськими країнами унаслідок американської агресії проти Іраку. Для віднайдення взаємоприйнятних формул подальшої співпраці для участі у саміті в Евіан прибули, як зазначалось, єгипетський лідер Х. Мубарак, президент Алжиру А. Бутефліка, спадкоємний принц Саудівської Аравії А. Аль-Сауд.

Повертаючись до аналізу результатів у Сі-Айленді варто зазначити, що навіть серед європейських лідерів точились дискусії щодо доцільності публічного анонсування країнами «Великої вісімки» нових ініціатив розвитку БСПА. Багато хто

вважав раніш ухвалені програми взаємодії з регіоном БСПА (Барселонський процес, європейська ЕМР та американська МЕРІ) достатніми для поступового досягнення визначених цілей. На наш погляд, адміністрація США Дж. Буша-молодшого на правах приймаючої сторони скористалась самітом «Великої вісімки» у Сі-Айленді для реалізації, щонайменше, двох цілей: мінімізації розколу між США та арабськими країнами через війну в Іраку та нівелювання практичної значимості європейських ініціатив щодо реформування БСПА. Разом з тим, усі учасники саміту були єдині у тому, що ініціювання будь-яких реформ у регіоні є неможливим без урегулювання арабо-ізраїльского конфлікту, на чому автори фінальної декларації зустрічі у Сі-Айленді зробили окремий наголос.

Якщо розглядати ухвалені на саміті у Сі-Айленді рішення щодо здійснення реформ у регіоні БСПА, з точки арабських учасників цього процесу, то зазначимо, що арабська громадськість ніколи не мала уніфікованих формулювань щодо таких понять, як «демократія», «ринкова економіка», «секулярна держава». Справа у тім, що з точки зору ісламістських сил, феномен свободи є тотожнім поняттю встановлення ісламської форми державного правління. Інші, хто дотримується більш ліберальних поглядів, погоджуються з необхідністю забезпечення прозорих механізмів обрання інститутів державної влади (президент, уряд, парламент). Водночас, ці ж ліберальні кола, насамперед, в країнах Ради Затоки, не можуть погодитись, щоб обрані парламенти приймали закони, які б суперечили нормам ісламу чи шаріату, не дивлячись на їхнє глибоке переконання у важливість секуляризації.

Однак, не зовсім коректно було б говорити про те, що американська ініціатива «Розширеного Близького Сходу та Північної Африки» (РБСПА) мала новаторський характер, враховуючи той факт, що за два тижні до саміту на о. Сі-Айленд у Тунісі пройшов 16-й звичайний саміт ЛАД, учасники якого з величезними розбіжностями у поглядах частково підтримали необхідність вжиття низки дій, що практично повністю співпадали з положеннями американської ініціативи, ухваленої кількома місяцями пізніше. У даному випадку, на наш погляд, не варто перебільшувати роль США у просуванні реформаторських ідей та їх донесення до арабської

громадськості з огляду на те, що низка арабських країн (Єгипет, Марокко, Туніс, держави Затоки) у 2004 р. самостійно дійшла висновку щодо необхідності запровадження масштабної адміністративної та соціально-економічної модернізації, виходячи з низьких показників своїх країн у міжнародних рейтингах з розвитку. Якщо детально проаналізувати текст фінальної декларації туніського саміту ЛАД, доцільно виділити, зокрема, наступні тези [38]:

- Арабські країни зобов'язуються докласти зусиль для зміцнення свободи слова, поглядів і переконань, а також надання гарантій для забезпечення незалежності судової влади.
- Арабські країни зобов'язуються проводити реформи та модернізацію для того, аби рухатись у ногу зі швидкими змінами у світі, шляхом консолідації демократичної практики за рахунок розширення участі населення у політичному та суспільному житті. Країни зобов'язуються також сприяти посиленню ролі усіх складових громадянського суспільства, включаючи неурядові організації, за рахунок розширення участі жінок у політичній, економічній, соціальній, культурній та освітній сферах та зміцнення їх прав і статусу у суспільстві, а також вжиття заходів із заохочення сім'ї та захисту арабської молоді.
- Арабські країни здійснюватимуть кроки з метою мобілізації наявного людського потенціалу в арабських країнах для підтримки зусиль, спрямованих на модернізацію економіки найменш розвинутих арабських країн і сприяти реалізації програм їхнього розвитку.

Як справедливо зазначає вітчизняний дослідник О. О. Волович, Саміт у Тунісі зайвий раз рельєфно висвітлив низку хронічних проблем арабської спільноти, зокрема брак єдності, нездатність дійти згоди навіть стосовно найактуальніших питань, а також відсутність бачення чіткої перспективи подальшого розвитку арабського світу.

За деякими оцінками, практичні наслідки від реалізації ініціативи BMENA мали б бути схожими на результат прийняття Гельсінського акту 1975 р., проте, не бажаючи давати арабським країнам нічого у відповідь, американська дипломатія обмежилась лише закликами до демократизації економічного та суспільного життя

країн БСПА, свідомо відвівши на другорядний план питання лібералізаціїполітичного життя. Подібну стратегію адміністрації Дж. Буша-молодшого можна пояснити відсутністю у Держдепартаменті США на той момент будь-яких важелів впливу на хід палестино-ізраїльського мирного процесу, а також небажанням псувати відносини з правлячими у країнах Ради Затоки родинами. До того ж, переважна більшість лідерів арабських країн зайняла негативну позицію щодо американської ініціативи. На їхню думку, процес демократизації і перебудови в арабських суспільствах назрів, однак він повинен реалізовуватись зусиллями самих цих співтовариств, а не нав'язуватися Сполученими Штатами у вигляді готових кліше і стандартів, не беручи до уваги особливості, як усього Близького Сходу, так і кожної країни окремо [183].

Парадокс американської дипломатії по відношенню до держав «аравійської шістки» простежується ще й у тому, що Вашингтон заявляє про необхідність демократизації країн регіону, не розриваючи при цьому зв'язків з авторитарними режимами, від яких цей процес залежить найбільше. У цьому контексті хотілося б навести вислів Глави МЗС КСА принца С. Аль-Фейсала напередодні саміту «Великої вісімки» у Сі-Айленді, який заявив, що «увесь світ знає, що трапилось з СРСР. Він розвалився, він постраждав від деприватизації економіки, його населення було найбільш нещасним населенням упродовж двох десятиліть. Тому, якщо подібна перспектива пропонується арабським країнам, то ми, дійсно, не бачимо великої користі від Гельсінських угод» [470]. На противагу словам саудівського дипломата згадується вислів колишнього держсекретаря США К. Райс, яка у 2005 р. під час одного з виступів зазначила, що «понад 60 років США намагались встановити стабільність на Близькому Сході за рахунок поширення демократії, але так і не досягли ані першого, ані другого» [363].

14-16 червня 2004 р. ініціатива «Великої вісімки» щодо реформування Близького Сходу обговорювалась під час 31-ї сесії Організації Ісламська Конференція (ОІК). Багато делегатів підкреслювали у своїх виступах, що успішне реформування регіону безпосередньо пов'язане з вирішенням арабо-ізраїльського конфлікту. Йшлося також про необхідність реформування ОІК для забезпечення

ефективнішого захисту інтересів мусульманських країн та проведення реформ, які б відповідали мусульманським цінностям [233, с. 44].

Підсумовуючи практичні здобутки саміту у Сі-Айленді в контексті його ролі у просуванні демократії на теренах регіону БСПА, слід зазначити, що одним з найбільш ефективних механізмів імплементації положень Ініціативи BMENA стало рішення учасників саміту започаткувати діяльність «Форуму майбутнього для регіону Розширеного БСПА» (Greater Middle East Forum for the Future), який проводиться щорічно в одній з країн регіону БСПА під патронатом одного з членів «Великої вісімки». Основним завданням діяльності Форуму є проведення дискусій довкола цілей та програми реформ, забезпечення зближення представників бізнесу та громадянського суспільства для більш ефективної реалізації внутрішньодержавних перетворень.

Важливо зазначити також, що в рамках Форуму майбутнього велике значення надається реалізації запропонованого Францією на саміті на о. Сі-Айленд проекту з мікрофінансування малого і середнього бізнесу в країнах БСПА, що, врешті-решт, має призвести до появи/розширення середнього класу. Унікальність Форуму майбутнього полягає, насамперед у тому, що неурядові та громадські організації, існування яких довгий час було неможливо уявити на Близькому Сході через авторитарність місцевих режимів, отримали право сісти за один стіл разом з главами держав та урядів найпотужніших економік світу з метою обговорення нагальних проблем, пов'язаних з реалізацією прав і свобод арабського населення.

Високий ступінь консенсусу між основними учасниками реалізації Ініціативи, що стала можливою в умовах краху «холодної війни» та затвердження якісно нової системи міжнародних відносин, стала найважливішою умовою успішного старту «Форуму Майбутнього» [303, с. 14].

У контексті підготовки до проведення першого Форуму для майбутнього та на виконання досягнутих під час саміту «Великої вісімки» на о. Сі-Айленд домовленостей, делегації країн-учасниць цього процесу провели у Марокко підготовчу зустріч, у ході якої був складений порядок деннийосновного заходу, що зосереджувався на наступних елементах:

- реалізація проекту з мікрофінансування з метою надання допомоги двом мільйонам потенційних підприємців, насамперед жінкам, аби покласти край бідності упродовж п'яти років завдяки мікрофінансовим позикам. Дана ініціатива мала бути реалізована за підтримки Світового банку у взаємодії з урядами Йорданії та Ємену;
- імплементація положень ініціативи щодо подолання неписемності (у співавторстві з Алжиром та Афганістаном) з метою збільшення кількості писемних людей в регіоні до 2015 р. ще на 20 млн. осіб;
- підтримка підприємницької ініціативи (у співавторстві з Бахрейном та Марокко) для розвитку бізнесу та професійної підготовки, яка охоплюватиме 250 тис. молодих людей, особливо жінок, з можливістю їхнього працевлаштування за допомогою фахової підготовки з боку діючих підприємців;
- поглиблення діалогу з підтримки демократії (на чолі з Туреччиною, Ємеком та Італією) шляхом обміну інформацією та досвідом з питань поширення програм розвитку демократії у регіоні;
- створення Фонду розвитку приватного підприємництва при Міжнародній фінансовій корпорації (IFC) для поліпшення бізнесу та інвестиційного клімату в регіоні, збільшення можливостей фінансування для малих і середніх підприємств регіону;
- створення регіональної мережі фондів, яка об'єднуватиме представників регіональних інститутів розвитку та міжнародних фінансових інститутів, для спільної координації діючих програм;
- створення цільової групи з інвестицій, яка б складалась з представників приватного сектору, з метою поліпшення інвестиційного клімату, у тому числі в рамках Інвестиційної ініціативи Організації Економічного Співробітництва та Розвитку. Тому, регіон зміг би самостійно розставити пріоритети у питаннях реформ саме у тих сферах, які мають серйозні перешкоди для ведення бізнесу, а також підтримати економічну диверсифікацію, зростання числа нових робочих місць тощо.

Перший «Форум майбутнього» (ФМ) відбувся у грудні 2004 р. у Рабаті під співголовуванням держсекретаря США К. Пауела та його марокканськогоколеги М. Бенейса. Проведення цього заходу стало підтвердженням рішучості як арабських

країн, так і їх західних партнерів до продовження діалогу на виконання досягнутих у Сі-Айленді домовленостей щодо модернізації та демократизації регіону Ширшого БСПА. Важливим елементом ФМ у Рабаті стала одночасна участь глав зовнішньополітичних відомств та міністрів економіки країн „Вісімки» та їх колег з регіону РБСПА.

У 2005 р. відбувся другий ФМ у Манамі під патронатом МЗС Бахрейну та Великої Британії. На порядку денному цього заходу робився акцент на утвердження суспільства знань, а також зміцнення зусиль громадянського суспільства для проведення реформ. Урядами та представниками громадянського суспільства започатковано діяльність Фундації заради майбутнього для надання підтримки організаціям громадянського суспільства, що працюють над питаннями поширення демократії та свободи, а також Фонду майбутнього, який забезпечить необхідний капітал для підтримки малого і середнього бізнесу в країнах РБСПА.

Третій щорічний ФМ відбулася на Мертвому морі у Йорданії у листопаді-грудні 2006 р. Форум, організований спільно урядами Йорданії та РФ, зосереджувався на політичних і економічних правах, зокрема, молоді та жінок. Учасниками заходу основну увагу було приділено таким темам:

- участь у політичному житті, вибори, ЗМІ;
- незалежність судової влади;
- створення належного правового середовища для розбудови громадянського суспільства;
- прозорість і корупція;
- створення додаткових можливостей для самореалізації жінок;
- залучення молоді до освітніх та економічних програм.

Варто відзначити, що у 2004 р. на ФМ у Рабаті були представлені лише шість організацій громадянського суспільства, тоді як на Форумі 2006 р. в Йорданії подібних груп було понад 50, які під своєю егідою представляли сотні інших неурядових організацій.

Четверте засідання ФМ, проведення якого було заплановане на 2007 р. у Ємeнській республіці, не відбулося з безпекових причин.

У жовтні 2008р. в столиці ОАЕ м. Абу-Дабі відбувся п'ятий ФМ, співорганізатором якого, окрім МЗС ОАЕ, виступило зовнішньополітичне відомтсво Японії. Дипломати з тридцяти восьми країн світу взяли участь у зазначеному заході, у тому числі міністри закордонних справ Німеччини, Йорданії, Ємену, Сирії, Оману, Алжиру та Саудівської Аравії. Делегацію США представляв заступник держсекретаря Дж. Негропонте. На полях форуму проведено низку зустрічей представників громадянського суспільства та бізнес-сектору.

Зазначена подія стала другим подібним заходом, який проводився на території однієї з країн РСАДЗ, що є підтвердженням, з одного боку, ініціативності країн Затоки щодо проведення внутрішніх реформ, а з іншого – свідченням зацікавленості США та їх західноєвропейських партнерів в активізації зусиль з лібералізації, насамперед, соціально-політичного устрою найбільш консервативних країн-членів ініціативи РБСПА, якими є аравійські монархії.

У 2009 р. шосте засідання учасників ФМ пройшло у м. Марракеш під співголовуванням МЗС Італії. Подія мала символічне значення з огляду на те, що перша зустріч в рамках ФМ відбулась, як вже зазначалось, саме у Королівстві Марокко. Важливо зауважити, що даний захід відбувся через кілька місяців після історичного виступу президента США Б. Обами в Каїрському університеті, під час якого він в чергове закликав арабські країни до необхідності запровадження реформ, поширення принципів демократії, забезпечення фундаментальних прав і свобод населення. Закладені у каїрському виступі Б. Обами тези були відтворенні у промові Держсекретаря США Х. Клінтон у Марракеші. Важливою подією цього форуму у контексті реалізації прав жінок регіону РБСПА стала заява Х. Клінтон про заснування США посади Посла з особливих доручень з питань жінок [7]. Форум у Марракеші сприяв подальшому розвитку співпраці між учасниками заходу з метою матеріалізації зобов'язань та нарощування зусиль, необхідних для проведення інституціональних реформ у регіоні. Особливий наголос зроблено на таких темах, як розвиток людини, демократії, верховенство права, участь громадськості у процесі економічного становлення тощо.

Виступаючи перед пресою у ході ФМ у Марракеші, міністр закордонних справ Канади Л. Кеннон заявив про підтримку його країни проведенню сьомого засідання ФМ у Досі, враховуючи головування Канади у «Великій вісімці» протягом 2010 р., а також з огляду на позитивну роль Катару у врегулюванні дарфурського питання[487]. Проте, у 2010 р. засідання не відбулось з технічних причин. Катарська столиця отримала змогу прийняти захід лише у січні 2011 р., при цьому співорганізатором форуму, за домовленістю учасників, залишилась Канада.

На думку аналітиків, суть Ініціативи «Великої вісімки» та їх партнерів по регіону полягає, передусім, не у темпах реалізації намічених перетворень, проектів і програм, хоча вони, без сумніву, є важливими, виходячи зі світового досвіду, і навіть не стільки в прийнятих на підставі консенсусу документах, скільки у самому процесі, який прийняв характер авторитетного і постійно діючого міжнародного форуму, насиченого дискусіями, спільно виробленими проектами, програмами і планами дій, що спираються на найширше представництво громадських і політичних сил та бізнес-співтовариств [303, с. 18].

Як нам видається, для ефективної реалізації будь-якої згаданої у цьому пірозділі роботи ініціативи з демократизації та реформування регіону БСПА у цілому та країн-членів РСАДЗ, зокрема, необхідно, щоб США та їх союзники по «Великій вісімці» зрозуміли, що жодні зміни не можуть відбутись, якщо у відповідь арабським країнам не буде надано привабливих преференції або заохочень. Араби повинні бачити, що їхні непрості державні рішення позитивно впливають на вирішення застарілих, довготриваючих конфліктів, на кшталт арабо-ізраїльского. Подібної думки дотримуються й деякі вітчизняні дослідники. Так, Н. Юсеф зазначає, що без розв’язання арабо-ізраїльського конфлікту усі спроби США будь-яким чином вплинути на процеси в арабському світі викликатимуть у арабів лише жорсткіше протистояння і неприйняття, а також страх втратити свою національну, культурну ідентичність та суверенітет [151, с. 168].

Вимагаючи від арабських країн втілення системних перетворень, США та «локомотиви» ЄС повинні усвідомлювати необхідність надання всебічної фінансової, консультативної, логістичної та матеріально-технічної підтримки

країнам БСПА. Крім того, «арабська вулиця» повинна бачити реальні кроки з боку США та ЄС, спрямовані на нейтралізацію антиарабських дій Ізраїлю. У цьому випадку арабські країни відчують елемент справедливості та перестануть дивитись на себе з позиції «сторони, що програла». Відмову західних країн прив'язувати питання безпеки до необхідності вирішення нагальних соціально-економічних проблем на Близькому Сході (на відміну від Гельсінських угод 1975 р.), найімовірніше, варто вважати їх основною стратегічною помилкою.

Загалом, як справедливо зазначає О. О. Волович, сьогодні реформування потребує не стільки Близький Схід, скільки відносини між близькосхідними країнами і Заходом, насамперед США. Ці відносини повинні стати рівноправними, взаємовигідними, без подвійних стандартів. Чим більше США будуть втручатися у справи Близького Сходу і виступати гарантом проамериканських режимів у ньому, тим більше це призводитиме до зростання антиамериканізму у регіоні [182]. Крім того, не можна не погодитись із висновками вітчизняного дослідника В. І. Нагайчука, який підкреслює, що такі сутнісні характеристики мусульманського суспільства, як нероздільність церкви (мечеті) і держави, пріоритет релігійних цінностей, традиційна, релігійно орієнтована масова психологія, укоріненість тривалої історичної традиції авторитарного характеру влади, виступають як системні фактори, що перешкоджають інституалізації арабами норм Заходу, просуванню шляхом модернізації за західними зразками [102].

Висновки до Розділу II

Проведений аналіз динаміки та особливостей політико-адміністративних реформ у країнах Затоки у період 2001-2010 рр. дозволяє зробити такі висновки:

1. Під впливом ідей організації халіфату на основі обмеження одноосібної влади монарха в арабських монархіях склалася унікальна модель обмеженої демократії, в основі якої лежить механізм функціонування державної політики патерналістського типу, що ґрунтується на монархічній системі управління державою. Тому арабські монархії доцільно розглядати як особливий суб'єкт політичної модернізації, оскільки від решти арабського світу вони відрізняються за такими ознаками:

- високий рівень валового національного доходу, який дає можливість аравійським монархіям самостійно розвивати економіку, реалізовувати масштабні національні проекти без залучення ресурсів міжнародних фінансових інститутів, підконтрольних Заходу. Попри характерну для арабських країн Затоки орієнтацію на «ідеологію суспільства споживання», притаманну також і західним демократіям, в аравійських суспільствах викликають відторгнення побутові ознаки західної цивілізації, які спрощують стандарти суспільної поведінки, що не сприяє зближенню двох цивілізаційних світоглядів, у тому числі й на рівні політичного сприйняття;

- «ісламізація» політики, коли ідеологічні засади політичної системи монархічних режимів ґрунтуються на ісламській релігії, що, насамперед, впливає на політичні процеси в арабських монархіях, визначає сталість політичної конструкції, яка забезпечує монархічну владу;

- еволюція функцій політичної системи, розвиток політичного плюралізму, запровадження обмежених форм і механізмів участі населення у політичному житті, реформування національних правових систем, розширення і вдосконалення політичних норм і традицій відповідно до вимог сучасності.

Арабська модель обмеженої демократії, як політичний устрій монархій Аравійського півострова, не вимагає негайного реформування та досить успішно конкурує з західними моделями демократії, оскільки політичні функції та завдання

дорадчих органів дають змогу розглядати їх як демократичні інститути з перспективами подальшого розвитку та з урахуванням національної специфіки арабської політичної ментальності.

2. Автором виявлені переважаючі тенденції у співпраці країн «Великої вісімки» та арабських країн Затоки з питань політичного реформування монархічних режимів, зокрема зростаючий опір політичної еліти, суспільства, традиційних ісламських інститутів активному просуванню демократії «західного типу» як форми політичної експансії, у першу чергу з метою забезпечення стратегічних інтересів США в регіоні Затоки. Оскільки європейська цивілізація перестала бути зразком соціально-політичного устрою, а цінності європейської політичної культури вступають у протиріччя з цінностями арабського світу, існують можливості політичної модернізації за «східним типом». Це специфічна модель реформування політичної системи, що передбачає здійснення синтезу демократичних принципів, норм конституційного лібералізму і певної політичної культури в її конфесійній і регіональній унікальності. Сам факт тривалих процесів трансформації політичних систем у мусульманському світі не дає підстав стверджувати про безперспективність арабського шляху реформування політичної системи або про його антидемократичну спрямованість.

Повертаючись до співробітництва між державами РСАДЗ та країнами «Великої вісімки» (нині «Великої сімки»), можна передбачити з високим ступенем імовірності зміщення центру ваги у цій співпраці у бік військового співробітництва та взаємодії в гуманітарній сфері, незважаючи на декларування необхідності демократичної модернізації, у т.ч. політичних інститутів арабських монархічних режимів.

3. Виявлено, що активна взаємодія арабських монархій з країнами «Великої вісімки» у торговельно-економічній та банківсько-фінансовій сферах вимагала від країн Затоки активнішого проведення реформ у політичній сфері з метою удосконалення законодавчої бази, її адаптації до міжнародних норм і стандартів. Крім того, стратегічна співпраця країн Затоки з США, Францією та Великобританією у сфері безпеки суттєво відбилась на темпах реалізації програм з

реструктуризації з боку управлінського апарату шляхом створення нових державних структур, покликаних забезпечити відповідний рівень міждержавної взаємодії.

Процес демократизації країн Затоки відбувався у період 2001 – 2010 рр. набагато спокійніше, ніж в арабських країнах з республіканською формою правління завдяки тому, що влада в арабських монархіях не є побудованою на конкретній ідеології. Зазначене, у свою чергу, дозволяє гнучко підбирати ті параметри реформ, які гарантуватимуть стабільність цих держав. Окрім того, запорукою соціальної та внутрішньополітичної стабільності в державах РСАДЗ є те, що них у зазначений період були ще живі лідери, які брали безпосередню участь у створенні та розбудові цих країн з найперших днів після здобуття ними незалежності.

Водночас, піднесення ліберальних рухів в країнах РСАДЗ має важливе значення з огляду на їх (рухів) спроможність переконати аравійські монархічні режими у важливості імплементації політичної модернізації. Ліберали довгий час були значно обережнішими у своїх підходах до вирішення внутрішніх соціальних проблем і, на відміну від ісламістів. віддавали перевагунеконфронтаційним підходам до взаємодії з правлячими династіями та урядами. Очевидно, що саме вимоги лібералів, найімовірніше, й надалі всерйоз братимуться до уваги аравійськими режимами.

4. Серйозною перешкодою на шляху до ефективної реалізації повномасштабних перетворень у соціально-економічній та виробничо-господарській сферах країн РСАДЗ стали явища корупції та непотизму, які поступово призводили до послаблення довіри з боку місцевого населення до інститутів державної влади, зумовлювали деградацію місцевої робочої сили, а також сприяли поширенню серед громадянвідчуття несправедливості та упередженості у ставленні держави до громадянина. Абсолютна більшість країн Затоки, визнаючи негативний вплив корупції та непотизму на діяльність інститутів державної влади, зробила свій вибір на користь приєднання до міжнародних зусиль із боротьби з корупцією.

5. Невирішені проблеми відносин європейських країн з арабськими партнерами у сферах енергетичної безпеки, нелегальної міграції, охорони довкілля

та тероризму стали мотивуючими факторами, які сприяли прискоренню взаємодії арабських держав з країнами «Великої вісімки» у багатосторонньому форматі. До 2001 р. співпраця західних країн з державами БСПА мала, здебільшого, торговельно-економічну спрямованість з огляду на усвідомлення європейцями важливості забезпечення власної енергетичної безпеки за рахунок близькосхідних енергоносіїв. Згодом, зокрема протягом 2001 – 2010 рр., взаємодія арабських держав з країнами «Великої вісімки» у сфері здійснення реформ була спрямована на зміцнення основ громадянського суспільства та верховенства права, розширення прав жінок, покращення якості освіти та забезпечення її загальнодоступності, заохочення до проведення економічних реформ, розширення параметрів політичного представництва.

Труднощі такої взаємодії були спричинені браком єдності арабської спільноти, нездатністю дійти згоди навіть стосовно найактуальніших питань, а також відсутністю бачення чіткої перспективи розвитку арабського світу. Тому правлячі кола країн «Великої сімки» повинні розуміти, що жодні серйозні зміни в арабських країнах не можуть відбутись, якщо вони не отримуватимуть відповідних преференцій або заохоченьз боку своїх західних партнерів. Вимагаючи від арабських країн здійснення системних перетворень, країни «Групи семи» мають усвідомлювати необхідність надання країнам БСПА фінансової, консультативної, логістичної та матеріально-технічної допомоги. Ці відносини повинні стати рівноправними, взаємовигідними та позбавленими подвійних стандартів.

РОЗДІЛ 3
ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В АРАБСЬКИХ КРАЇНАХ ЗАТОКИ

3.1. Диверсифікація і формування ринкової економіки: підвищення ролі приватного сектора

На сьогодні одним з найбільш динамічних регіонів світу у контексті зростання ВВП є Південно-Західна Азія, зокрема, країни Затоки. За даними ЮНКТАД (Конференція ООН з торгівлі та розвитку), за останні сорок років частка цієї групи країн у світовому ВВП збільшилася з 1,24% в 1970 р. і 2,1% в 2000 р. до 3,35% в 2010 р. і до 3,68% в 2012 р.[435]. Усі вони мали темпи зростання, що в 2-3 рази перевищували світові. Найшвидшими темпами розбудовувалися Катар, Кувейт, Саудівська Аравія і Бахрейн із розрахунку на душу населення.

Випереджальне зростання країн РСАДЗ було підкріплене динамікою світового попиту на вуглеводневі енергоносії, насамперед, нафту. Прискорений видобуток нафти, а також природного газу зумовив у розглянутий період випереджальний розвиток арабських країн Затоки, забезпечивши високий рівень галузевої[1] та територіальної[2] концентрації їх економік [197].

Порівняльний аналіз економік цієї групи країн з найбільш розвиненими (G7) і групою країн з економікою, що трансформується (Transformation Economics – Республіка Корея, Сінгапур, Малайзія та ін.) на предмет галузевої концентрації, зроблений групою дослідників з Booz&Company Inc., продемонстрував, що її рівень в країнах Затоки є вищим у 1,5 рази [335, p. 3]. Зазначимо, що експорт цієї групи країн формує близько 70% їх сукупного ВВП і визначає темпи та напрямки розвитку

---

[1]Під галузевоюконцентрацієюрозуміютькількість алогічних виробництву конкретній галузі таступінь їхнього впливунаринкову ціну.Найбільшаступінь концентраціїдосягаєтьсявумовахмонополії,колиєдиний виробникповністювизначає параметриринкової складовоїгалузевогопроцесу виробництва -ціну та обсягпродажів.

[2]Територіальнаконцентрація виробництва- скупчення, зосередження йогонаобмеженому просторі.Вигодиподібноїконцентраціїполягають у зниженнісобівартості продукції,підвищенні їїрентабельності,можливостіякнайшвидшого впровадженнянауково-технічних досягнень. Територіальнаконцентрація виробництва, що супроводжується концентрацією населення, чинить великийвпливнагеографічний поділ праці.

їх економік. В обсязі такого експорту частка не пов'язаної з вуглеводнями продукції склала у 2010 р. лише 4,6%[1].

У перші десять років XX ст. спостерігався високий рівень галузевої і територіальної концентрації, що є однією з характерних причин стрімкого розвитку експорту з країн РСАДЗ. Проте, у період 2000-2009 рр. ця тенденція проявлялась різноспрямовано. Рівень концентрації, за даними ЮНКТАД (табл. 3.1), підвищувався в Кувейті та Саудівській Аравії, у той час як в інших країнах простежувалось помітне зниження, зокрема, в Омані, що було зумовлено розвитком експорту продукції нафтопереробки та нафтохімії, рибальства, налагодження експорту одягу та іншої невуглеводневої продукції [562, с. 3].

Таблиця 3.1

Індекси концентрації та диверсифікації світового експорту
(Export concentration and diversification index of countries and geographical regions)
в 2000 і 2009 рр.

№	Регіони й країни	Кількість врахованих товарів		Індекси диверсифікації		Індекси концентрації	
		2000	2009	2000	2009	2000	2009
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Світ, всього	261	260	0	0	0,074	0,071
1.1	Країни, що розвиваються (developing economies)	261	260	0,262	0,228	0,129	0,120
1.2	Країни з перехідною економікою (transition economies)	261	260	0,588	0,560	0,207	0,324
1.3	Країни з розвинутою економікою (developed economies)	260	260	0,132	0,174	0,071	0,060
2	Східна Азія, всього	260	260	0,677	0,556	0,581	0,468
2.1	Бахрейн	232	253	0,796	0,703	0,424	0,356
2.2	Кувейт	235	228	0,849	0,812	0,645	0,705
2.3	Оман	237	244	0,787	0, 719	0, 803	0,550

[1]Відзначимо, що темпи росту ВВП Катару були одними з найвищих у світі – 13,93% на рік у період 2000-2010 рр. і 12,49% у період 2008-2012 рр.

2.4	Катар	236	213	0,844	0,801	0,580	0,501
2.5	Саудівська Аравія	257	256	0,837	0,793	0,730	0,758
2.6	ОАЕ	258	260	0,688	0,542	0,569	0,345

Джерело: побудовано автором на підставі [531]

На тлі, як нам видається, надмірно високого рівня галузевої концентрації експорту й загалом економік країн РСАДЗ порівняно непоміченим залишається також високий рівень їх територіальної концентрації, що обумовлює диспропорцію у розвитку між багатими та бідними регіонами.

Бахрейну та більшій частині еміратів ОАЕ вже довелося мати справу з відносною нестачею ресурсів, що знайшло своє відображення у порівняно низьких темпах їх економічного розвитку як у розглянутий період 2000-2010 рр., так і в наступні роки. При цьому варто зауважити, що економіка цих країн має фактично осередковий характер, прив'язаний до їх столиць і родовищ нафти та газу, у той час як основна частина їх території залишається пустельною та безлюдною.

Наведені вище показники темпів зростання економік РСАДЗ, рівня їх концентрації, а також ступеню диверсифікації експорту свідчать про курс цих країн у розглянутий період на максимальне використання високого попиту світового ринку на вуглеводні, а відтак, – прискорене нарощування капіталу за рахунок надмірно високої експлуатації власних природних ресурсів. Цьому сприяє сьогоднішній стан світового нафтового ринку, на якому в ціноутворенні на сиру нафту країни РСАДЗ в рамках їх членства в ОПЕК відіграють провідну роль.

Разом з тим, подібний розвиток цих країн свідчить про їх значну залежність від міжнародної кон'юнктури на вуглеводні. Падіння попиту або цін на енергоносії погрожуватиме, на нашу думку, обвалом їх економік, які, скоріше за усе, не врятують ані туристичні доходи, ані спекулятивні прибутки від створюваних фінансових центрів, що підживлюються нафтодоларами. Показовим у цьому відношенні видається дискретне зростання волатильності (невизначеності) їх ВВП (GDP Discrete Growth Volatility) у період 1974 – 2005 рр. 5,1%, тоді як для країн G7 цей показник склав усього 1,3%[335, p. 11].

Зазначене також свідчить про те, що в країнах РСАДЗ склалися «вуглеводневі економічні системи», що мають, з одного боку, певний резерв міцності, який

виражається надмірними покладами нафти і природного газу, значному попиті світового ринку на ці товари та поточній відсутності адекватних альтернатив цим енергоносіям. З іншого боку, слід враховувати кризові явища, що періодично виникають в умовах глобалізації і особливо призводять до фінансових втрати з боку країн, задіяних у світових господарських процесах на основі розрахунків у валюті держави, яка, як правило, сама породжує ці кризи – США. Крім того, доцільно брати до уваги активний пошук розвиненими країнами – основними споживачами нафти й газу – альтернативних енергоресурсів, а також несприятливу екологію в районах видобутку цих природних ресурсів.

В економічній літературі висловлена нами точка зору щодо моделі (системи) економічного зростання країн РСАДЗ та їх включення до світового господарства знаходить досить широке підтвердження. Так, на думку співробітника Інституту сходознавства РАН РФ Г. Гукасяна, «значною перешкодою для розвитку РСАДЗ можуть виступати коливання цін на ринку вуглеводнів, прагнення розвинених країн зменшити залежність від нафти, а також зниження нафтоємності економік» [191]. Відомий дослідник економічної моделі країн Ради К. Коатс-Ульріхсен вказує на «перекоси в дусі психології рантьє», що склалися в країнах РСАДЗ і викликали там на різних рівнях утриманські настрої та значний структурний дисбаланс у суспільно-державному устрої, що, за умов стрімкого зростання кількості молоді в цих країнах, патріархальних стандартів її освіти та відсутності адекватної кількості робочих місць, спричиняє серйозні проблеми в існуючій моделі їх розвитку» [215, с. 112]. Ситуація погіршується постійним зростанням рівня беззбитковості видобутку нафти, що визначає баланс державних бюджетів цих країн. У Саудівській Аравії в період 2000-2010 рр. цей показник зріс з 20 до 90 дол. США за барель. У Бахрейні вартість такої беззбитковості вже перевищує 100 дол. США, у Кувейті наближається до 80 дол. США, а у Катарі взагалі 65 дол. США при тому, що ціна бареля нафти на світовому ринку у зазначений період стрімко наближувалась до рівня у 100 дол. США.

Проблема надмірно високої концентрації економік країн РСАДЗ виникла не сьогодні, і окремі дослідники, у тому числі з арабського світу, вказували на неї

двадцять і більше років тому. Так, у 1985 р. Абу ар-Рахман Іусрі, директор Інституту ісламської економіки Єгипту, сформулював принципи, на яких має ґрунтуватися економічне співробітництво ісламських держав. Першим з них була «диверсифікація виробництва та експорту – перехід від монокультур» [168]. М. Г. Закарія у своїй дисертації від 1997 р. відзначив роль цих країн як «найслабших партнерів» у системі світового капіталістичного господарства, тому що, незважаючи на формальний перехід майже усієї нафтовидобувної промисловості в їхні руки та практичну самостійність у визначенні національної нафтової (вуглеводневої) політики, їх розвиток майже цілком продовжує залежати лише від нафти» [572, с. 3]. «Анклавом» усередині національних економік РСАДЗ назвав нафтовидобувну промисловість інший арабський дисертант І. Хайдар, наголошуючи на її «надмірній» залежності від тенденцій і коливань цін на світовому ринку енергоносіїв [582, с. 15].

Більшість дослідників бачить вирішення вищезгаданих проблем у зниженні рівня концентрації економік країн РСАДЗ а, відтак, підвищенні ступеню їх диверсифікації [157; 565; 566; 290; 438, p. 415; 395; 496, p. 599].

Диверсифікація економік країн РСАДЗ має як загальні риси, так і свої певні особливості у порівнянні з аналогічними процесами, які відбуваються в інших країнах. Серед загальних економічних цілей РСАДЗ можна виділити:

1. Збереження та підвищення рівня доходів від експорту вуглеводнів. Досягнення цієї мети гарантується шляхом узгодженої підтримки «комфортних» для країн РСАДЗ цін на вуглеводні.

2. Розширення ринків збуту вуглеводнів на світовому ринку шляхом активізації співробітництва з великими країнами, що розвиваються – Китаєм, Індією, РФ, вирішення завдань створення з ними та іншими зацікавленими країнами на багатосторонній основі зон вільної торгівлі.

3. Прискорений розвиток власної глибокої переробки вуглеводнів шляхом створення нових взаємозалежних виробництв, а відтак – вирішення проблеми працевлаштування власного населення.

4. Досягнення продовольчої безпеки шляхом вирішення завдань з розбудови власного аграрного сектору, а також придбання у власність (або довгострокову оренду) земель для організації сільськогосподарського виробництва в країнах, що розвиваються та мають багаті земельні ресурси – Україні, Білорусі, Молдові тощо.

5. Поглиблення взаємної економічної інтеграції шляхом послідовного та поступального переходу до її більш високих форм.

До того ж, загальним може бути й спільне вирішення інших завдань, наприклад, розвиток взаємної спеціалізації та кооперації у нафто- і газопереробці, що передбачає обмеження у розвитку паралельних виробництв. Також спільно повинні вирішуватися завдання опанування придбаних у третіх країнах сільськогосподарських угідь з метою гарантування власної продовольчої безпеки тощо.

Загальне в диверсифікації економік країн РСАДЗ неминуче поєднуватиметься з особливим у її проведенні, оскільки обидва згадані аспекти ґрунтуються на експорті вуглеводнів і мають низку істотних відмінностей від економік-експортерів решти сировинних товарів, що також підлягають диверсифікації. Серед таких відмінностей: порівняно незначна кількість створюваних ними робочих місць, слабкі внутрішні виробничі зв'язки з іншими галузями, високий ступінь концентрації природної ренти, що одержується в основному у формі податкових надходжень. Особливо характерними такі відмінності є для експортерів сирої нафти.

На нашу думку, прискореними темпами диверсифікація повинна проводитися в Бахрейні й Омані, запаси нафти в яких будуть вичерпані вже до 2025 р. [215]. Якщо переважним напрямком диверсифікації економік Саудівської Аравії й Катару може стати створення виробництв з глибокої переробки вуглеводнів, враховуючи масштаби таких запасів у цих країнах, то для ОАЕ, особливо емірату Дубаї, що створив центри для надання фінансових і туристичних послуг світового рівня, доцільно розбудовувати саме ці напрямки. У той час, коли ОАЕ та Саудівська Аравія, маючи значні інвестиційні можливості, можуть спиратися на власні сили у проведенні диверсифікації власної економіки, Бахрейн і Оман, не маючи такого потенціалу, повинні шукати спільні проекти як усередині РСАДЗ, так і за її межами.

Зазначене знаходить свою практичну реалізацію, наприклад, у створенні зони вільної торгівлі між Бахрейном та США, про що буде окремо згадано в останньому параграфі цього розділу дисертації.

У країнах РСАДЗ склалися однорідні економічні моделі, що потребують різних варіантів диверсифікації економік кожної з них.

Одним з принципів концепції ісламської економіки є особлива роль держави, яка відносно країн РСАДЗ виражається у націоналізації сформованих галузей нафтогазової промисловості, що складають основу сучасної економіки кожної з цих країн, орієнтації продукції цих галузей на світовий ринок збуту, а також організації життя суспільства на одержувані від цього доходи. По суті, це – держави-рантьє. Проте, за нових умов їх розвитку періоду 2000-2010 рр., обумовлених глобалізацією й формуванням економік нового типу – «постіндустріальної», «інформаційної», «наукомісткої», вона потребує переорієнтації на національний та інвестований ззовні капітали в обсягах, що перевищують основну частину видатків їх бюджетів. Саме така переорієнтація здатна переломити тенденцію державного домінування в економіках країн РСАДЗ, диверсифікувати їх шляхом спрямування приватного капіталу до менш капіталомістких і більш ефективних для цих країн сфер виробництва товарів і послуг.

Можна погодитися з думкою відомого ісламського богослова Ю. Кардаві у тому, що держава не повинна втручатися у справи громадян, а спостерігати та контролювати [553].

Приблизно аналогічне місце посідає також держава в ісламській економіці, зокрема, в економіках країн РСАДЗ, з урахуванням низки особливостей, що випливають з їхніх Конституцій:

1. Держава має монопольну власність на всі без винятку природні ресурси, що знаходяться на її території, а в деяких країнах (Кувейт, Саудівська Аравія) – і на доходи, одержувані від їхньої експлуатації. Треба зауважити, що це стосується не лише нафти й газу, але й сонячної, вітрової та інших видів енергії, що не може не стримувати приватну ініціативу в розвитку альтернативної енергетики – енергетики майбутнього, що вже одержала значне поширення у світі.

2. Держава гарантує державну й приватну власність, яка в Катарі, Кувейті, Бахрейні має індивідуальні (у Саудівській Аравії – особливі) права. Із цього випливає, що у вищезгаданій групі країн загальні для всіх норми шаріату відходять на другий план, а головними виступають індивідуальні, нормативно-індивідуальні та нормативно-правові акти, що містять персональні заборони, зобов’язання та дозволи. Це вказує на те, що, незважаючи на домінування у суспільствах країн РСАДЗ ісламських настроїв, формально політична влада у державах Ради (на відміну від, скажімо, Ірану) не належить представникам духівництва.

3. Державна власність є недоторканною, не підлягає конфіскації і повинна шануватися й захищатися громадянами, тоді як приватна власність може бути конфіскована за законом і рішенням суду. По суті, державна власність ставиться вище за приватну, підкреслюючи тим самим їхню нерівність перед законом, що в обов'язковому порядку має враховуватися служителями Феміди при вирішенні судових спорів.

4. У Саудівській Аравії «Економічний і соціальний розвиток здійснюється відповідно до науково обґрунтованого плану» (ст. 22 Конституції), тоді як в Омані «Національна економіка будується на основі… вільної ринкової економіки» (ст. 11 Конституції). У Бахрейні допускається «державний бізнес» (ст. 10 Конституції), тобто прагнення до багатства як цільова настанова для держави, що відсутнє в основних законах інших країн Ради (наприклад, у Саудівській Аравії «Держава стоїть на захисті ісламської віри» (ст. 23 Конституції). Тому, ці протиріччя не сприяють їхній консолідації як єдиного цілого, обумовлюючи виникнення певних протиріч та розбіжностей.

5. Конституції всіх країн Ради майорять терміном «соціальна справедливість» як однієї з основ їх державного ладу, не даючи визначення цього поняття й, відсилаючи до норм ісламського шаріату.

6. Конституційною основою законодавств усіх країн Ради визнано шаріат.

З наведених вище характеристик випливає особлива роль держави в економіках країн РСАДЗ як за масштабами, так і за характером впливу. Державний сектор в економіці цих країн, який, щонайменше, удвічі (60%) перевищує

середньосвітовий рівень, не орієнтований на виконання таких першочергових завдань:

- створення найбільш капіталомістких і найменш рентабельних виробництв з тривалими строками окупності капіталовкладень (тобто тих виробництв, у розбудові яких приватний капітал проявляє певну інертність);

- створення виробництв у відсталих регіонах з метою вирівнювання рівня життя;

- контроль над провідними (стратегічними) галузями національної економіки з метою забезпечення потреб країн Затоки у відповідній продукції.

На нашу думку, очевидним є те, що монополія держави в країнах РСАДЗ над нафтогазовою, видобувною та переробною промисловістю, а також над відповідною інфраструктурою, по суті, не вирішує жодного з наведених вище завдань через наступні причини:

- відсутність з боку держави адекватної інвестиційної політики розвитку такого національного комплексу як АПК (за даними ЮНКТАД, з виробленої в цих країнах загальної доданої вартості – Total value added, на розвиток цієї сфери в 2010 р. спрямовувалося від 0,12% – Катар, до 2,38% – Саудівська Аравія, тобто навіть менше, ніж в 2000 р. – від 0,34% – Кувейт, до 4,92% – Саудівська Аравія)[1];

- у розглянутий період країни Ради не мали жодних програм опанування державою пустельних районів розглянутих країн, що складають значну частину їх територій (між тим, ці райони придатні для розвитку сонячної та вітрової енергетики, створення тут «брудних» виробництв та ін.);

- у країнах Ради держава не контролює забезпечення національної безпеки шляхом створення відповідних виробництв у галузі ВПК (важке озброєння не виробляється, а закуповується у готовому вигляді), продовольства (продукти харчування також в основному закуповуються за кордоном). Між іншим, зазначені

[1]Зазначимо, що на фінансування збройних сил цих країн направлялосьу 2010 р. від 33,09% (Катар) до 54,25% (Бахрейн).

сфери є трудо- та наукомісткими галузями, які необхідні для підвищення рівня зайнятості населення, модернізації економіки та покращення життя громадян.

По суті, сформовані в країнах Ради внутрішні ринки є не лише малими за своїми розмірами і не відповідають масштабам існуючих окремих виробництв, але й є примітивними за утворюючими їх виробничими зв'язками, номенклатурою і якістю виробленої продукції.

Водночас, можливими є різні шляхи роздержавлення економік країн РСАДЗ, які, звісно, враховують специфіку їх політичного та економічного ладу. Основними з них, на нашу думку, є приватизація існуючого та/або прискорене розширення частки приватного сектору за рахунок створення державою у взаємодії з бізнесом (національним і закордонним) нових приватних виробництв, розвитку нових сфер господарювання з домінуванням приватного капіталу. Відтак, необхідним у цьому контексті є припинення курсу на виведення за кордон вуглеводневих доходів для забезпечення, натомість, прискореного розвитку внутрішнього ринку.

Конституціями країн РСАДЗ передбачені положення щодо гарантування соціальної справедливості. Разом з тим, у них не йдеться про ефективність, визнається легітимність приватної власності, яка, утім, поступається за статусом власності державній. Також вказується, що їх економіки мають будуватись на основі взаємодії державного і приватного секторів, але всі природні ресурси, у тому числі земельні, знаходяться у монопольній власності держави. Приватний сектор обмежений у правах у порівнянні з державним. Він (приватний сектор) є фрагментарним, тоді як місце та роль держави в національній економіці – є фундаментальними. Тому, не випадково, що в приватному секторі працюють в основному іноземці, а у державному – резиденти цих держав [266].

За оцінкою Світового банку, країни РСАДЗ, особливо ОАЕ й Саудівська Аравія, досить достойно виглядають у рейтингу серед 189 держав за рівнем сприяння ведення бізнесу, тобто за створенням державою умов для розвитку, насамперед, приватного сектору (табл. 3.2).

Однак, така оцінка характеризує лише один бік ведення бізнесу – свободу підприємництва, не враховуючи інший бік – демократизацію ринкових відносин,

тобто наділення суб'єктів таких відносин (приватний бізнес) правом голосу при формуванні цих відносин.

Таблиця 3.2

Рейтинги держав за рівнем сприятливості умов ведення бізнесу в регіоні Близького Сходу та Північної Африки (станом на 01.01.2014 р.)

№	Держави	Рейтинг легкості ведення бізнесу	Реєстрація підприємств	Одержання дозволу на будівництво	Підключення до системи енергопостачання	Реєстрація власності	Кредитування	Захист інвесторів	Оподатковування	Міжнародна торгівля	Забезпечення виконання контрактів	Процедура банкрутства
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	ОАЕ	23	37	5	4	4	86	98	1	4	100	101
2	КСА	26	84	17	15	14	55	22	3	69	127	106
3	Бахрейн	46	99	4	52	32	130	115	7	81	122	27
4	Оман	47	77	69	58	21	86	98	9	47	107	36
5	Катар	48	112	23	27	43	130	128	2	67	93	38
6	Кувейт	104	152	133	59	90	130	80	11	112	119	94

Джерело: побудовано автором на підставі [384]

У країнах РСАДЗ чимало зроблено в період 2000-2010 рр. для створення умов вільного підприємництва. Такі програми, як «Бахрейн, дружній бізнесу», «Оман 2020: економічний план розвитку», «Катар-2030», будівництво постіндустріальних центрів у Саудівській Аравії, інвестиційні проекти в ОАЕ, супроводжувалися лібералізацією економічного законодавства в цих країнах і, як наслідок, значним припливом іноземного капіталу, робочої сили й підприємців.

Водночас, це супроводжувалося гіпертрофією державного механізму, що перерозподіляв зростаючий потік вищезгаданих факторів виробництва, поглибленням протиріч між свободою підприємництва і його демократизацією, а також між монополістичним (монархічним) нагромадженням капіталу та участю населення в його управлінні.

На нашу думку, навіть при стабільно високих доходах державно-розподільний механізм не в змозі вирішити ці протиріччя без активної участі бізнесу. У цьому зв'язку можна погодитися з Є. В. Тріфоновим у тому, що наявний у країнах РСАДЗ на кінець розглянутого періоду 2000-2010 рр. «монополістичний (монархічний – автор) ринок – це тупиковий шлях розвитку суспільства, оскільки лише демократичний ринок може створити передумови для його благоустрою та процвітання».

Таким чином, зростання залежності країн РСАДЗ у період 2000-2010 рр. від міжнародних ринків збуту нафти й природного газу загострили проблему диверсифікації їх національних економік.

У країнах РСАДЗ склалися однорідні економічні моделі, що потребують варіантів диверсифікації економік кожної з них. При цьому, диверсифікація їх національних економік матиме як загальні, так і характерні риси впровадження у кожній з держав Ради. Головним при цьому має стати поступове усунення домінуючої ролі держави в національній економіці та перерозподіл її ролі з приватним сектором на користь істотного зростання останнього.

Такий перерозподіл вимагатиме внесення змін до конституційного устрою країн РСАДЗ, пов'язаних з відмовою держави від своєї особливої ролі, насамперед, монополії на природні ресурси та пріоритету державної власності над приватною.

Тому, аналіз основних функцій держави в сфері економіки засвідчив, що в країнах РСАДЗ вона (держава) практично їх не виконує, а саме: надзвичайно повільно створює та модернізує необхідні суспільству виробництва, не приділяє достатньої уваги розбудові віддалених регіонів, фактично не забезпечує національну безпеку країни в АПК та ВПК (крім КСА та ОАЕ). Державний сектор в країнах Ради не сприяє розвитку конкуренції, а також не стимулює розвиток внутрішнього ринку.

Утім, можливі різні шляхи так званого «роздержавлення» економік країн РСАДЗ. Враховуючи специфіку їх політичного та економічного ладу, найкращим механізмом могло б стати прискорене розширення частки приватного сектору за рахунок створення державою у взаємодії з бізнесом (національним і закордонним) нових приватних виробництв і розвитку нових сфер господарювання. У розглянутих

країнах створені умови для вільного підприємництва, що підтверджується рейтингами Світового банку. Проте, наразі вкрай необхідними залишаються заходи з демократизації ринкових відносин, які перетворять їх з монархічних на загальнонародні.

3.2. Модернізація фінансово-банківської системи та лібералізація інвестиційної діяльності

Формування нових виробництв і прискорений розвиток приватного сектору в країнах РСАДЗ як за участю іноземних партнерів, так і без них, вимагатиме залучення крупного капіталу і створення в кожній з них національних механізмів функціонування кредитних та інших фінансових організацій, що забезпечують системне обслуговування зростаючих інвестиційних потоків.

Тим часом фінансові системи, що існують в цих країнах, спрямовані на обслуговування домінуючого в них державного сектору економіки, і, оскільки такий сектор повинен бути суттєво трансформований на користь приватного сектору шляхом диверсифікації, ці фінансові системи також мають бути відповідним чином переорієнтовані.

В економічній літературі відносно характеристики фінансових систем, що склалися в економіці ісламських держав, зокрема в країнах РСАДЗ, широко вживається термін «ісламська фінансова система». При цьому в роботах різних авторів, як правило, не окреслюються чіткі межі між їхніми національними системами, підтверджуючи схожість проблем фінансового забезпечення сучасного розвитку їх національних економік. Проте, традиційно підкреслюється істотна відмінність фінансових систем ісламських держав від систем інших країн, що зводиться до низки конкретних обмежень:

- на відсотки за угодами, які не повинні ані нараховуватися, ані виплачуватися сторонами (заборона на лихварство – «ріба»);

- на фінансування певних сфер діяльності, у тому числі азартних ігор, виробництво і поширення алкогольних напоїв, тютюнових виробів та деяких інших продуктів.

Існує точка зору, згідно з якою термін «ісламська фінансова система» з'явився у середині 80-х рр. минулого століття [307, с. 3]. Саме тоді раніше розрізнені, недостатньо розвинені фінансові інститути економік низки найбільш ринково розвинутих арабських країн, у тому числі членів РСАДЗ, значно збільшили свій капітал, стали активно розмножуватися й формувати різносторонні взаємозв'язки,

складатися в цілісні національні утворення, розширювати свою діяльність за межі власних держав. За даними Відділу статистики Міжнародного валютного фонду, з 1970 по 1985 рр. сукупні активи депозитних банків Саудівської Аравії зросли з 2,38 млрд. до 143 млрд. сауд. ріалів; Кувейту – з 582,9 млн. до 7 млрд. 612 млн. кув. динарів; ОАЕ – з 3 млрд. 512 млн. до 94 млрд. 522 млн. дирхамів ОАЕ; Бахрейну – з 53,2 млн. до 1 млрд. 331 млн. бахр. динарів [433].

У період 2000-2010 рр. фінансова діяльність, включаючи операції з нерухомістю та інші подібні послуги, що відображають ситуацію у фінансовому секторі економіки, стала в більшості розглянутих країн другою галуззю (після нафтогазової) у структурі їх ВВП та, відповідно, у забезпеченні дохідної частини державних бюджетів членів РСАДЗ (табл. 3.3):

Таблиця 3.3

Структура ВВП країн РСАДЗ у період 2000-2010 рр., в % від ВВП

№	Країни	Період, рр.	Сфери економіки			
			Сільське господарство	Промисловість		Послуги
				Всього	Обробна	
1	2	3	4	5	6	7
1	Східна Азія	2000	6,8	44,5	13,5	48,7
		2005	5.8	47,2	12,4	47,0
		2010	5,0	45,9	11,4	49,1
2	Бахрейн	2000	0,7	40,0	10,5	59,3
		2005	0,4	39,1	11,0	60,5
		2010	0,4	42,9	14,3	56,7
3	Кувейт	2000	0,3	57,2	6,7	42,5
		2005	0,3	60,2	7,0	39,5
		2010	0,2	57,5	5,1	42,4
4	Катар	2000	0,4	69,5	5,3	30,0
		2005	0,1	73,8	9,8	26,0
		2010	0,1	67,0	10,5	32,9
5	Оман	2000	2,0	58,5	5,7	39,4
		2005	1,5	62,3	8,3	36,2
		2010	1,2	62,4	10,6	36,4
6	Саудівська Аравія	2000	4,9	53,6	9,6	41,5
		2005	3,2	62,2	9,3	33,9
		2010	2,5	68,0	10,0	35,4
7	ОАЕ	2000	2,2	51,4	12,8	46,4
		2005	1,4	53,8	10,3	44,8
		2010	0,9	51,4	8,5	47,8

Джерело: побудовано автором на підставі [532]

З наведених у табл. 3.3 даних очевидно, що в Бахрейні та ОАЕ частка послуг, насамперед фінансового сектору, була в розглянутий період навіть вищою за частку нафтогазового сектору. Ці дві країни також мали найбільш високі показники серед інших країн РСАДЗ за обсягами участі фінансового сектору у формуванні ВВП. Наведені показники відображають загальну ситуацію у даному регіоні, де Бахрейн і ОАЕ є не лише регіональними, але й, по суті, важливими міжнародними (певною мірою, світовими) фінансовими центрами. Однак, з урахуванням масштабів ВВП розглянутих країн (Бахрейн – 23,0 млрд. дол. США, ОАЕ – 360,3 млрд. дол. США) саме ОАЕ, у першу чергу, слід визнати таким центром, що буде підтверджено нами далі конкретною банківською статистикою.

Повертаючись до суті національної фінансової системи розглянутих ісламських держав, слід зазначити, що, за своїм призначенням і змістом, вона, в основному, відповідає світовій моделі, у якій, як правило, домінуюче положення посідають державні фінанси, включаючи консолідовані фінанси центру (в унітарних державах) на додаток до фінансів суб'єктів федерації (у федеративних державах), а також фінанси місцевих органів влади. Ці фінанси представлені у вигляді бюджетів різного адміністративного рівня, бюджетів державних підприємств і спеціальних позабюджетних фондів. Не є винятком й країни РСАДЗ, де, за даними міжнародного рейтингового агентства «Moody`s», лише державні позабюджетні фонди, як частина державних фінансів, на кінець 2012 р. склали 1,7 трлн. дол. США (110% їх сукупного ВВП), що на 700 млн. дол. США більше, ніж у 2007 р. (117% сукупного ВВП) [411].

Банківський сектор кожної з країн РСАДЗ можна розглядати в загальному вигляді як підсистему їх фінансових систем, що включає кредитно-фінансові установи за участю держави в їхньому капіталі та без такої участі, а також відділення (філії) іноземних банків, контрольованих і координованих центральними банками кожної з цих держав. У свою чергу, усі такі установи слід поділяти на комерційні структури і такі, що утворюють ісламський банкинг та, які діють у дусі

східної (ісламської) культурної традиції, заснованої на нормах і принципах шаріату, про що було згадано раніше[1].

Говорячи про модернізацію фінансово-банківських секторів країн РСАДЗ, доцільно вести мову про варіанти їх розвитку за західним і/або східним типом. Не виключається поступова, але повна вестернізація банківського сектору країн РСАДЗ навіть за умови збереження в них монархічних режимів. Логіка сучасного розвитку банківського сектору країн РСАДЗ вказує саме на такий шлях розвитку та модернізації.

Саме на цьому шляху банківський сектор цих держав забезпечив у розглянутий період, а точніше, у 2002-2008 рр., прискорений ріст їх ВВП, і, разом з тим, сам одержав прискорений розвиток. Так, сукупні активи банків цих країн у згаданий період збільшилися з 332927,0 до 1140014,1 млн. дол. США, або у 3,4 рази, забезпечивши форсований, як було показано вище, розвиток їх національних економік (табл. 3.4):

Таблиця 3.4

Країни РСАДЗ: активи банківського сектору в період 2002-2008 рр.

№	Країни	Одиниці виміру	Період, рр.						
			2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Бахрейн	% від ВВП млн. дол. США	106 10169,6	106 -	108 -	105 -	123 -	254 -	258 66334,4
2	Кувейт	% від ВВП млн. дол. США	120 45763,2	103 -	94 -	81 -	84 -	101 -	84 123799,2
3	Оман	% від ВВП млн. дол. США	52 10425,0	52 -	50 -	45 -	50 -	64 -	66 40091,0
4	Катар	% від ВВП млн. дол. США	85 16459,4	84 -	76 -	80 -	85 -	103 -	94 108353,0
5	Саудівська	% від ВВП	68	64	65	61	61	71	68

[1] У сучасному світі немає жодної християнської держави, у якій норми і принципи католицької, протестантської або православної віри мали б пріоритетне значення. Світський (атеїстичний) характер їх державного устрою диктує норми побудови у них громадського життя, включаючи господарську діяльність.

	Аравія	млн. дол. США	128214,7	-	-	-	-	-	353462,0
6	ОАЕ	% від ВВП млн. дол. США	111 121895,8	105 -	107 -	120 -	133 -	162 -	142 447974,5
7	Усього	млн. дол. США	332927,0	-	-	-	-	-	1140014,1

Джерело: розраховано автором на підставі [156, с. 17; 435].

Збільшення банківських активів, яке спостерігається у розглянутий період в усіх країнах РСАДЗ, найбільш високими темпами відбувалося у Катарі та Бахрейні, що було обумовлено масштабним зростанням їх ВВП і порівняно більш активною участю у цьому процесі місцевих банків. Проте, в абсолютних значеннях найкращих результатів досяг банківський сектор національної економіки ОАЕ, сумарні активи якого склали у 2008 р. майже 450 млрд. дол. США.

У цей час частка ісламських банків у структурі всіх банківських активів розглянутих країн складає, приблизно, чверть [156, с. 17]. Завдяки цьому очевидним є те, що націоналізований нафтогазовий сектор економіки країн РСАДЗ фінансово обслуговує комерційні банки, які функціонують за західною моделлю. Можна навіть припустити, що істотну роль серед них відіграють філії західних банків, розташовані на території цих країн. У той же час, внутрішній ринок цих країн, пов'язаний з торгівлею, нерухомістю та іншими, не вуглеводневими галузями, більшою мірою обслуговується національними комерційними та ісламськими банками. З диверсифікацією виробництва та збільшенням внутрішнього ринку країн РСАДЗ перед «ісламськими банками» відкриваються нові, більш широкі можливості розвитку, а їх частка, як нам уявляється, буде й надалі зростати. Проте, цей процес може затягнутися на довгі десятиліття, враховуючи світовий попит на вуглеводні та поточну відсутність іншої альтернативи.

Відповідно до прогнозованого нами зростання ісламізації банківського сектору країн РСАДЗ, стають очевидними подальші можливі варіанти модернізації даного сектору на відносно тривалу перспективу, які матимуть, швидше за все, компромісний характер між окресленими вище західними та східними моделями розвитку. У технологічному та, насамперед, технічному відношенні, модернізація

відбуватиметься у руслі сприйняття передових рішень західного банкінгу, тоді як у функціонально-організаційному відношенні зміни та оновлення будуть пов'язані з формуванням більш ефективної правової бази, прискореним забезпеченням національними управлінськими кадрами, випереджувальним розвитком ісламських фінансових продуктів.

Збережеться також, імовірно, й концентрація банківського капіталу, незважаючи на поступову диверсифікацію національних економік країн РСАДЗ. Сучасний високий рівень подібної концентрації пояснюється значною галузевою щільністю їх національних економік, відзначеною в попередньому параграфі, а також монопольною власністю держави у сферах, що визначають таку концентрацію, структурою ВВП і доходами бюджету (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Концентрація банківського капіталу в країнах РСАДЗ у 2007 р., в % до банківських активів країни

№	Країни	Банки	
		Три найбільші банки країни	П'ять найбільших банків країни
1	2	3	4
1	Бахрейн	40,5	49,5
2	Кувейт	63,0	81,0
3	Оман	65,6	81,1
4	Катар	67,4	79,7
5	Саудівська Аравія	45,5	66,0
6	ОАЕ	31,8	47,6

Джерело: побудовано автором на підставі [156, с. 18].

Варто визнати, що висока концентрація банківського капіталу в межах національної економіки країн РСАДЗ є позитивним явищем, що розвивається у руслі загальносвітової тенденції, і відповідає вимогам їх висококонцентрованих національних економік. Підприємства нафтогазового сектору, нарощуючи виробництво і експорт, потребують додаткових кредитів, широкого спектру банківських послуг, які можуть надати лише великі кредитні організації, які стали

своєрідними фінансовими «супермаркетами», що мають широкі фінансово-технологічні можливості. У свою чергу, це обумовлює адекватне збільшення розмірів власного капіталу банків для забезпечення його достатності з урахуванням взятих на себе кредитних ризиків.

Масштабні зовнішньоекономічні зв'язки країн РСАДЗ у контексті здійснення ними експорту вуглеводнів можуть бути використані для модернізації їх банківських секторів. Реалізація курсу на диверсифікацію економік цих країн у напрямку розвитку трудо- і наукомістких галузей обробної промисловості та приватного сектору вимагатиме відкриття ринків збуту нової продукції. Цьому можуть значно сприяти, зокрема, філії іноземних банків. Організація збуту нової продукції вимагатиме залучення нових іноземних банківських та інших фінансових посередників і, відповідно, розширення присутності іноземного капіталу в банківських секторах країн РСАДЗ, насамперед, у Саудівській Аравії, де частка такого капіталу складає лише 2%, а також у Кувейті та Катарі –10%, при тому що в ОАЕ така присутність перевищує 20%, а в Бахрейні доходить до 60 % [156, с. 18].

Фактором модернізації банківських секторів країн РСАДЗ, безумовно, стане поглиблення їх взаємної економічної інтеграції, насамперед після уведення в обіг єдиної валюти. Результатом підписаної на цей момент Угоди про введення такої валюти до кінця 2016 р. Саудівською Аравією, Кувейтом, Катаром і Бахрейном може стати створення єдиного наднаціонального фінансового органу – Центрального банку РСАДЗ, введення єдиної монетарної політики, єдиного банківського законодавства, що докорінно змінить усю конфігурацію фінансово-банківських секторів цих країн.

Модернізація фінансово-банківських систем країн РСАДЗ пов'язана з розвитком не лише банківського сектору, але й інших секторів їх фінансових систем з метою повного фінансового забезпечення поступального розвитку їх економік. Одним з центральних місць у такому забезпеченні є створення максимально сприятливих умов для інвестиційної діяльності в країнах Ради як для банків, так і для інших фінансових організацій, що вкладають капітал у їх економіку з метою одержання прибутку або досягнення іншого корисного ефекту. Максимально

сприятливі умови для інвестиційної діяльності країн з відкритою ринковою економікою, якими є всі країни РСАДЗ, є ні що інше, як її фінансова лібералізація – зняття або максимальне послаблення державою кількісних і якісних обмежень для її суб'єктів, насамперед, банків та інших спеціалізованих фінансово-інвестиційних організацій.

Інвестиційна діяльність на рівні кожної з країн РСАДЗ пов'язана з інвестиціями національного та іноземного капіталу в їхні економіки, а також з його вивозом до інших країн з метою одержання більшого прибутку. При цьому провідну роль у таких капіталовкладеннях відіграють прямі інвестиції – вкладення коштів у виробництво і збут продукції підприємства з метою одержання прибутку та придбання долі в його управлінні. Прямими іноземними інвестиціями (ПІІ) у міжнародній класифікації прийнято вважати вкладений у підприємство капітал у розмірі не менше 10% від його статутного фонду [397].

ПІІ поділяються на вихідні, тобто прямі інвестиції, здійснені суб'єктами даної країни за кордоном, і вхідні – прямі інвестиції, здійснені іноземними інвесторами в даній країні. Співвідношення вхідних і вихідних інвестицій показує міжнародну інвестиційну позицію тієї чи іншої країни, яка відносно членів РСАДЗ представлена у табл. 3.6:

Таблиця 3.6

Вхідні / вихідні ПІІ (Inward and outward of Foreign Direct Investment flows) розрізі країн РСАДЗ та регіонів у 1990-2012 рр., млн. дол. США

№	Країни / регіони	Період, рр.							
		1990		2000		2010		2012	
		вхідні	вихідні	вхідні	вихідні	вхідні	вихідні	вхідні	вихідні
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Бахрейн	- 183	25	364	10	156	334	891	922
2	Кувейт	6	- 239	16	- 303	456	1530	1851	7562
3	Катар	5	2	252	18	4670	1863	327	1840
4	Оман	142	0	83	0	1243	1498	1514	1371
5	Саудівська Аравія	312	- 638	183	1550	29233	3907	12182	4402
6	ОАЕ	- 116	- 58	- 506	1550	5500	2015	9602	2536
7	Країни	166	- 908	391	1699	41258	11147	26367	18633

	РСАДЗ								
8	Світ	207362	241421	1413169	1240316	1408537	1504928	1350926	1390956

Джерело: побудовано автором на підставі [532].

Як видно з табл. 3.6, у період 2000-2010 рр. відбувся стрибок у припливі ПІІ у розглянуту групу країн – з 392 млн. дол. США до 41258 млн. дол. США, або в 105 разів (!), що характеризує цей період для них як «інвестиційний бум», пов'язаний як з розвитком нафтогазового комплексу, так і з зародженням та швидким зростанням сектору нерухомості. У цей період країни РСАДЗ були регіоном світу, який зазнав найбільшого розвитку – 29,3% усіх світових вхідних ПІІ в 2010 р. (в 2000 р. – 0,3%; в 2012 р. – 13,4%). На тлі такого зростання виділяються Саудівська Аравія, ОАЕ і Катар. Разом з тим, у розглянутий період значно збільшився відтік капіталу цих країн – з 1699 млн. дол. США до 11147 млн. дол. США, або у 6,6 разів, насамперед, з Катару (за темпами зростання – більш ніж у 100 разів) та Саудівської Аравії.

Поряд з ПІІ у розглянутий період спостерігалося зростання портфельних інвестицій до деяких країн РСАДЗ (вкладення капіталу у цінні папери, підприємства), що відображено у табл. 3.7:

Таблиця 3.7

Портфельні інвестиції в акціонерний капітал корпорацій і боргові зобов'язання у країнах РСАДЗ у 1990-2008 рр., млн. дол. США

№	Країни	Період, рр.	Портфельні інвестиції		Похідні цінні папери, опціони
			Акціонерний капітал корпорацій	Боргові зобов'язання	
1	2	3	4	5	6
1	Бахрейн	1990 2000 2008	698 - 88 6287	… 282 2900	10769 - 3834 - 3265
2	Кувейт	1990 2000 2008	- 919 - 12923 - 32015	537 254 2253	829 - 1109 - 23988
3	Катар	1990 2000 2008	н/д	н/д	н/д
4	Оман	1990	…	…	- 270

		2000 2008	… - 774	- 36 - 872	- 497 - 7008
5	Саудівська Аравія	1990 2000 2008	- 3337 -9378 - 3847	… … 2217	1435 - 3937 -- 2562
6	ОАЕ	1990 2000 2008	н/д	н/д	н/д

Джерело: побудовано автором на підставі [433].

Так, приплив капіталу спостерігався в акціонерний капітал корпорацій і боргові зобов'язання Бахрейну, а у Кувейті – лише у боргові зобов'язання. У той же час капітал країн РСАДЗ частково вкладався у двосторонні портфельні інвестиції. Відтак, динаміка портфельних інвестицій свідчить про стрімкий розвиток фондових ринків країн Ради, який спостерігався упродовж першої декади XXI ст.

На думку В. І. Русаковича, враховуючи значні потоки ПІІ до країн РСАДЗ, та з огляду на надлишкові для них фінансові ресурси, ця група держав «відчуває гостру потребу в іноземних інвестиціях переважно у вигляді технологій та основного капіталу», а їх «інвестиційна активність (тобто вивезення капіталу – автор) повинна розглядатися як необхідна передумова стабілізації та зростання національних економік» [580, с. 7]. На нашу думку, «гострої» потреби в інвестиціях ці країни не відчувають. Питання полягає в оцінці інвестиційних проектів і правильній розстановці пріоритетів, переході до довгострокового інвестиційного планування, а також полегшенні доступу приватного сектору до таких інвестицій.

У попередньому параграфі було відзначено гідне місце ОАЕ та Саудівської Аравії у рейтингу Світового банку за рівнем сприяння веденню бізнесу, включаючи лібералізацію умов для ведення інвестиційної діяльності (табл. 3.2). Для покращення інвестиційного клімату в країнах РСАДЗ реалізується безліч ініціатив: зміни у законодавстві, послаблення у системі оподаткування, боротьба з корупцією, поліпшення роботи судової системи, орієнтованість на європейські стандарти прозорості ведення бізнесу і захисту капіталу, підписання угод про вільну торгівлю, про інвестування, про уникнення подвійного оподатковування, розробка

інвестиційних карт, заохочення проведення заходів, спрямованих на залучення ПІІ. Можна виділити, зокрема, створення і розвиток «вільних економічних зон», «фінансових центрів», реалізовано цілу низку масштабних інвестиційних проектів. Зазначені аспекти будуть окремо розглянуті нами у наступних розділах даної роботи.

Таким чином, банківський сектор загалом та фінансова система країн РСАДЗ, зокрема, продемонстрували у період 2000-2010 рр. випереджальний розвиток у складі їх національних економік і посіли місце, що поступається у сукупному ВВП лише нафтогазовому сектору. Модернізація фінансово-банківського сектору національних економік країн РСАДЗ припускає варіанти, обумовлені пріоритетом західного, східного або іншого шляху їх розвитку. Очевидно, що висока концентрація банківського капіталу в структурі національних економік розглянутих країн збережеться навіть за умови їх диверсифікації. У розглянутий період, зокрема на межі 2000-х рр., країни РСАДЗ були найпривабливішим для інвестицій регіоном світу. Сприятливі умови для ПІІ в цих країнах зберігаються і дотепер.

3.3. Створення сучасного промислового та інформаційно-комунікаційного середовища

Значні темпи економічного зростання країн РСАДЗ у період 2000-2010 рр., з одного боку, сприяли збільшенню концентрації їх національних економік за відсутності у них належної диверсифікації, про що йшлося в першому параграфі цього розділу, а з іншого – поєднувалися з відновленням матеріально-технічної бази власного виробництва товарів і послуг як домінуючих галузей нафто- і газовидобутку.

Таке відновлення значною мірою було обумовлено активізацією їх зовнішньоекономічного співробітництва з найбільш розвиненими країнами світу, постійним збільшенням імпорту з цих країн товарів важкого машинобудування. У переважній більшості це був імпорт високотехнологічної продукції з Європи, США, Японії, Індії за рахунок як національних накопичень, так і пов'язаних з ними прямих іноземних інвестицій на суму у декілька трильйонів доларів США. За відсутності

власного машинобудування, імпорт машин і устаткування сприяв створенню практично в усіх країнах Ради сучасного промислового та інформаційно-комунікаційного середовища (табл. 3.8).

Можна стверджувати, що виробничі об'єкти, які функціонують і визначають сучасну промисловість країн РСАДЗ є високотехнологічними комплексами, які випускають якісну продукцію, переважно орієнтовану на експорт.

Разом з тим, імпорт машинобудування викликав помітні структурні зрушення в їх національних економіках. За даними Світового банку, у період 2000-2012 рр. частка промисловості в структурі ВВП провідних країн Ради (Саудівської Аравії та ОАЕ) зросла з 54% до 61% та з 49% до 60% відповідно зі збереженням частки секторів обробної індустрії на рівні 10%.

Таблиця 3.8

Імпорт країнами РСАДЗ машин і устаткування в 2000, 2005 та 2012 рр.

№	Країни	Роки	Імпорт	
			усього (млн. дол. США)	у т. ч. машин і транспортного устаткування (%)
1	2	3	4	5
1	Бахрейн	2000 2005 2012	6194 10242 19768	17,0 29,3 34,8
2	Кувейт	2000 2005 2012	19436 44869 118546	41,2 34,3 35,0
3	Оман	2000 2005 2012	11319 18692 52138	42,3 48,9 36,7
4	Катар	2000 2005 2012	11594 25762 132968	47,4 51,8 29,8
5	Саудівська Аравія	2000 2005 2012	77583 180711 388370	35,6 45,2 41,3
6	ОАЕ	2000 2005	49835 1117287	36,3 43,5

		2012	350000	32,6

Джерело: побудовано автором на підставі [433].

В окремих країнах виникли або зазнали істотного розвитку нові галузі промисловості: чорна та кольорова металургія, будівельна індустрія у складі низки підгалузей (цементної, скляної та інших), виробництво меблів. Особливо помітним було зростання нафто- і газопереробних потужностей. У деяких країнах Ради виникли сектори з виробництва машин і транспортного устаткування – наприклад, у Катарі з 0% у 2000 р. до 11%, у Кувейті – до 3% від усієї обробної індустрії в 2012 р.

Підвищення рівня переробки нафти і газу всередині країн РСАДЗ є найкоротшим шляхом до диверсифікації їх національних економік і розвитку внутрішніх ринків, збільшення ефективності експорту та формування нафто- і газохімічних комплексів світового рівня. Це розуміють у згаданих країнах і навіть пропонують світовому співтовариству щось нове в галузі міжнародної торгівлі нафтою. Йдеться про розвиток т.зв. «даунстріму» (downstream) – комплексу логістичних заходів, який включатиме увесь технологічний ланцюжок від видобутку сировини, її переробки до транспортування й організації кінцевого (роздрібного) збуту у країнах-споживачах, оминаючи (мінімізуючи) участь іноземних посередників. Приклад цього демонструє Саудівська Аравія, яка збільшила в період 2000-2010 рр. внутрішнє споживання власної нафти на 1,2 млн. барелів на день, нарощуючи разом з тим експорт нафтопродуктів [271].

Загалом, у групі цих країн споживання нафти за десятиріччя зросло на 56%, що у чотири рази вище за світові показники і майже удвічі вище, ніж темпи зростання в Азії [271].

За даними О. Б. Брагінского, сумарна потужність нафтопереробних заводів у цих країнах зросла з 167,3 млн. тон у 2000 р. до 215,4 млн. тон у 2006 р. [174, с. 354]. Наявні дані свідчать, що на кінець 2014 р. країни РСАДЗ разом виробляли близько 16 млн. барелів нафти на добу. Особливо помітним стало зростання таких потужностей у Саудівській Аравії, ОАЕ та Катарі. За провідної участі Саудівської Аравії зріс обсяг переробки природного й нафтового супутнього газу: з 193,2

млрд.куб. м. у 2000 р. до 210,3 млрд. куб. м. у 2004 р. Ті ж країни (за винятком Кувейту), а також Катар забезпечили зростання виробництва рідин– з 49,3 млн. тон до 72,4 млн. тон, що склало відповідно 22,9% і 27,4% від світового виробництва [174, с. 376]. У світовому рейтингу країн-виробників таких продуктів Саудівська Аравія, ОАЕ та Кувейт у розглянутий період упевнено посідали перші місця у десятці провідних нафто- та газовидобувних країн.

У контексті використання цими країнами так званого «даунстріму» варто звернути увагу на розвинену виробничу інфраструктуру транспортування нафти й нафтопродуктів, а також природного газу, переведення його в рідкий стан і постачання в такому вигляді за кордон. Одних трубопроводів у регіоні РСАДЗ прокладено понад 30 тис. км, у тому числі 5 магістральних нафтопроводів із пропускною здатністю у 300 млн. тон на рік [188]. У низці країн Ради функціонує потужний танкерний флот, у тому числі (дані статистики ОПЕК за 2012 р.): Кувейті – 21 судно з повним «дедвейтом» у 3404 тис. тон; Саудівській Аравії – 20 і 5051; ОАЕ – 13 і 660 і Катарі – 6 і 528 відповідно [469, p. 68].

Важливо відзначити виникнення та розвиток у країнах РСАДЗ металургійної промисловості – основи для вдосконалення галузі машинобудування. Однак становлення і розвиток такої промисловості відбувається в напрямку обслуговування національних будівельних комплексів. Пріоритет будівельної індустрії перед машинобудуванням пояснюється прискореним розвитком різноманітних об'єктів нерухомості. Розвивається у зазначений період виробництво конструкційної сталі, яка використовується на численних будівництвах, напівфабрикати для випуску будівельної сталі, а також гарячекатані рулони для виробництва нафтогазових труб.

За даними Міжнародного інституту заліза та сталі (IISI), у 2000-і рр. металургія країн Затоки вважалася однією з галузей, що найбільш динамічно розвиваються. При цьому, найвища динаміка була характерною для Саудівської Аравії та Катару, обсяги виплавки сталі в яких з середини 90-х років збільшилися з декількох десятків тисяч тон майже кустарного виготовлення арматури до 3,94 млн.

і 1,05 млн. тон відповідно на сучасних металургійних комбінатах – саудівських SABIC, Al Tuwairgi і Rajhi Steel та катарському Qatar Steel (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Динаміка виробництва сталі на Близькому Сході у 1995-2003 рр. , млн. тон
Джерело: побудовано автором на підставі [506]

У наступні роки виробництво сталі в Саудівській Аравії зросло до 5 млн. тон у 2010 р. та у Катарі – до 1,97 млн. тон. Із середини 2000-х рр. швидко зростає виробництво сталі в ОАЕ. У цих країнах у 2012 р., за даними World Steel Association (WSA), було виплавлено, відповідно, 5,203 млн., 2,145 і 2,408 млн. млн. тон сталі [506]. Крім того, в ОАЕ та Саудівській Аравії отримала розвиток алюмінієва промисловість, як і чорна металургія, яка в основному спрямована на задоволення внутрішнього попиту будівельної індустрії. Зазначимо що, за даними Геологічної служби США, ОАЕ і Катар у 2014 р. увійшли до списку 15 найбільших у світі виробників алюмінію (ОАЕ – 1,82 млн. тон на рік, Катар – 600 тис. тон).

Випереджальними темпами розвивалась будівельна індустрія країн РСАДЗ, реалізуючи найбільші інвестиційні проекти світового рівня. Земля в цих країнах традиційно знаходиться у власності держави, але використовується в основному не як засіб виробництва, наприклад, сільськогосподарського, а як об'єкт нерухомості, що бере активну участь в ринковому обороті, як правило, на правах довгострокової оренди. Показовими є низка інвестиційних проектів у галузі нерухомості, реалізовані в період 2000-2010 рр. в окремих країнах Ради:

- The Palm, Madinat Jumeirah, Burj Al Arab в ОАЕ;

- Makkah Clock Royal Tower Park Inn by Radisson Al Khobar та інші в Саудівській Аравії тощо.

За даними Агентства нерухомості Imexre.com, загальна вартість проектів інфраструктури, які знаходились у 2010 р. у процесі будівництва по всьому регіону Затоки, становить 2,54 трлн. дол. США [410]. Це охоплює, зокрема, будівництво залізничних магістралей довжиною до 8 тис. км, які повинні з'єднати всі країни РСАДЗ до 2020 року, на що необхідні інвестиції на суму близько 100 млрд. дол. США. Існує думка, що нова залізнична мережа стане другою економічною революцією в регіоні після нафти. У цьому ж контексті потрібно згадати також проекти у Катарі, який готується прийняти чемпіонат світу з футболу у 2022 р., і де ведуться роботи з будівництва метрополітену, нового морського порту, автомобільних та залізничних магістралей на загальну суму у понад 200 млрд. дол. США [480]. Темпи зростання будівельної галузі в розглянутих країнах становили у період, що розглядається, близько 4-5% на рік.

Розвиток промисловості країн РСАДЗ обумовлений не лише масштабним імпортом продукції машинобудування, але й значною міграцією іноземних робітників та фахівців з сусідніх країн, особливо з країн Південної Азії (Індії, Пакистану, Бангладеш та ін). За даними Комісії ООН з економічних та соціальних питань для Західної Азії, така міграція у період 2000-2010 рр. у Саудівській Аравії, приміром, зросла з 5,25 млн. осіб до 8,43 млн. осіб [475]. Станом на 2010 р., мігранти у трьох з шести країн РСАДЗ становили більшість населення (рис. 3.2):

Рис. 3.2. Частка іноземних мігрантів у населенні країн РСАДЗ у 2010 р., %

Джерело: побудовано автором на підставі [474]

Високі темпи промислового розвитку, викликані припливом національного та іноземного капіталів до країн РСАДЗ, про що йшлося вище, супроводжувалися адекватним припливом робочої сили – праці як фактора виробництва (поряд з іншими факторами: капіталом, підприємницькою діяльністю та землею). Тому, можна стверджувати, що саме іноземні мігранти облаштували й обслуговують більшість нафто- і газопромислів країн РСАДЗ. Вони (мігранти) беруть участь у прискореному формуванні нафто- і газопереробних потужностей, створенні супутньої виробничої інфраструктури: трубопроводів, резервуарів і станцій, автомобільних шляхів, морських та інших об'єктів, а також нових міст і систем обслуговування.

Враховуючи переважну зайнятість національних кадрів на адміністративній та інших видах державної служби (фінансовій, військовій, поліцейській тощо), можна стверджувати, що руками іноземних мігрантів у більшості цих країн (крім, напевно, Бахрейну та Оману) було створено основні матеріальні цінності, у тому числі одержала розвиток національна промисловість, здійснюються структурні зрушення в їх економіках.

В економічній літературі склалася думка, що присутність значної кількості трудових іммігрантів у РСАДЗ обумовлена такими факторами, як нестача кваліфікованих фахівців, обмеження на зайнятість жінок, що позбавляють ці країни значної частини трудового потенціалу, а приплив мігрантів з-за кордону є причиною багатьох економічних і демографічних проблем [266]. Водночас, попри шаріатські обмеження, зайнятість жінок в ОАЕ й Кувейті, приміром, перевищує 40%, що не набагато відстає від середньоєвропейського рівня – 58,7% у 2007 р. (51,4% в 1997 р.) [466].

Створення сучасної промисловості в країнах РСАДЗ не означає постійного зростання її частки у структурі ВВП або виробництві національного доходу. За даним показником ці країни вже набагато випередили більшість розвинених країн, у тому числі США. За даними Міжнародного валютного фонду за 2012 р., частка

промислового виробництва в структурі ВВП США склала 19,1%, що в пайовому відношенні є у 2,5-3 рази меншою порівняно з кожною з країн РСАДЗ [431].

Міжнародними організаціями (ООН, МВФ, Світовим Банком та ін.) прийнято класифікувати країни РСАДЗ як країни з економіками, що розвиваються (на відміну від країн з розвиненими або перехідними економіками). Однак більш влучну, на нашу думку, класифікацію надає економічна теорія постіндустріального суспільства, згідно з якою виділяють три стадії побудови такого суспільства – доіндустріальну (переважне використання малокваліфікованої праці у видобувних галузях та сільському господарстві), індустріальну (масове виробництво товарів на тлі домінування класу промислових робітників) і постіндустріальну (домінування висококласних фахівців). Згідно з цією теорією, усі країни РСАДЗ так чи інакше можна віднести до країн з перехідною економікою від доіндустріальної до індустріальної.

Сьогодні у більшості країн РСАДЗ промислові робітники – це переважно іноземні мігранти, відсутність яких може означати зупинку промислового виробництва з подальшим колапсом їх національних економік. Тому, найпершим завданням для РСАДЗ є поступова заміна іноземців власними індустріальними кадрами. Причому це має бути не примітивна кількісна заміна, а якісна, що забезпечує зростання виробництва різноманітних товарів при значно меншій чисельності робітників і фахівців.

З урахуванням безсумнівної вигоди від торгівлі вуглеводнями, нова індустріальна політика цих країн повинна переорієнтувати промислове виробництво на внутрішній ринок і/або ринки сформованого ними інтеграційного співтовариства. У цьому, на наш погляд, полягає основне завдання від створення сучасної промислової бази країн РСАДЗ.

Створення сучасної промисловості в розглянутій групі країн передбачає формування національного машинобудування, яке в кожній з них знаходиться дотепер у зародковому стані. Тут не йдеться про закупівлю на нафтодолари найскладніших технологічних комплексів (наприклад, будівництво підприємств «під ключ»). Це важко уявити, припустимо, на прикладі ОАЕ, які усе більше

позиціонують себе як світовий фінансово-туристичний центр. Проте, організація складальних, а згодом повністю власних виробництв оргтехніки, комунальних машин і устаткування для таких фінансових і туристичних організацій в ОАЕ вбачається цілком можливою. Це – не капіталомісткі, але трудомісткі виробництва, створення яких на основі національних кадрів сприятиме не лише диверсифікації промисловості цих країн, але й розвитку кооперації між ними, поглибленню їх економічної інтеграції, вирішенню низки економічних та соціальних проблем, зміцненню їх національної безпеки.

Окремою статтею машинобудування країн РСАДЗ може стати виробництво військової техніки, яка дуже активно закуповується ними за кордоном. Світова конкуренція на ринку озброєнь цілком може бути використана цими країнами при переході від простої і масової закупівлі готових виробів до налагодження власного виробництва окремих компонентів цих виробів. Заради справедливості зазначимо, що найбільших успіхів у цьому плані досягли ОАЕ, які, починаючи з 2011 р. заявили про ухвалення на державному рівні курсу на розбудову власної виробничої інфраструктури для випуску продукції військового призначення. У 2011-2014 рр. еміратські військові підприємства розпочали випуск не лише різних видів легкої стрілецької зброї (пістолети «Caracal», набої виробництва концерну «Burkan») але й сучасних систем протиповітряної оборони «земля-повітря», патрульних катерів, безпілотних літальних апаратів (навіть експортуються до РФ), БМП типу «Nimr» та ін. Станом на 2012 р. у Саудівській Аравії нараховувалось близько 120 місцевих компаній, які спеціалізуються на випуску продукції військового призначення. Зокрема,на заводіArmored Vehicles & Heavy Equipment Factory здійснюється виробництво броньованої техніки та важкого обладнання, а саме БТРів типу «Al Shibl 1», «Al Shibl 2», легких автоматичних рушниць та кулеметів MP5, G36, снайперських гвинтівок, а також ведуться роботи з установки броні на автомобілі типу «HMMWV» та ін. [503].

Звичайно, створення сучасної промисловості не заперечує переваг розвитку сфери послуг, що визначає поступовий перехід до постіндустріального суспільства. У ньому економіка практично повністю підпорядкована завданням особистого

споживання, а не виробництва, а її провідними секторами виступають сервісна сфера та сфера виробництва товарів масового споживання. Проте, не слід забігати наперед і розбудовувати прискореними темпами сьогодні те, що завтра може не знадобитися, у разі відсутності міцної основи для такого розвитку. Зокрема, країнам РСАДЗ не слід розбудовувати усі аспекти сфери послуг однаково високими темпами, як у розвинених країнах західної Європи або США. Згідно з класифікацією Світової організації торгівлі, виділяється понад 150 видів послуг, згрупованих у дванадцять секторів [524]:

- ділові послуги;
- послуги зв'язку;
- будівельні й пов'язані з ними інженерні послуги;
- дистриб'юторські послуги;
- освітні послуги;
- послуги, пов'язані з захистом навколишнього середовища;
- фінансові послуги;
- послуги у галузі охорони здоров'я й соціального забезпечення;
- туристичні й пов'язані з ними послуги;
- послуги з організації дозвілля, культурних і спортивних заходів;
- транспортні послуги;
- інші послуги, що не увійшли до перерахованих.

Розвиток сфери послуг у країнах РСАДЗ безпосередньо пов'язаний з формуванням у них адекватного сучасним умовам господарювання інформаційно-комунікаційного середовища (сфери медіа). Йдеться про створення комунікаційних технологій поширення інформації. Значення даної сфери в сучасному світі важко переоцінити. Так, за даними Міжнародного союзу електрозв'язку (International Telecommunication Union,), найбільшу активність серед розглянутих країн у період 2002-2013 рр. виявляли Катар, ОАЕ та Бахрейн, що увійшли до четвертої десятки країн зі 157 врахованих (табл. 3.9):

Таблиця 3.9

Індекси та рейтинги розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у країнах РСАДЗ у період 2002-2012 рр.[1]

№	Країни	Період, рр.					
		2002		2007		2012	
		індекс	Рейтинг	індекс	рейтинг	індекс	рейтинг
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Катар	2,84	47	4,44	44	6,54	31
2	ОАЕ	3,27	40	5,29	32	6,41	33
3	Бахрейн	3,30	38	4,69	42	6,30	39
4	Саудівська Аравія	2,13	73	3,62	55	5,69	50
5	Оман	2,12	76	3,00	77	5,36	54
6	Кувейт	2,77	49	3,57	57	н/д	н/д

Джерело: побудовано автором на підставі [460]

Формуванню та розвитку інформаційно-комунікаційного середовища в Катарі сприяв закон від 2004 р. про заснування Вищої ради з питань інформації та комунікаційних технологій (далі – Рада), яка мала прискорити процес становлення інформаційного суспільства в державі. Роль Ради як регулятора комунікаційних відносин була юридично закріплена в законі про телекомунікації від 2006 р., який, серед іншого, передбачає розробку й прийняття у майбутньому додаткових спеціальних нормативно-правових актів, правил і норм для закріплення правового статусу даного органу.

У 2010 р. емір Катару Х. Аль Тані ратифікував важливе рішення уряду, пов'язане з реалізацією програми електронного уряду. Відповідно до цього нормативного акта, міністерства та інші державні установи повинні співпрацювати з Радою, аби спільними зусиллями досягти успішного втілення у життя програми електронного уряду, перші позитивні результати запуску якої можна спостерігати вже сьогодні.

[1]Індекс зводить 11 показників у єдиний критерій, який можна використовувати в якості інструмента для здійснення порівняльного аналізу на глобальному, регіональномутанаціональномурівнях. Ці показники стосуються доступу до ІКТ, їх використання, а також практичного знання цих технологій, зокрема: кількість стаціонарних і мобільних телефонів на кожних 100 мешканців, кількість домашніх господарств, що мають комп'ютер, кількість користувачів Інтернету, рівень писемності тощо.

У 2011 р. у Досі відбулася перша організована Радою представницька конференція інформаційно-комунікаційних технологій «QITCOM-2011». Виступаючи на її відкритті, генеральний секретар Ради Х. Аль-Джабер відзначила, що на сьогоднішній день Катар демонструє помітний прогрес в сприйнятті досягнень інформаційно-комунікаційних технологій (мобільна й стаціонарна телефонія, Інтернет і супутниковий зв'язок) [421]. Інша країна Затоки – Кувейт, наприклад, прогнозує, що з 2011 р. по 2015 р. обсяг капіталовкладень у розвиток місцевої мережі ІКТ складе 28 млрд. дол. США [452].

Згідно зі статистикою, у 2010 р. 85% мешканців Катару мали комп'ютер, 70% населення були визнані інтернет-користувачами. Крім того, 60% громадян активно використовували Інтернет для ведення бізнесу. Всесвітня павутина полегшувала роботу 49% державних і приватних госпіталів і лікарень. Станом на жовтень 2011 р., національний оператор «Катар Телеком» і британська компанія «Водафон» обслуговували на місцевому ринку мобільної телефонії понад 2,78 млн. абонентів (понад 100% населення раїни), надаючи послуги як усередині країни, так і за її межами [213].

В ОАЕ сучасні інформаційно-комунікаційні структури, що надають послуги супутникового зв'язку, почали формуватися ще усередині 90-х рр. минулого століття. В окремих еміратах, наприклад у Дубаї, в межах створеної там Вільної економічної зони у 2000 р. було розпочато амбітний проект «Дубай Інтернет-сіті» – повністю обладнаний новітніми комунікаціями комплекс, де компанії «нової економіки» отримали можливість орендувати торговельні площі із доступом до технологічної інфраструктури за пільговими умовами, передбаченими режимом ВЕЗ [383].

Стрибок у медіасфері ОАЕ відбувся у 2006 р., коли Вищим комітетом управління телекомунікаційним сектором (SCSTS) з метою стимулювання конкуренції між операторами, посилення ролі громадян даної держави у розвитку економіки та її подальшої диверсифікації були видані Загальні розпорядження для телекомунікаційного сектору (GTP). Уже на кінець зазначеного року рівень охоплення населення ОАЕ мобільним зв'язком склав 5,1 млн. осіб, а кількість

користувачів Інтернету – 578 тис. осіб, тоді як кількість абонентів фіксованих телефонних ліній досягла 1,3 млн. осіб [530].

Аналіз медіа-сфери інших країн РСАДЗ засвідчив, що реальний перелом у якісному розвитку інформаційно-комунікаційного середовища відбувся також у середині розглянутого періоду (2000-2010 рр.). Наразі створені в цих країнах інформаційно-комунікаційні комплекси являють собою значний сегмент їх національних економік та є істотним фактором розвитку їх соціально-політичних систем, здатних впливати на характер суспільного устрою, створювати соціальні співтовариства, забезпечуючи їх взаємодію з державними інститутами.

Таким чином, національні економіки країн РСАДЗ, що розвиваються, можна розглядати як перехідні від доіндустріального стану до індустріального з окремими елементами постіндустріального суспільства. Такий перехід забезпечує масштабний імпорт сучасної продукції машинобудування, а також значний приплив іноземних мігрантів в якості трудових ресурсів.

Перехід до повноцінного індустріального розвитку цих країн у період 2000-2010 рр. супроводжувався помітними структурними зрушеннями, що знайшли своє відображення у збільшенні частки промисловості у ВВП, зростанні нафто- і газопереробки, виникненні і швидкому розвитку нових галузей – металургії, промисловості, виробництва будівельних матеріалів, машинобудування тощо.

Зростання частки промисловості у структурі ВВП досягло своїх раціональних меж і було згодом трансформоване у якісний розвиток шляхом диверсифікації та створення масового виробництва різноманітних товарів, формування місткого внутрішнього ринку з елементами сфери послуг, пов'язаних з рухом товарів. Першочергове завдання на цьому шляху – поступове і якісне заміщення іноземних трудових ресурсів національними індустріальними кадрами.

Створене в усіх країнах РСАДЗ інформаційно-комунікаційне середовище відповідає рівню їх сучасного розвитку, яке, однак, значно поступається такому середовищу в країнах Північної Європи або Північної Америки, а також деяких державах Азії (Республіка Корея, Гонконг, Японія), випереджаючи при цьому багатьох своїх аналогів у Латинській Америці, Африці та більшості країн Азії.

3.4. Поглиблення міжарабської економічної інтеграції в межах РСАДЗ.

Згідно з преамбулою, а також відповідно до ст. 4 Статуту РСАДЗ (The GCC Charter), основними завданнями створення у травні 1981 р. цієї регіональної організації були: «ефективна координація, інтеграція та інституціональні зв'язки між державами-засновницями», насамперед, у сфері економіки [35]. Вирішення цього завдання на той момент вбачалось у:

- «розробці єдиних правил» розвитку торгівлі та комунікацій, фінансів і митниці, законодавства та адміністративної справи, а також низки інших галузей;

- стимулюванні науково-технічного прогресу у промисловості, насамперед, у її видобувних галузях та сільському господарстві шляхом здійснення спільних наукових досліджень, створення спільних підприємств, заохочення розвитку приватної ініціативи [35].

У листопаді 1981 р. держави-учасниці РСАДЗ ратифікували Єдину економічну угоду (The GCC unified economic agreement), а у березні 1983 р. уклали Договір про введення безмитної торгівлі сільськогосподарськими і промисловими товарами національного (власного) виробництва. У якості національної була визнана продукція, у капіталі виробника якої, по-перше, більша частка належить громадянам держав РСАДЗ а, по-друге, не менше 40% вартості цієї продукції вироблено в межах цих же держав. Підтвердженням походження товару стали спеціальні сертифікати, що видаються компетентними органами цих держав. Водночас, стосовно третіх країн кожен учасник РСАДЗ зберігав право провадити власну зовнішньоторговельну політику. Тим самим ратифікацією Єдиної економічної угоди держави РСАДЗ юридично оформили створення між ними Зони вільної торгівлі (ЗВТ), ставши на етап міжнародної економічної інтеграції.

Інтеграція держав РСАДЗ у форматі ЗВТ тривала майже 20 років. За цей період товарообіг між ними збільшився з 11,6 у млрд. дол. США у 1993 р. до, майже, 20,3 млрд. дол. США у 2002 р. [429]. Однак, таке зростання непереконливо свідчить про істотний вплив створених на той момент інтеграційних стимулів на економічний розвиток кожної зі сторін Ради. За двадцять років існування ЗВТ

РСАДЗ частка внутрішньорегіонального товарообігу в загальному обсязі торгівлі країн Затоки зросла лише на 2 в.п. – з 5% у 1981 р. до 7% у 2001 р. [230].

Основними причинами недостатньо ефективної взаємодії держав РСАДЗ у межах ЗВТ, на наш погляд, були:

- недостатньо обґрунтоване у науковому плані впровадження ліберальних (західних) методів економічної інтеграції за умов домінування в кожній з країн патріархально-консервативних відносин, що ґрунтуються на ісламському віросповіданні та монархічному устрої держави;

- переважна орієнтація на високоприбуткові та стабільні зовнішні ринки.

Можна погодитися з російським дослідником С. В. Котляровим у тому, що «на практиці зона вільної торгівлі фактично не функціонувала через численні нетарифні бар'єри та забюрократизований порядок одержання товарами сертифікату національного походження» [230].

Водночас, визнаємо, що держави РСАДЗ усвідомлювали складнощі становлення інтеграційних процесів між ними у форматі ЗВТ і вживали заходів для інтенсифікації їх розвитку як у межах ЗВТ, так і в галузі фактичного розширення такої зони[1].

Важливою віхою на цьому шляху стала 19-а сесія Вищої Ради РСАДЗ в Абу-Дабі, що відбулася у 1998 р. Одним з її рішень стало ухвалення курсу на створення до 2001 р. Митного союзу (МС) держав РСАДЗ[2]. Практично було поставлене питання про перехід на новий, вищий рівень економічної інтеграції[3]. Однак

---

[1]З 1988 р. РСАДЗ вела переговори з Європейським економічним співтовариством про створення ЗВТ між усіма країнами, що входять до цих організацій, які були припинені арабською стороною у 2008 р.[390]. У 2004 р. велися переговори РСАДЗ про створення ЗВТ з Іраном[270]. У цей час аналогічні переговори ведуться з Китаєм[22]. З 01.07.2014 р. набув чинності Договір про створення ЗВТ РСАДЗ з ЄАВТ (Європейською асоціацією вільної торгівлі, що включає Ісландію, Ліхтенштейн, Норвегію й Швейцарію)[206].

[2]Головна відмінність МС від ЗВТ полягає в тому, що учасники МС не лише усувають тарифи й квоти в торгівлі між собою, але й здійснюють єдину зовнішньоторговельну політику відносно третіх країн, запроваджуючи єдиний зовнішній тариф по периметру кордону загальної митної території. Згідно зі ст. XXIV ГАТТ, МС передбачає заміну декількох митних територій однією. При цьому митні служби на внутрішніх кордонах скасовуються, а їх функції передаються відповідним службам на зовнішніх кордонах єдиної митної території.

[3]Варто зазначити, що ще в травні 1992 р. на нараді міністрів торгівлі держав РСАДЗ пріоритетною метою було заявлено створення загального ринку РСАДЗ. Така заява й наступне

зазначені терміни створення МС РСАДЗ довелося перенести, визнавши у 1999 р. на 20-й сесії Вищої Ради РСАДЗ в м. Ер-Ріяд (Саудівська Аравія) необхідність переглянути Єдину економічну угоду від 1981 р. Практично відразу ж було поставлене питання про розробку нової Економічної угоди з метою поглиблення економічної інтеграції держав-членів Ради [36].

На підтвердження цього 31 грудня 2001 р. у м. Маскат (Султанат Оман) на 22-й сесії Верховної ради РСАДЗ після дворічного узгодження сторонами проекту нової Економічної угоди, «що відображає поточні обставини розвитку цих держав і сприяє досягненню цілей, окреслених у 1981 р.», цей документ (Економічна угода РСАДЗ – The Economic Argeement) було затверджено [37]. При підведенні підсумків минулого двадцятиріччя було визнано, що «вдалося забезпечити необхідну динаміку розвитку економічних зв'язків, що забезпечують повну економічну інтеграцію та економічну єдність держав РСАДЗ. Вищою Радою РСАДЗ на щорічних засіданнях було прийнято декілька життєво важливих резолюцій в економічній сфері, що забезпечили розвиток спільних економічних дій. Найважливіші резолюції стосувалися визначення загальної схеми розвитку інтеграції та створення на цьому шляху митного союзу. Згодом домовленості доповнились згодою про створення загального ринку, економічного та валютного союзів»[1].

У новій угоді йдеться: «Протягом двох років відбувалася «апробація» проекту цієї Економічної угоди, у ході якого до тексту проекту були внесені численні виправлення, що враховують результати економічного співробітництва РСАДЗ, директиви резолюцій Вищої Ради, нові розробки секретаріату Союзу. Результатом удосконалення проекту нової угоди в економічній сфері став цей документ, який включає дев'ять розділів:

Розділ 1. «Торгівля» у складі статей (підрозділів): «Митний союз» і «Міжнародні економічні відносини»;

Розділ 2. «Спільний ринок РСАДЗ»;

рішення про створення МС свідчать про європейський (класичний) шлях міжнародної економічної інтеграції, обраний цими державами.

[1] Тут і надалі для перекладу положень Економічної угоди РСАДЗ від 2001 р. автор дисертації використовує арабомовний варіант документу.

Розділ 3. «Економічний і валютний союз» (статті «Грошово-економічні вимоги РСАДЗ», «Інвестиційний клімат», «Регіональна і міжнародна допомога»).

Розділ 4. «Інтеграційний розвиток» (статті «Всебічний розвиток», «Індустріальний розвиток», «Нафта, газ та природні ресурси», «Розвиток сільського господарства», «Захист довкілля», «Спільні проекти»).

Розділ 5. «Розвиток людських ресурсів» (статті «Стратегія планування населення», «Загальнообов'язкова базова освіта та викорінення неписемності», «Освіта», «Націоналізація робочої сили», «Підвищення частки зайнятості та підготовка корінного населення»;

Розділ 6. «Науково-технічне співробітництво» (статті «Науково-технічні дослідження», «Використання науково-технічної та інформаційно-технологічної бази», «Інтелектуальна власність»);

Глава 7. «Транспорт, комунікації та інфраструктура» (статті «Транспортні засоби», «Морські транспортні послуги», «Інфраструктурна інтеграція», «Зв'язок», «Електронна торгівля»);

Глава 8. «Механізми реалізації та координації співробітництва»;

Глава 9. Заключні положення.

Зміст цих розділів має велике значення в плані реалізації відповіді РСАДЗ на глобалізаційні виклики періоду 2000-2010 рр. шляхом поглиблення економічної інтеграції. Тому, дисертант вважає за доцільне стисло розкрити зміст наведених ним розділів Економічної угоди, пов'язавши його зі сформульованими вище викликами глобалізації щодо розглянутої групи держав.

На думку дисертанта, у якості таких викликів можна виокремити наступні:

1. Виклик символу ісламу, основу якого становить Коран. Сферою протиріч стає законодавство РСАДЗ, яке, з одного боку, стимулюється глобалізаційними викликами до міжнародної стандартизації та уніфікації, а з іншого – стримується шаріатом.

2. Виклик державному устрою кожного з членів РСАДЗ, оскільки монархія, як політична основа арабських монархій цього Союзу, є далекою від демократії, що лежить в основі, як правило, республіканського устрою правління держав.

Необхідно визнати, що монархія сумісна з демократичним устроєм держави (приклад – Великобританія й низка інших європейських країн). Але для реалізації такої сумісності монархи РСАДЗ мають виконувати виключно церемоніальні функції. Чи готові до такого виклику глобалізації султани, еміри, королі розглянутого міждержавного об'єднання – питання часу.

3. Екологічний виклик, що полягає для РСАДЗ у значному зростанні темпів нафтовидобутку, потенційно небезпечного для навколишнього середовища. Експлуатація родовищ нафти, широкий розвиток нафтопроводів та інших об'єктів виробничої інфраструктури, прискорені процеси урбанізації, що супроводжуються активним втручанням у незайманий світ пустелі, обумовили виникнення в окремих секторах господарювання цих країн серйозних протиріч з адаптаційними можливостями живої природи. При цьому основне навантаження на природне середовище формувалося у ході економічного розвитку саме країн РСАДЗ. Проблема лише посилюється через зростаючий у регіоні дефіцит прісної води і придатних до землеробства земельних ресурсів.

4. Викликом глобалізації слід визнати відкриття національних кордонів для руху трудових ресурсів і капіталу, інтернаціоналізацію господарського життя. Мобільність факторів виробництва вимагає вжиття відповідних заходів з боку цих держав для коригування запровадженої ними демографічної, соціальної, фінансової та іншої внутрішньої політики з розвитку та залучення таких факторів. Держави, які не мають можливостей або ресурсів для здійснення цих заходів, приречені на невдачу. Це повною мірою стосується й держав РСАДЗ, істотна частина населення яких залишається неписемною та недостатньо захищеною соціально. За статистичними даними агентства «Booz & Company», протягом 2006-2008 рр. у Саудівській Аравії, наприклад, безробіття серед чоловіків склало 25%, ОАЕ – 12%, а у Бахрейні у 2006-2007 рр. відсоток безробітних серед чоловіків віком від 25 до 29 років досяг 33% [502].

5. Викликом глобалізації, пов'язаним з розбалансуванням світового ринку, є періодичні фінансово-економічні кризи, які відображаються на всіх його учасниках (особливо на тих, які найбільше залучені до його процесів та/або не мають

адекватних захисних властивостей). У цьому випадку це стосується економік РСАДЗ, враховуючи їхню гіпертрофовану галузеву (вуглеводневу) спеціалізацію, яка, у разі обвалу цін світового ринку на вуглеводні при надмірній експортній орієнтації, може мати для них руйнівні наслідки. За даними агентства «Standard & Poor's», частка експорту вуглеводнів у національному ВВП окремих країн РСАДЗ у 2013 р. склала, наприклад в ОАЕ – 78%, Кувейті – 80%, Катарі – 90%, Омані – 66% [529]. Частка імпорту країн Ради іноземних товарів і послуг станом на 2010 р. склала (у %): Бахрейн – 67, ОАЕ– 54, Оман – 41, Саудівська Аравія – 31, Катар – 30, Кувейт – 29 [529].

Аналіз змісту розділів Економічної угоди РСАДЗ свідчить, що вони містять елементи ефективної відповіді на наведені вище виклики глобалізації, особливо у частині захисту від світових фінансово-економічних криз і факторів виробництва шляхом створення МС із перспективою започаткування загального ринку (GCC Common market, або ЗР), економічного та валютного союзу тощо. Зокрема, створення МС має сприяти активізації міжрегіонального товарообігу унаслідок запровадження:

- загального митного тарифу;
- загальних митних правил і процедур;
- «єдиної точки входу»[1];
- ліквідації усіх тарифних і нетарифних бар'єрів з урахуванням запровадження загальних правил, що визначають заборонені та обмежені до ввозу/вивозу товари;
- внутрішнього режиму для товарів, вироблених у цих країнах.

Тій же самій меті слугуватиме, передбачене Економічною угодою (Розділ II, ст. 3) створення ЗР (створений у 2008 р.), який передбачає, що «кожна з країн РСАДЗ має створити на своїй території для громадян і юридичних осіб держав Ради такий же торговельно-економічний режим, як і для власних громадян та юридичних осіб у таких сферах:

- проживання й пересування;

[1] Пунктами в'їзду іноземних товарів до держав РСАДЗ є будь-який наземний, морський або повітряний порт, що користується правом зв'язків із зовнішнім світом.

- працевлаштування у державному або приватному секторі;
- пенсійне та соціальне забезпечення;
- ведення усіх видів робіт та ремесл;
- участь в усіх економічних, інвестиційних заходах, а також надання послуг;
- володіння нерухомістю;
- рух капіталу;
- податкова політика;
- освіта, охорона здоров'я та послуги;
- участь в акціонерному капіталі та формуванні корпорацій [37];

Економічна угода окреслила засади формування економічного і валютного союзів, для чого кожна сторона, що підписала документ, зобов'язується:

- забезпечувати високий рівень гармонізації прийнятих рішень в усіх сферах економічної та фінансової політики;
- здійснювати єдину податкову та грошово-кредитну політику, спільно запроваджувати принципи банківського законодавства, визначати критерії фіскальної та монетарної стабільності;
- узгоджувати регулювання бюджетного дефіциту, заборгованості та рівня цін;
- здійснювати уніфікацію інвестиційного та фінансового законодавства;
- забезпечувати роботу єдиної системи стандартизації виробленої продукції тощо.

У сфері «Всебічного розвитку» сторони повинні здійснювати «скоординовану політику в області комплексного розвитку їх економік у галузевому та територіальному вимірах, в тому числі:

- запровадження єдиної стратегії випереджального розвитку промисловості;
- забезпечення єдиної, узгодженої політики в галузі розвитку нафтогазової промисловості з метою збільшення її конкурентних переваг;
- уніфікація законодавства та нормотворчості в індустріальній сфері;
- здійснення загальної сільськогосподарської політики, насамперед, відносно використання водних ресурсів;

- розробка і реалізація спільних інфраструктурних, енергетичних, інформаційних, соціальних та інших проектів;

- стимулювання розвитку приватного сектору тощо.

Відповіддю на виклики глобалізації, які проявляються у масштабній міграції трудових ресурсів, можна вважати положення розділу Економічної угоди, який стосується «Розвитку людських ресурсів». Згідно з ним, держави РСАДЗ домовилися про єдину стратегію в галузі їх народонаселення, ліквідації неписемності та співробітництва в сфері освіти і націоналізації кадрів шляхом уніфікації трудового законодавства та сприяння працевлаштуванню таких кадрів. Сторони також дійшли згоди активізувати проведення науково-технічних досліджень за рахунок збільшення їх державного фінансування, заохочення приватного сектору до участі у їх співфінансуванні, створення спільної бази проведених досліджень, механізму їх практичного впровадження.

Водночас, автор даної дисертації не знайшов у розглянутій Економічній угоді відповіді на інші зазначені вище виклики глобалізації, пов'язані зі специфікою країн РСАДЗ. Зокрема, без особливої уваги залишилися питання інтеграції у сфері вирішення екологічних проблем та охорони навколишнього середовища (забруднення територій і акваторій нафтовидобутку, надмірна урбанізація тощо). Не висвітленими в угоді виявилися питання:

- прив'язки національних, ісламських законодавств до міжнародних стандартів і приведення їх у відповідність до цієї Угоди, враховуючи, що «її положення мають переважаючий характер над положеннями національних законів»;

- створення наднаціональних структур управління;

- патріархальний устрій державного управління, що накладає «табу» на приватну власність на землю, участь населення в прийнятті політичних рішень та інше, що не сприяє ефективним відповідям на глобалізаційні виклики.

Рішенням Вищої Ради РСАДЗ, прийнятим на 23-й сесії у грудні 2002 р. у Катарі, «запуск» Митного союзу мав відбутися 01 січня 2003 р. З цього моменту на території держав даного інтеграційного регіонального об'єднання мали б почати діяти:

1. Вільний рух товарів між країнами РСАДЗ без митних і немитних обмежень з урахуванням ветеринарних і карантинних правил тощо.

2. Єдиний митний тариф на товари, імпортовані з інших країн, у розмірі 5% від їхньої митної вартості з урахуванням звільнення певної групи товарів від такого мита (з 417 найменувань).

3. Єдині підходи до визначення такої вартості та, у цілому, загальні правила і процедури, що стосуються оформлення експортованих, реекспортованих та імпортованих товарів.

4. Єдина точка входу/виходу товарів.

5. Єдиний механізм митних зборів та їх розподіл.

Утім, члени РСАДЗ затвердили перехідний період започаткування МС, який періодично продовжувався до 2009 р., що мало дозволити країнам-учасницям Ради адаптуватися до певних аспектів МС у таких сферах:

- спільний збір мит і розподіл митних доходів;
- імпорт ліків і фармацевтичних препаратів;
- імпорт продуктів харчування;
- тарифний захист для деяких промислових товарів, вироблених у цих країнах.

Слід визнати, що рух держав РСАДЗ на шляху до створення МС, як і загалом їхньої економічної інтеграції, починаючи з 1983 р., не був безперешкодним і динамічним. Лише у січні 2012 р. загальне застосування єдиного зовнішнього митного тарифу стало реальністю, тоді як повноцінне функціонування утвореного у 2003 р. Митного союзу очікується, приблизно, наприкінці 2015 р. [417].

Дотепер його робота серйозно гальмувалася розбіжностями між провідними в економічному й політичному відношенні державами Ради – Саудівською Аравією та ОАЕ[1]. На відміну від ОАЕ, КСА відстоювало принцип «закритого регіоналізму», що передбачав збереження тарифних і нетарифних бар'єрів по периметру митного

[1]Необхідно визнати, що протиріччя між членами РСАДЗ – це досить ординарне явище. Однак вони не мають антагоністичного характеру і лише сповільнюють, але не зупиняють рух цих країн на шляху економічної інтеграції.

союзу та запланованих на майбутнє інтеграційних об'єднань вищого рівня (загальний ринок, економічний і валютний союз) [268].

Використання усіма державами-членами РСАДЗ єдиного зовнішнього митного тарифу є лише однією з перешкод створення між ними справжнього МС. Серйозна проблема, яку досліджуваним державам необхідно було подолати – це наявні відмінності у товарних стандартах [186, с. 171]. Усвідомлюючи важливість цих розбіжностей, ними у 2001 р. було засновано Організацію Затоки зі стандартизації та метрології. Завдяки діяльності цієї організації процес стандартизації товарів значно прискорився, а у 2009 р. їхня кількість склала 5392 у порівнянні з 84 у 1984 р. і близько 2 тис. на початку 2000-х рр. [515]. Проте, протягом деякого періоду зберігалися розбіжності щодо строків придатності товарів. Невирішеними залишаються питання щодо відсутності антидемпінгових, антимонопольних і певних інших необхідних служб, підготовки кадрів тощо. З метою їх усунення було ухвалено рішення про імплементацію досвіду інтеграції країн Європи. Зокрема, до завершення процесу уніфікації національних стандартів було рекомендовано взяти за основу принцип їх взаємного визнання, виходячи з того, що відмінності між ними були незначними, оскільки більша частина таких стандартів була успадкована РСАДЗ від Великобританії.

Основним актом, який регулює митні відносини в РСАДЗ, є Єдиний митний закон. Закон ретельно готувався з 1992 р. і був прийнятий в остаточному вигляді Вищою Радою у 2001 р. під час її 22-й сесії. Одночасно були прийняті Правила імплементації й Пояснювальна записка [251, с. 22-25].

Закон містить 17 розділів, що об’єднують 179 статей. У ньому наведені тлумачення понад 40 термінів, що використовуються у митній практиці, описані митні процедури, принципи застосування митного тарифу й митні платежі, заборони і обмеження, декларування й контроль товарів, а також статус митних брокерів і посадових осіб митних органів. Цей закон регулює основні питання митних відносин РСАДЗ, тоді як менш значущі знаходяться на рівні законодавств держав-членів Ради й очільників національних митних служб.

Кількість нормативних документів МС РСАДЗ є незначною. Крім Загального митного закону, можна згадати Загальний митний тариф і Загальний закон про антидемпінгові, компенсаційні та захисні заходи. У літературі відзначається, що «створення більшості митних союзів країн, що розвиваються, не можна вважати цілком завершеним через існуючі виключення з режиму вільної торгівлі, неповне охоплення товарної номенклатури загальним зовнішнім тарифом, застосування нетарифних заходів регулювання зовнішньої торгівлі, відсутність гармонізації інструментів торговельної політики тощо» [322, с. 66]. Усі ці зауваження стосуються й митного союзу РСАДЗ. Рішення про створення спеціального Органу митного союзу РСАДЗ (GCC Customs Union Authority) було прийняте на 32-й сесії Вищої Ради у грудні 2011 р. У червні 2012 р. відбулось його перше засідання. Аналіз його діяльності протягом наступних років виходить за хронологічні межі даного дисертаційного дослідження.

Створення та удосконалення МС РСАДЗ сприяло випереджальному зростанню взаємного товарообігу між країнами Ради у порівнянні з їх зовнішньоторговельним обігом з іншими державами. Так, у період 2002-2013 рр. завдяки підписанню угоди про МС обсяг міжаравійської торгівлі зріс з 12,5 млрд. дол. США до 58 млрд. дол. США [388]. Наведені у табл. 3.10 цифри є переконливими з огляду на масштаби обсягів сумарного експорту-імпорту РСАДЗ, а також темпи їх зростання у розглянутий період:

Таблиця 3.10

Сумарний зовнішньоторговельний обіг країн-членів РСАДЗ з урахуванням виробництва ВВП за роками періоду 1983-2013 рр.

№	Показники	Період, рр.					
		1983	2001	2003	2008	2010	2013
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Експорт, млрд. дол. США	70,1	171,5	228,3	802,1	697,4	945,6
2	Імпорт, млрд. дол. США	88,5	119,4	150,5	51-,3	483,0	646,8
3	Частка експорту у ВВП, %	33,0	46,7	51,5	67,7	61,0	59,9

Джерело: побудовано автором на підставі [435]

Наведені вище дані свідчать про недостатню місткість внутрішнього ринку держав РСАДЗ, який наразі здатний спожити лише 10% від усієї виробленої у країнах Ради продукції. Вироблена цими країнами вуглеводнева продукція має широкий і стійкий міжнародний попит, що, з урахуванням налагоджених довгострокових відносин з їх закордонними партнерами, компенсує порівняно вузькі межі внутрішнього ринку та забезпечує їм значні накопичення, які використовуються кожною з них частково через спільні інтеграційні проекти (створення єдиної енергетичної системи тощо).

Проте, перспективи значного розширення внутрішнього ринку держав РСАДЗ за рахунок поглиблення їх економічної інтеграції, а також шляхом реалізації спільних інвестиційних проектів, які сприяють такому розширенню, є досить серйозними.

Віховою подією в інтеграційному процесі країн-членів Ради стало оголошення у грудні 2005 р. на 26-у саміті Ради про ухвалення Єдиної стратегії спільного ринку (СР) для країн Затоки (дод. В).

Важливо також зауважити, що за усіх існуючих протиріч між державами РСАДЗ жодна з них досі не вийшла з ЗВТ, створеної у 1983 р., тоді як, для порівняння, суперечлива й непослідовна двадцятирічна політика економічної інтеграції пострадянських держав зробила можливим підписання Договору про створення між ними ЗВТ лише у 2011 р. Причому тільки три з дев'яти його підписантів пішли далі (Білорусь, Казахстан та РФ), створивши МС, а з травня 2014 р. – Євразійський економічний союз.

Таким чином, у період 2001-2010 рр. державами-членами РСАДЗ було досягнуто значного прогресу у їхній економічній інтеграції – після затяжного формування спільної ЗВТ ними було створено Митний Союз. У межах цього союзу в розглянутий період відбулось зміцнення їх економік, про що свідчать темпи економічного зростання: виробництво сумарного ВВП збільшилось у 3,1 рази, експорт – у 4,1 рази, а також спостерігалось взаємне зближення цих держав у контексті розвитку як внутрішньосоюзної торгівлі, так і економічних відносин загалом (спільні проекти, координація цінової політики тощо).

Економічна інтеграція в рамках РСАДЗ здійснюється класичним шляхом інтеграції держав Європи («за графіком», як вказано в Економічній угоді від 2001 р.). Однак вона має свої особливості, серед яких можна відзначити:

1. Постійний склад учасників.

2. Прагнення до розширення економічної інтеграції у форматі ЗВТ з аналогічними РСАДЗ утвореннями (Європейська асоціація вільної торгівлі з раніше існуючим Європейським економічним співтовариством), а також окремими країнами як на багатосторонній основі – з Китаєм, так і на двосторонній основі – Бахрейн та Оман з США.

3. Відсутність наднаціональних органів, тоді як у варіантах європейської або євразійської інтеграції такі елементи мають місце.

4. Наявність інструментів ефективного протистояння світовим кризам як неминучим проявам глобалізації. Координація цін та реалізація єдиної цінової політики у межах РСАДЗ на експортовані енергоносії з лобіюванням цієї позиції в ОПЕК.

5. Наявність факторів, які об'єктивно сприяють єднанню цих держав: іслам як державна релігія, монархічний устрій, загальні історичні, географічні, економічні, соціальні та політичні передумови розвитку.

Висновки до Розділу III

На основі проведеного аналізу трансформаційних процесів у країнах Затоки у торговельно-економічній та банківсько-фінансовій сферах, що мали місце у 2001 – 2010 рр., автор дійшов таких висновків:

1. Темпи зростання економік РСАДЗ, рівень їх концентрації, а також диверсифікації експорту свідчать про курс цих країн у зазначений період на максимальне використання високого попиту світового ринку на вуглеводні, а відтак – на прискорене нарощування нагромадження капіталу за рахунок надмірно високої експлуатації власних природних ресурсів. Водночас, подібний розвиток цих держав свідчить про їх значну залежність від міжнародної кон'юнктури на вуглеводні. Падіння попиту або цін на енергоносії загрожуватиме можливістю обвалу їх економік, які, найімовірніше, не врятують ані доходи від туристичної індустрії, ані спекулятивні прибутки від створюваних фінансових центрів, підживлюваних нафтодоларами.

Загальними економічними цілями диверсифікації РСАДЗ є збереження та підвищення рівня доходів від експорту вуглеводнів, розширення ринків їх збуту шляхом активізації співробітництва з великими країнами, що розвиваються, досягнення продовольчої безпеки через вирішення завдань з розбудови місцевого аграрного сектора, поглиблення взаємної економічної інтеграції, розвиток спеціалізації та кооперації у нафто- і газопереробці. Серед відмінностей відзначимо порівняно незначну кількість створюваних ними робочих місць, слабкі внутрішні виробничі зв'язки з іншими галузями, високий ступінь концентрації природної ренти у формі податкових надходжень.

Державна монополія у нафтогазовій, видобувній та переробній промисловостях є малоефективною через відсутність з боку держави адекватної інвестиційної політики розвитку АПК, відсутність програм освоєння пустельних районів, придатних для розвитку сонячної та вітрової енергетики, відсутність контролю за забезпеченням національної безпеки шляхом створення відповідних виробництв у галузі ВПК. Крім того, попри гарантування конституціями усіх країн РСАДЗ соціальної справедливості, усі природні ресурси перебувають тут у

монопольній власності держави. Державний сектор в країнах Затоки не сприяє розвитку конкуренції, а також не стимулює розвиток внутрішнього ринку.

Враховуючи специфіку політичного та економічного ладу арабських країн Затоки, найкращим механізмом так званого «роздержавлення» могло б стати прискорене розширення частки приватного сектору за рахунок створення державою у взаємодії з бізнесом нових приватних виробництв, розвитку нових галузей господарювання. У цих країнах створені умови для вільного підприємництва, що підтверджується рейтингами Світового банку, проте наразі вкрай необхідними залишаються заходи з демократизації ринкових відносин.

2. Фінансово-банківська система країн РСАДЗ продемонструвала у період 2001-2010 рр. випереджальний розвиток, посівши друге місце у сукупному ВВП після нафтогазового сектору. Модернізація фінансово-банківського сектора національних економік зазначених країн припускає одночасне використання елементів західної та східної моделей розвитку. Можна припустити, що в технологічному і технічному плані модернізація відбуватиметься у руслі сприйняття передових ноу-хау західного банкінгу, тоді як у функціонально-організаційному відношенні зміни та оновлення будуть пов'язані з формуванням більш ефективної правової бази, прискореною підготовкою власних управлінських кадрів, наданням ісламських фінансових продуктів. Вочевидь, висока концентрація банківського капіталу в структурі національних економік розглянутих країн збережеться навіть за умови їх диверсифікованості. У розглянутий період, зокрема на межі 2000-х рр., країни РСАДЗ були найпривабливішим для інвестицій регіоном світу. Сприятливі умови для прямих іноземних інвестицій в цих країнах зберігаються і дотепер.

3. Національні економіки аравійських монархій можна розглядати у період 2001-2010 рр. як перехідні від доіндустріального стану до індустріального, з окремими елементами постіндустріального суспільства. Такий перехід характеризувався масштабним імпортом сучасної продукції машинобудування, а також значним припливом іноземних мігрантів як трудових ресурсів. Перехід до повноцінного індустріального розвитку цих країн у згаданий період супроводжувався помітними структурними зрушеннями, що знайшло свій прояв у

збільшенні частки промисловості у ВВП, зростанні нафто- і газопереробки, виникненні і швидкому розвитку нових галузей – металургії, промисловості, виробництва будівельних матеріалів, машинобудування тощо.

Виявлено, що зростання частки промисловості у структурі ВВП досягло своїх раціональних меж і було згодом трансформоване у якісний розвиток шляхом диверсифікації та створення масового виробництва різноманітних товарів, формування місткого внутрішнього ринку з елементами сфери послуг, пов'язаних з рухом товарів. Першочергове завдання на цьому шляху – поступова і якісна заміна іноземних трудових ресурсів національними індустріальними кадрами.

Слід також відзначити, що створене в усіх країнах РСАДЗ інформаційно-комунікаційне середовище відповідало рівню їх сучасного розвитку, яке, однак, значно поступається рівню розвитку такого середовища в країнах Північної Європи або Північної Америки, а також у деяких державах Азії (Республіка Корея, Гонконг, Японія).

4. У період 2001-2010 рр. державами-членами РСАДЗ було досягнуто прогресу в їхній економічній інтеграції – після затяжного формування спільної зони вільної торгівлі (ЗВТ) ними, нарешті, булостворено митний союз. На наш погляд, основною причиною неефективної взаємодії держав РСАДЗ у рамках ЗВТ було недостатньо обґрунтоване у науковому плані впровадження ліберальних (західних) методів економічної інтеграції за умов домінування в кожній з країн патріархально-консервативних відносин, що ґрунтуються на ісламському віросповіданні та монархічному устрої держави. Переважала також орієнтація на високоприбуткові та стабільні зовнішні ринки. Між тим, у рамках митного союзу в розглянутий період відбулось зміцнення їх економік, про що свідчить триразове зростання сумарного ВВП, чотириразове зростання експорту, а також взаємне зближення цих держав у контексті розвитку внутрішньосоюзної торгівлі та економічних відносин шляхом реалізації спільних проектів, координації цінової політики тощо.

У цілому, економічна інтеграція в рамках РСАДЗ здійснювалась класичним шляхом, однак мала ряд особливостей, серед яких виділимо такі: постійний склад учасників; прагнення до розширення економічної інтеграції у форматі ЗВТ як на

рівні РСАДЗ – з аналогічними утвореннями, так і на рівні окремих країн цього об’єднання - на багатосторонній основі (з Китаєм) або у двосторонньому форматі (Бахрейн та Оман з США); відсутність наднаціональних органів; наявність інструментів ефективного протистояння світовим кризам як неминучим проявам глобалізації; координацію цін та реалізацію єдиної цінової політики у межах РСАДЗ на експортовані енергоносії з лобіюванням цієї позиції в ОПЕК; наявність факторів, які об'єктивно сприяють єднанню цих держав (іслам як державна релігія, монархічний устрій, загальні історичні, географічні, економічні, соціальні та політичні передумови розвитку).

РОЗДІЛ 4
ПРОЦЕСИ СОЦІАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В МОНАРХІЯХ АРАВІЙСЬКОГО ПІВОСТРОВА

4.1. Питання збереження національної і культурно-релігійної ідентичності країн Затоки в умовах трудової імміграції та «вестернізації»

Стрімкий економічний розвиток, активна лібералізація міжнародних торговельних зв'язків, а також відкритість місцевих ринків для притоку іноземних трудових мігрантів поставили арабські монархії Затоки перед серйозним глобалізаційним викликом, який загрожує населенню цих країн поступовою втратою національної самоідентичності.

Другий етап епохи так званого «нафтового буму», що розпочався у 2004 р., характеризується початком активної фази процесу докорінного переформатування структури національних та етнокультурних особливостей аравійських суспільств[1]. Саме у 2004 р. регіон Затоки став свідком безпрецедентного зростання світових цін на нафту, барель якої ще у 1999 р. коштував 17 дол. США, а у 2004 р. сягнув небувалої на той час позначки у 36 дол. США. Надприбутки від реалізації енергоносіїв знайшли безпосереднє відображення у збільшенні темпів щорічного економічного зростання країн-членів Ради співробітництва арабських держав Затоки (РСАДЗ), яке, наприклад, у 2004 р. склало у Катарі 9,3%, ОАЕ – 8,5%, Кувейті – 7,2%.

Очевидно, що збереження високих темпів розвитку економіки вимагає від держав Ради пошук дієвих механізмів, які б дозволили задовольнити потребу місцевих ринків у робочій силі, насамперед у кваліфікованих кадрах, заради забезпечення сталого розвитку. Водночас, варто зазначити, що світова практика доводить істинність тези про те, що нафтові багатства не можна вважати гарантією вирішення проблеми безробіття або нестачі робочих місць, що пов'язано, перш за

[1] Перший етап «нафтового буму» прийнято хронологічновідносити до періоду з середини 70-х до другої половини 80-х рр., тобто до нафтової кризи 1985р. включно, коли Саудівська Аравія за згодою США оголосила про збільшення обсягів видобутку нафти у 3,5 рази, що призвело до обвалу світових цін на «чорне золото».

все, з активним впровадженням нафтовидобувними країнами «ноу-хау» та сучасних технологій, які покликані мінімізувати залучення людського фактора до процесу виробництва.

Завдяки географічній близькості традиційних ринків постачання трудових мігрантів, насамперед, з Індії, Пакистану та Бангладеш, Аравійський півострів став найбільшим у світі реципієнтом заробітчан з регіону Південної Азії щодо частки місцевого населення у загальній структурі трудових ресурсів. За останніми офіційними даними, оприлюдненими Арабською організацією праці (Arab Labour Organization), у 2007 р. відсоток іноземної робочої сили на ринку праці ОАЕ становив 91,62% (3,1 млн. чол.), Кувейту – 82,20% (1,7 млн. чол.), Оману – 75,54% (808 тис. чол.), Бахрейну – 75,78% (438 тис. чол.), Катару – 62,25% (515 тис. чол.), Саудівської Аравії – 51,03% (4,2 млн. чол.) [505]. При цьому, підкреслимо, що, на відміну від економічно розвинених країн світу, держави РСАДЗ не мають справи з так званою «глобальною імміграцією» у тому розумінні, що основні потоки іноземної робочої сили обмежені конкретним географічним регіоном, який має з Аравійським півостровом тривалі історичні та культурно-релігійні зв’язки.

Вищенаведена статистика наводить на думку про те, що автохтонному аравійському етносу у середньостроковій перспективі доведеться пройти низку «випробувань на виживання». На підтвердження цього припущення можна навести приклад із досвіду подолання демографічних проблем, пов’язаних з дисбалансом у співвідношенні місцевого та іноземного населення у Сінгапурі. Відомо, що ця країна, яка наприкінці 50-х рр. XX ст. рішуче стала на шлях масштабних політичних та соціально-економічних реформ, й дотепер намагається вирішити проблему «розмивання» національної самоідентичності шляхом запровадження державних програм, які б сприяли зменшенню відтоку місцевого населення за кордон у пошуках роботи (не виключено, що з подібною проблемою можуть зіткнутися й країни РСАДЗ у разі невирішення на нинішньому етапі проблем безробіття та створення додаткових робочих місць для місцевих кадрів). В одному зі своїх виступів «патріарх» сінгапурських реформ Лі Куан Ю зазначив, що національну ідентичність можна зберегти лише тоді, коли частка корінного

населення країни складає щонайменше 65% від загальної кількості населення країни. У випадку з державами РСАДЗ ця частка становить в ОАЕ та Катарі лише 20%, Кувейті – 45%, Бахрейні – 63%. Найбільш оптимістичною з точки зору домінування місцевого сегменту над іноземним демографічна ситуація залишається в Султанаті Оман – 85% та Саудівській Аравії – 80% [523].

Розглядаючи феномен збереження національної самоідентичності на Аравійському півострові під кутом зору демографічних ризиків, на які наражає імміграція іноземної робочої сили, зазначимо, що урядами країн РСАДЗ було прийнято рішення про заборону місцевим так званим гастарбайтерам привозити свої родини для спільного проживання з ними на території держав Ради у разі, якщо місячна заробітна плата іноземного працівника становить, в середньому, менше 1 тис. дол. США. Беручи до уваги те, що заробітки некваліфікованих робітників-азіатів у 2010-2011 рр. коливались у цих країнах у діапазоні 500-700 дол. США на місяць, то ця категорія іммігрантів була позбавлена права привозити свої родини до країн свого тимчасового працевлаштування. Таким чином, з формальної точки зору місцеві уряди не застосовують до іноземних трудових мігрантів відверто дискримінаційних норм або законів, але водночас такий підхід дає змогу уникнути, щонайменше, подвоєння кількості вихідців з азіатських країн, а також ефективно контролювати питання приросту некорінного населення.

Підкреслимо, що, з одного боку, масове прибуття іноземних гастарбайтерів до країн РСАДЗ сприяло ефективному вирішенню питання браку місцевої робочої сили, а з іншого – призвело до поступового «розмивання» корінного аравійського населення в зв’язку з невирішеністю низки актуальних питань мовного, культурно-релігійного та національного характеру. Необхідно також зазначити, що контингент іноземних трудових мігрантів, які протягом останніх чотирьох десятиліть прибували до країн Затоки, не обмежувався лише так званою «чорною» робочою силою. Значний відсоток освічених та висококваліфікованих кадрів, зокрема лікарів, інженерів, програмістів, був сформований за рахунок притоку кадрів з таких просунутих у науково-технічному плані держав як США, Велика Британія, Франція, Німеччина. Саме завдяки західним фахівцям вдалося ефективно започаткувати

процес виробництва через запровадження сучасних технологій, налагодити дієздатну систему менеджменту, створити ефективний апарат державно-муніципального управління, здійснивши своєрідний «прорив» у забезпеченні доступу місцевих суспільств до найсучасніших інформаційно-комунікаційних технологій.

Відзначимо, що реалізація низки ініціатив адміністрації президента США Дж. Буша-молодшого щодо модернізації та реформування регіону Близького Сходу та Північної Африки невдовзі почала давати конкретні результати на теренах арабських країн Затоки у вигляді доволі широкого сприйняття місцевим населенням західних цінностей, передусім у повсякденно-побутовій сфері. Це, зокрема, стосується зростаючого захоплення халіджитів[1] американською масовою культурою, що зумовлено молодим віком населення країн Затоки, який, у середньому, не перевищує 30 років. До цього слід додати, що значна кількість аравійських арабів (у т.ч. членів місцевих королівських родин) отримали дипломи у провідних ВНЗ Америки та Європи, назавжди залишившись у душі прихильниками західного способу життя.

На думку багатьох експертів, сприйняття аравійськими арабами проблеми збереження національної ідентичності істотно відрізняється від позиції європейців, які схильні розглядати іноземну трудову міграцію, насамперед, як ключову причину зростання рівня безробіття серед корінного населення. Між іншим, на Аравійському півострові дане соціальне явище розцінюється здебільшого як загроза, що спричиняє незворотні культурно-релігійні та етнічні зміни [239].

Дуже важливим для правильного розуміння проблеми збереження аравійської ідентичності є урахування трайбалістської природи місцевих суспільств як основи для визначення халіджитами своєї культурно-етнічної приналежності. Як відомо, трайбалізм є характерним для тих суспільств, які ще не перейшли у своєму соціальному розвиткові до етатистської моделі самоідентифікації, що передбачає ототожнення жителя будь-якої окресленої конкретними кордонами території з

[1]Халіджит у перекладі з арабської - «затоковий», «мешканець Затоки» або «пов’язаний із Перською затокою».

державними інститутами влади, які визначають її суспільний устрій, форму державного правління, формують ідеологічну платформу розвитку суспільства.

Масштабна іноземна економічна та культурно-ідеологічна експансія на Аравійському півострові спонукала уряди країн Затоки до невідкладного вироблення державних програм із захисту національної самоідентичності, збереження мовної та культурно-релігійної унікальності з подальшою адаптацією цих програм до місцевих реалій з урахуванням специфічних особливостей структури взаємовідносин між племінними суспільствами Аравії. У цьому контексті надзвичайно важливим завданням є визначення суті аравійської національної ідентичності, яка, на наш погляд, значною мірою відрізняється від європейських підходів до тлумачення феномену національно-етнічної приналежності, наближуючись, радше, до американської моделі усвідомлення власної соціокультурної природи.

Відомий американський соціолог і політолог С. Гантінгтон в одній зі своїх наукових робіт писав, що на відміну від американської моделі, яка визначається прихильністю ідеям політичного громадянства, європейська національна ідентичність базується саме на етнічній належності. Проте, С. Гантінгтон зазначає, що для американців невід'ємним атрибутом державності, а тому – національної самоідентифікації є «протестантизм», що робить такі поняття як держава та релігія неподільними частинами одного цілого [315, с. 572].

У випадку з аравійським суспільством, американська модель самоідентифікації може бути застосована лише у частині релігійної спорідненості, тоді як елемент державності потребує уточнення з поправкою на племінну специфіку місцевих соціумів. У цій же праці С. Гантінгтон, на прикладі імміграції латиноамериканського населення до США, порушує питання необхідності уникнення проявів мовного протистояння, яке є характерним для всіх громад, що стали на шлях запровадження політики мультикультуралізму. Останнім часом питання офіційного введення двомовності виносилось на рівень регіональних референдумів у низці американських штатів (Каліфорнія – 1998 р., Арізона – 2000 р., Массачусетс – 2002 р., Колорадо – 2002 р.), проте на жодному з них ідея

двомовності не отримала підтримки. У цьому контексті феномен мовного протистояння слід розглядати винятково як похідну складову процесу абсорбції фактора іноземного впливу на формування національно-патріотичної ідеї, що визначає місце того чи іншого суспільства в загальній системі етнокультурних та етнорелігійних цінностей.

Коли мова йде про соціально-економічну експансію іноземців в країнах РСАДЗ, то мається на увазі не тільки і не стільки трудова імміграція з країн Південної Азії, але й мігранти з низки країн Близького Сходу та Північної Африки, які за своїм статусом та рівнем освіти претендують на більш високооплачувану роботу. На перший погляд може здатися, що вихідці з арабських країн, які у своїй переважній більшості сповідують ту ж саму релігію та розмовляють тією ж самою мовою, не мають становити суттєвої загрози національній ідентифікації автохтонного населення Аравії. Втім, досвід взаємодії між гомогенними групами одного етносу спричинив, наприклад, появу нових діалектизмів та жаргонізмів, які перетворили місцеві аравійські діалекти на суміш сирійсько-єгипетсько-халіджитського діалекту, що, у свою чергу, поступово зумовлює необхідність перманентної адаптації місцевого населення до стрімких мовних трансформацій, спричинених глобалізаційними процесами усередині Аравійського півострова. Відомі також факти з повсякденного життя аравійського населення, коли діти із заможних місцевих родин, що наймають іноземний, здебільшого азіатського походження, домашнійперсонал (служниці, садівники, водії), досягши шкільного віку, не вміють читати, а інколи навіть розмовляти арабською.

Усвідомлюючи важливість збереження мовної недоторканості в процесі адаптації неарабомовних трудових мігрантів, найбільш принципову позицію зайняла Саудівська Аравія, яка практикує листування з місцевими індійськими, пакистанськими або філіппінськими громадами виключно арабською мовою. Бахрейнський уряд, зі свого боку, не бажаючи ускладнювати технічні аспекти взаємодії з іноземними заробітчанами, дозволив офіційно використовувати англійську мову у спілкуванні з представниками етнічних меншин, що проживають на території Королівства. Найбільш комфортні умови для індо-пакистанських

гастарбайтерів були створені в ОАЕ, де дозволяється використовувати мову хінді у листуванні між еміратськими роботодавцями та їхніми південно-азіатськими партнерами серед місцевих рекрутингових компаній.

Очевидно, що політика етнічної толерантності та мультикультуралізму, яку намагаються проводити арабські держави Затоки, з часом може призвести до розмивання місцевих ісламських традицій іншими культурами. М. М. Бетільмєрзаєва у цьому зв'язку зазначає, що мультикультуралізм негативно впливає на культурну самоідентифікацію, оскільки історичний досвід доводить, що лише окремим культурам у процесі співіснування з іншими вдавалось зберегти свої специфічні особливості, тоді як решта культур була асимільована через втрату своєї унікальності.

Загалом зауважимо, що екстраполяція європейсько-атлантичної моделі мультикультуралізму на аравійський ґрунт вимагає від політичної еліти РСАДЗ офіційного закріплення низки загальновизнаних прав і свобод за усіма без виключення соціумами та етнічними меншинами, що проживають на території країн Ради. У цьому зв'язку не можна не згадати, висловлену Ф. Фукуямою, думку про те, що феномен мультикультуралізму повинен сприйматись не лише як терпимість щодо культурного розмаїття, але й як вимога щодо законодавчого визнання прав расових, етнічних, релігійних і культурних груп, що притаманно сучасним ліберальним демократіям [400].

У контексті дотримання принципів ідеології панарабізму, яку урочисто декларують лідери арабських країн, у т.ч. глави аравійських монархій, під час самітів ЛАД, країни РСАДЗ мали б гарантувати арабам-нерезидентам, які постійно проживають і працюють на території Аравійського півострова, надання широких прав і свобод, включаючи право на отримання громадянства. Проте, на практиці такий принцип зараз абсолютно не працює. Найбільш імовірною причиною опору, який чиниться місцевими урядами повноцінній інтеграції арабів-нерезидентів, є прагнення уникнути можливого впливу останніх на зміну форм правління в аравійських монархіях, що, на їхню думку, є неприпустимим порушенням державотворчих традицій племінних суспільств Аравії [461]. Трайбалістська

природа та характерний внутрішній ізоляціонізм місцевого населення не дозволяють їм прийняти ідею надання іммігрантам місцевого громадянства. Сюди ж можна віднести й фактор їхнього небажання ділитися з іншими багатствами, якими Всевишній наділив Аравію.

Не варто також виключати, що місцеві режими, скоріш за все, розглядають іноземну імміграцію не лише як трудову або демографічну експансію, але й як імовірний засіб інфільтрації ворожих елементів у місцеве середовище для виконання вказівок іноземних держав, спрямованих на збір даних з метою підриву національної безпеки країн Затоки.

Утім, необхідно визнати, що протягом кількох останніх десятиліть в рамках РСАДЗ спостерігається зміцнення поняття «халіджитської ідентичності», яка не є настільки аморфною, як, скажімо, панарабська ідентичність. До того ж вона є більш широкою у концептуальному плані категорією, аніж ідентичність племінна, яка під впливом засобів масової інформації призводить до зростання внутрішньосоціальної напруги, спричиненої боротьбою аравійських племен за право набуття статусу елітарності за конкретними історико-хронологічними критеріями, або ж завдяки історії виникнення племені, героїчним подвигам його представників тощо.

Ще одним гальмівним фактором на шляху до збереження національної самоідентичності населення країн Затоки необхідно вважати дискримінаційне, засноване на консервативних засадах традиційного аравійського суспільства, міграційне законодавство держав цього регіону щодо осіб жіночої статі. Насамперед, мова йде про позбавлення громадянства країн РСАДЗ дітей, народжених жінками-аравійками у шлюбі з нерезидентами однієї з країн Ради, тоді як на чоловіків-халіджитів подібне правило не розповсюджується. Крім цього, жінки – резиденти країн Затоки, які одружені з іноземцями, позбавляються громадянства у випадку отримання ними громадянства чоловіка. Таким чином, доводиться констатувати, що у своєму підході до зазначених питань місцеві уряди демонструють прагнення стримувати відплив національних кадрів шляхом введення суворих заборон. При цьому ними фактично ігнорується вирішення супутніх цій

проблемі питань гендерної диспропорції, браку можливостей кар'єрної та професійної самореалізації тощо.

Жорсткі обмеження щодо натуралізації іноземців в країнах РСАДЗ вже на нинішньому етапі спричиняють гостру внутрішню полеміку серед багатомільйонної армії азіатських гастарбайтерів щодо доцільності подальшого перебування на території держав Затоки у світлі категоричної відмови аравійських урядів надавати легально працюючим іноземцям право набуття громадянства. Гострота ситуації зумовлюється ще й тим, що багато хто з цих азіатських працівників оселився у країнах Затоки понад тридцять років тому, має дітей та онуків, які сьогодні представляють третє покоління емігрантів і при цьому не мають навіть надії стати громадянами однієї з країн Ради. Іншим небезпечним елементом для безпеки країн Ради є традиційно високий відсоток іноземців у складі збройних сил цих держав, які представляють Палестину, Єгипет, Пакистан, Індію. Як зазначає Х. Метц (Helen Chapin Metz), одним з найвищих відсотків іноземних найманців характеризуються збройні сили Катару (30%) та ОАЕ (30%), тоді як в армії Кувейту до іракської агресії до 70% особового складу були вихідцями з інших арабських країн (насамперед, з Палестини та Єгипту) [461].

Проводячи подібну політику щодо іноземних іммігрантів, арабські монархії Затоки прикриваються, на нашу думку, такими поняттями як патріотизм та націоналізм, аби переконати громадськість у тому, що лише у такий спосіб аравійські суспільства будуть здатні захистити власну ідентичність. У цьому зв'язку патріотизм є критерієм та одночасно результатом національно-культурної ідентифікації, себто усвідомлення особистістю своєї приналежності до певного етносу, культури без жорсткої прив'язки до конкретної раси або національності, оскільки поняття «патріотизм» не визначається етнічним походженням. Звідси й випливає висновок, що апелювання до національно-патріотичних гасел з боку урядів країн РСАДЗ не лише не вирішує проблеми самоідентифікації аравійського населення, але й втягує регіон у масштабне міжетнічне протистояння з непередбачуваними наслідками.

У недавньому минулому регіон Затоки став свідком кількох надзвичайно неприємних інцидентів, коли через наявність певних політичних протиріч із сусідніми державами керівництво деяких країн РСАДЗ мстилося останнім шляхом принесення у «жертву» трудових мігрантів тієї чи іншої країни, з якою мав місце конфлікт. Так, наприклад, у 1996 р. катарська влада звинуватила Єгипет у спробі здійснення державного заколоту, за що було вислано з країни 700 єгипетських працівників, які, здебільшого, працювали у Міністерстві внутрішніх справ Емірату. У 1999 р. Саудівська Аравія депортувала з території Королівства 3 тис. єменських заробітчан у відповідь на прикордонні сутички, що відбувались у той час між КСА та Єменом. У період 2005-2006 рр. непоодинокими були випадки блокування іноземними гастарбайтерами головних автомобільних магістралей на знак протесту проти несвоєчасної виплати їм заробітної плати [441, p. 10-11].

Підсумовуючи, можна припустити, що специфіка відносин між місцевим населенням та іммігрантами, які побудовані за принципом «спонсор-підлеглий» або «господар-слуга», неодмінно призведе, врешті-решт, до соціального бунту, який, за сприятливих для іноземців умов, не лише змусить владу піти на поступки трудовим мігрантам, яких у цих державах переважна більшість, але й спричинить глибокий соціально-культурний розкол, що матиме серйозні політичні наслідки деструктивного характеру.

В одному з найбільш ґрунтовних досліджень, присвячених проблематиці національної ідентифікації жителів регіону Затоки, наводиться перелік спільних основоположних структурних елементів, що формують в уявленні аравійського мешканця суть «халіджитської» приналежності. До них віднесені такі складові:

- ототожнення індивідуального з племінним;
- єдина релігія – іслам;
- спільна мова – місцеві діалекти арабської мови;
- «дрес-код»;
- форма політичного устрою – монархія з її варіаціями;
- нафтозалежні економіки [344, p. 4].

До цих елементів слід додати, на наш погляд, й фактор «приборкання глобалізації». Йдеться, перш за все, про ефективність механізмів, які застосовуються країнами РСАДЗ для адаптації універсальних правил і принципів глобалізації до місцевих традицій та культури, що дозволяє сьогодні характеризувати регіон Аравійського півострова як приклад вдалого симбіозу західних цінностей з традиційними ісламськими духовно-етичними нормами.

Ефективне вирішення питання збереження аравійської національної ідентичності нерозривно пов’язане, на наш погляд, також з необхідністю вмілого подолання низки викликів і загроз безпеки, що несе з собою легальна та, насамперед, нелегальна імміграція. Відомо, що незважаючи на широке запровадження ОАЕ сучасних систем прикордонного та митного контролю, дотепер у цій країні існують суттєві проблеми з якістю моніторингу та обміну даними щодо перетину державного кордону особами через недостатню внутрішню синхронізацію систем прикордонних служб еміратів, що входять до складу ОАЕ. Подібні прогалини в безпеці можуть вкрай негативно відобразитись на стабільності внутрішньополітичної ситуації в державах РСАДЗ через високу імовірність проникнення злочинних та терористичних елементів з метою здійснення протиправних дій, спрямованих проти життя і здоров’я населення.

Не варто арабським країнам Затоки також недооцінювати важливість модернізації механізмів збору й обробки статистичних даних соціально-економічного та демографічного характеру, оскільки від правильності та ефективності обробки цієї інформації залежатиме подальший вибір відповідної тактики подолання таких негативних суспільних явищ як безробіття, гендерний дисбаланс тощо. Згадана модернізація створюватиме також нові можливості для своєчасного реагування на різкі зміни у показниках рівня народжуваності / смертності, які прямо або опосередковано впливають на майбутнє нації, її життєздатність та стійкість перед глобалізаційними викликами сьогодення.

4.2. Сучасний досвід і досягнення держав РСАДЗ у розв'язанні актуальних соціально-економічних проблем

У процесі проведення структурних перетворень у соціально-економічній сфері, аравійські монархії зіткнулись з необхідністю подолання низки накопичених проблем, притаманних не лише субрегіону Затоки, але й усьому регіону БСПА. Головними з них були питання бідності, безробіття, неписемності, охорони здоров'я, водопостачання та інші важливі соціально-економічні аспекти на тлі серйозного демографічного зростання, з яким зіштовхнулись держави РСАДЗ на початку XXI ст. у зв'язку із небувалим напливом іноземних трудових іммігрантів, стрімкими темпами зростання чисельності місцевого населення тощо.

Важливо зазначити, що протягом сорока років стрімкого зростання кількості населення країн Затоки цей субрегіон став свідком безпрецедентного збільшення частки молоді у структурі місцевих соціумів. Якщо у 1950 р. на Аравійському півострові мешкало 8 млн. осіб, то у 2007 р. ця цифра досягла 58 млн. (за деякими прогнозами, у 2050 р. населення РСАДЗ складе 124 млн. осіб) [215]. Прогнози фахівців МВФ вказують на те, що кількість населення держав "аравійської шістки" у 2050 р. складатиме близько 71 млн. чол. [405]. Водночас, за прогнозами арабських дослідників, у 2020 р. кількість громадян Затоки у віці до 15 років складе близько 24% від усього населення РСАДЗ (другий у світі показник після країн Африки південніше Сахари) [416].

Утім, за будь-яких умов, субрегіон Затоки залишається вкрай слабозаселеним, виходячи з того факту, що на території Аравійського півострова станом на 2011 р. проживало менше 1% населення Землі. При цьому важливо зауважити, що вік 54% населення держав РСАДЗ у 2012 р. не перевищував 25 років. Найбільшою за населенням країною Ради є Саудівська Аравія (станом на червень 2012 р. – 27 млн. чол.), що складає 65% від загальної кількості населення РСАДЗ та 80% від кількості громадян Ради. Утім, найвища щільність населення в РСАДЗ спостерігається у Бахрейні (1678 чол. на 1 кв. км) [387], а найнижча – в Омані (9,2 чол. на 1 кв. км.) [430].

Серйозним соціальним викликом, який протягом десятиліть дестабілізує демографічну ситуацію в Кувейті та ОАЕ, залишається проблема осіб без громадянства, так званих «бедунів». За даними міжнародної правозахисної організації «Human Rights Watch», наразі у Кувейті нараховується 106 тис. осіб, які не змогли набути кувейтське громадянство через те, що їхні діди та батьки не змогли своєчасно подати до державних установ необхідні для набуття громадянства документи після отримання Кувейтом незалежності у 1961 р. Другою категорією кувейтян без громадянства є особи, які у 60-ті рр. були найняті на службу до лав армії та внутрішніх сил безпеки, а згодом залишились у Кувейті для постійного проживання. До третьої категорії «бедунів» відносяться діти, що народилися у шлюбах між кувейтянками та іноземцями або особами без громадянства [477]. Згідно з Конституцією Емірату, громадянами Кувейту є араби, які змогли документально довести своє «кувейтське походження», тобто проживання на території країни до 1920 р. Таких осіб серед місцевого населення трохи більше 40% [233, с. 242].

Лише у 2011 р. указом Еміра Кувейту «бедунам» було дозволено видавати свідоцтва про народження, шлюб та смерть [358]. Водночас в ОАЕ кількість «бедунів», за наявними даними, становить близько 100 тис. чол. (хоча уряд ОАЕ стверджує про наявність лише 10 тис. осіб) [510], більшість з яких прибула до Еміратів з Ірану. У 2006 р. президент ОАЕ шейх Халіфа аль-Нагаян у своїй заяві підкреслив, що ближчими роками питання осіб без громадянства буде остаточно вирішено. Станом на 2008 р. паспорти громадян ОАЕ отримали лише 1294 особи. Відомо, що певна кількість тих, хто належить до категорії «бедунів», за домовленістю урядів ОАЕ та Коморських островів, отримали коморські паспорти, аби мати можливість проживати на території Еміратів, бодай, у якості іноземців [510]. За даними ООН, ще близько 70 тис. осіб без громадянства мешкають на території Саудівської Аравії [427].

Набуття «бедунами» громадянства ОАЕ або Кувейту автоматично означатиме необхідність надання їм повного пакету соціальної допомоги, яку отримують громадяни цих держав. Зазначене, у свою чергу, спричинить додаткове

навантаження на державний бюджет, враховуючи, що еміратський уряд, наприклад, витрачає на утримання одного громадянина 55,5 тис. дол. США на рік [396].

У цьому контексті наведемо статистичні дані, опубліковані у звіті про діяльність Арабської Організації праці за 2008 р., де зазначені темпи приросту населення в усіх арабських країнах та, зокрема, державах-членах РСАДЗ:

Таблиця 4.1

Показники народжуваності в країнах РСАДЗ у 2000-2010 рр., %

№	Назва країни	Період, рр.	
		2000-2006	2006-2010
1	2	3	4
1	Бахрейн	2,5	1,7
2	Катар	6,0	2,0
3	Кувейт	2,8	1,4
4	ОАЕ	4,9	1,7
5	Оман	3,4	1,5
6	КСА	2,4	2,4

Джерело: побудовано автором на підставі [505].

Згідно з Доповіддю про людський розвиток для арабських країн Програми ООН з розвитку за 2010 р., приблизно, з 2005 р. помітною стала тенденція до зниження (більш як на 50%) народжуваності в країнах Затоки, що може бути пов’язано як з підйомом рівня соціальної свідомості та поширенням механізмів планування сім’ї, так і зі стрімким підвищенням вартості життя в цих державах.

Враховуючи той факт, що більшість населення Затоки відноситься до молоді, перед урядами цих країни виникають серйозні виклики, пов’язані з необхідністю не лише реформування освіти та розширення мережі навчальних закладів, але й створення додаткових робочих місць. Важливо зазначити, що рівень безробіття серед громадян держав РСАДЗ значно перевищує відсоток безробітних з числа негромадян, які проживають на їх території. За даними найбільшого комерційного банку Саудівської Аравії NBC, рівень безробіття серед саудитів у віці до 19 років у 2012 р. склав 27,3%. У категорії 20-24 роки він становить 28% та 14,3% серед громадян КСА у віці від 25 до 29 років [409]. У сусідніх ОАЕ рівень безробіття серед молоді (12%) утричі перевищує загальний рівень безробіття по країні (4%).

Водночас у Кувейті частка безробітних у віці від 20 до 24 років у 2011 р. становила 36,3%. Плачевною залишалась ситуація у країнах Ради з жіночим безробіттям. Так, у Саудівській Аравії 78,3% безробітних жінок мали дипломи про вищу освіту, а у Кувейті, наприклад, 77% усіх безробітних станом на 2011р. були жінками [409]. Як видно з рис. 4.1, рівень безробіття серед громадян країн РСАДЗ зростає:

Рис. 4.1. Рівень безробіття серед громадян країн РСАДЗ станом на 2009 р.

Джерело: побудовано автором на підставі [416]

Проте, зауважимо, що у статистичних даних, які оприлюднюються державними установами країн РСАДЗ, як правило, свідомо занижені показники безробіття з метою збереження позитивного іміджу цих держав, а також зменшення рівня соціальної напруги (табл. 4.2). У якості підтвердження наведено дані, що містяться у щорічному статистичному звіті Генерального Секретаріату РСАДЗ у частині, яка стосується індексів безробіття у державах Ради:

Таблиця 4.2

Індекси безробіття у країн РСАДЗ у 2009 р. ,%

№	Держава	Рівень безробіття
1	2	3
1	Саудівська Аравія	10,5
2	Кувейт	н/д
3	Бахрейн	4,0
4	Оман	н/д
5	Катар	0,3
6	ОАЕ	3,9

Джерело: побудовано автором на підставі [505]

До основних причин безробіття серед місцевого населення арабських держав Затоки доцільно, передусім, віднести крайній консерватизм у підходах до вибору місця роботи. Справа у тім, що згідно з традицією місцевих суспільств, громадяни країн РСАДЗ традиційно віддають перевагу працевлаштуванню лише у державному секторі, тоді як приватний сектор вже тривалий час залишається сферою, де абсолютна більшість співробітників формується за рахунок іноземних трудових емігрантів. Надзвичайно роздутий державний апарат, який десятиліттями був змушений штучно створювати робочі місця для місцевих, дедалі частіше доводить свою неефективність, що вимагає вжиття заходів з метою його невідкладного реформування та спонукання громадян цих країн до активнішого залучення до розбудови приватного сектору. У цьому зв’язку зазначимо, що, скажімо, нафтогазова галузь, яка формує 43% від ВВП держав Затоки, здатна працевлаштувати не більше 3% громадян цих країн з огляду на високий ступінь автоматизації виробничих процесів та автоматизації адміністративних функцій у цій сфері [416]. З точки зору громадян країн Затоки, до основних привабливих сторін державної служби в РСАДЗ можна віднести високі зарплати, всеохоплююче соціальне страхування, достойне пенсійне забезпечення, нетривалий робочий день тощо.

Період 2001-2010 рр. відзначився суттєвим зростанням кількості експатріантів (ex-pats) за рахунок стрімкого зменшення частки місцевого населення у структурі аравійських громад. Якщо у 2001 р. громадяни РСАДЗ становили 64% населення країн Затоки, то у 2011 р. цей показник знизився до 52% [416].Дана тенденція, у свою чергу, призвела до поступового зростання відсотку безробітних серед громадян Затоки. Станом на 2011 р. найбільший відсоток безробітних серед громадян РСАДЗ був зафіксований в Омані (15%) [364]. Далі у цьому списку країни Ради розташувались таким чином: КСА (10%), ОАЕ (6,3%), Катар (4,1%), Бахрейн (менше 4%) та Кувейт (3%) [387]. На думку багатьох аналітиків, вирішення проблеми безробіття серед громадян РСАДЗ знаходиться у площині удосконалення системи підготовки кадрів, яка наразі не відповідає вимогам і потребам приватного сектору. Результатом цього має стати заміщення іноземної робочої сили, частка якої

на ринку праці КСА, наприклад, становить 25%, Кувейту – 66%, ОАЕ та Катару – 90%.Як зазначається у звіті швейцарського банку «Credit Suisse» за 2011 р., відсоток трудових емігрантів у Катарі є найбільшим у світі (40,62 експатріатів на кожну 1000осіб, що прибувають до країни) [405].

Зазначимо також, що у лютому 2003 р. міністр внутрішніх справ та голова Державної ради з кадрових питань Саудівської Аравії принц Наїф бен Абдель Азіз оголосив про прийняте урядом королівства рішення знизити число іноземців в країні з тим, щоб їхня загальна кількість не перевищувала 20% від його корінного населення протягом найближчих 10 років. У заяві було також зазначено, що урядом буде встановлена система квот для іноземців, згідно з якою чисельність громадян-резидентів будь-якої країни (крім КСА) не може перевищувати 10% від загальної чисельності громадян королівства [441, p. 13]. Проте, наміри саудівських високопосадовців щодо запровадження механізмів державного регулювання трудової міграції, здебільшого залишились на рівні заяв та декларацій, тоді як на практиці потік іноземної робочої сили до країн РСАДЗ та, зокрема, КСА останніми роками невпинно збільшувався.

Відомо, що у період 2000-2010рр. країнами Затоки було створено близько 7 млн. нових робочих місць, з яких лише 1,15% стосувались державного сектору, що мало, в принципі, сприяти ширшому залученню аравійської молоді до роботи у приватному секторі. Водночас, за статистичними даними, лише 25% робочих місць відійшли громадянам РСАДЗ, тоді як решту вакансій закрили іноземні спеціалісти [441, p. 20].

Крім того, понад 50% складу армії ОАЕ укомплектована за рахунок оманців та белуджів, а серед офіцерського складу тривалий час переважали вихідці з Йорданії. До середини 80-х рр. оманська армія складалася майже виключно з белуджів та єменців, катарська – з оманців, єменців, йорданців і пакистанців, кувейтська – з іранців, іракців і саудівських бедуїнів. З другої половини 80-х рр. в усіх монархіях Затоки стала активно проводитися політика націоналізації кадрів в армії шляхом створення армії, яка б складалась виключно з представників корінного населення [239].

Невпинне зростання індексів безробіття серед громадян країн Ради спонукає уряди держав РСАДЗ до розробки національних програм із надання соціальної підтримки тим, хто не має засобів для існування. З метою зменшення фінансового тягаря, який тяжіє над безробітними співвітчизниками, уряди країн Затоки дотримуються політики субсидування житлово-комунальної сфери шляхом часткового покриття за рахунок бюджету витрат громадян на електроенергію, водо- та газопостачання, медичні послуги тощо. Одна з найбільш сучасних програм з фінансової підтримки громадян діє наразі у Кувейті. Так, у 2010 р. за рахунок державного бюджету сплачувалось близько 30% усіх витрат громадян за комунальні та житлово-господарські послуги. Крім того, усім кувейтським подружжям надаються державні квартири, громадяни країни мають право на безкоштовне медичне обслуговування та освіту. У Саудівській Аравії також діє державна програма із виділення житла найбільш незахищеним верствам населення. Державне медичне обслуговування є також безкоштовним [405, p. 13]. Станом на 2009 р. високими залишались бюджетні видатки на надання соціальної підтримки громадянам ОАЕ та Катару, які з цією метою виділили відповідно 10% та 20% видаткової частини своїх національних бюджетів [405, p. 14]. Зазначимо також, що, за ініціативи відомого саудівського бізнесмена та мецената Принца Аль-Валіда бін Талала, у 2003 р. було започатковано громадську ініціативу з розвитку житлового фонду, згідно з якою уряд КСА визначив перелік саудівських сімей, що потребують негайного вирішення житлових проблем. Водночас, указом короля Абдалли з бюджету королівства було виділено 62 млрд. дол. США на будівництво 500 тис. квартир у м. Джидда. Загалом, за даними комерційного саудівсько-французського банку, до 2015 р. саудівським урядом планується побудувати 1,65 млн. нових квартир, для чого зі спеціально створеного для цих потреб фонду буде виділено понад 15 млрд. дол. США [526].

Найменші за обсягом соціальні субсидії діють на території Оману (5% від усіх бюджетних видатків). Утім, Султанат окрім субсидування освіти, охорони здоров’я та іпотечних програм, підтримує фермерські та рибальські господарства,

надає пільгові кредити фізичним та юридичним особам, звільняючі останніх у низці випадків від сплати різних форм мит та податків [405, p. 15].

У Кувейті у 2009 р. парламентом країни було затверджено бюджет, в якому було закладено рекордну для Емірату суму на соціальні витрати, що становила 5,5 млрд. кув. динарів (близько 18,7 млрд. дол. США).

Подібна «щедрість» аравійських монархій щодо власного населення має не лише позитивні, але й негативні наслідки. Усталені механізми надання дотацій, субсидій та соціальної допомоги дедалі більше нівелюють у місцевого населення відчуття відповідальності перед державою, що призводить у багатьох випадках до повної відсутності мотивації для пошуку роботи, особливо серед молоді. Крім того, унаслідок високого рівня залежності аравійських економік від експорту вуглеводнів, на території РСАДЗ протягом останнього десятиліття створено найбільш передову систему соціального захисту, що, у свою чергу, перетворило держави цього субрегіону на найбільших у світі роботодавців для громадян Ради.

Окрім національних програм із працевлаштування місцевого населення в рамках так званих програм «націоналізації» ринків праці РСАДЗ, відповідні ініціативи були з успіхом започатковані урядом також й у приватному секторі. У цьому зв’язку наведемо приклад ініціативи Aswaq, яка є приватним комерційним проектом, започаткованим Організацією шейха Мохаммеда бін Рашида у Дубаї. Дана ініціатива спрямована на надання молодим громадянам можливості інвестувати у розвиток мереж магазинів роздрібної торгівлі, з метою заохочення місцевого підприємництва та зайнятості, а також надання необхідного поштовху для зростання еміратського приватного сектору.

Водночас, у Саудівській Аравії було започатковано подібну програму ім. Абдул Латіфа Джаміля (відомий саудівський підприємець, автодилер, який має розгалужену мережу магазинів з продажу електроніки) з метою подолання «прірви» між державними установами та приватними підприємствами, що відкрило перед місцевим населенням можливості не лише знайти пристойну роботу, але й бути здатними конкурувати з іноземними трудовими імігрантами [502, p. 21]. Створеним спеціально для цих потреб Фондом ім. Абдул Латіфа Джаміля було виділено

близько 30 млн. дол. США для працевлаштування молоді. Іншим проектом Фонду стало створення на базі Массачусетського технологічного інституту «Всесвітня лабораторія з подолання бідності». За наявними даними, завдяки ініціативам цього Фонду у 2012р. у КСА було створено близько 59 тис. нових робочих місць для саудівської молоді у приватному секторі [338].

Утім, використання іноземців у якості робочої сили залишається вельми вигідним. Керівники приватних компаній, всупереч політиці націоналізації, уникають найму місцевих жителів, розпещених пільгами, оскільки це призводить, врешті-решт, до збільшення витрат на виплату заробітної плати, тоді як якість роботи у більшості випадків знижується. Процес націоналізації кадрів залишається малоефективним, не дивлячись на те, що країнами Ради були посилені правила в'їзду з метою працевлаштування, розширені списки професій і посад, що не підлягають заміні іноземцями, а приватним компаніям приписані щорічні квоти щодо обов’язковості підвищення частки місцевих жителів серед робочого персоналу [239].

У цьому контексті слід згадати також про такий феномен, як інтераравійська міграція робочої сили. За наявними даними, ОАЕ є першою країною РСАДЗ за кількістю трудових емігрантів з числа громадян Ради, які працюють в Еміратах за приватними контрактами. У 2011 р. їхня кількість сягнула 4814 осіб. Водночас, найбільший обмін трудовими мігрантами з числа громадян спостерігався між Саудівською Аравією та Кувейтом і становив у тому ж році 12661 чол. [416].

Кінець першої декади XXI ст. відзначився в країнах РСАДЗ значними успіхами у подоланні неписемності. Не зважаючи на те, що даний соціальний феномен є характерним переважно для більш бідних країн регіону БСПА (Марокко, Судан, Алжир, Єгипет та ін.) [457], проблема неписемності на Аравійському півострові й досі вважається однією з перешкод повноцінного соціально-економічного розвитку. У 2011 р. Королівство Бахрейн стало першою країною Затоки, в якій рівень писемності жінок та чоловіків склав 85% та 91% відповідно [356]. Утім, дані, які наводяться сайтом CIA Factbook вказують на те, що ще у 2010 р. відсоток писемних серед осіб чоловічої та жіночої статі становив 96,1% та 91,6%

відповідно [523].

Одні з найнижчих показників за рейтингом писемності населення демонструє Саудівська Аравія, в якій не вміють ані писати, ані читати близько 9,2% чоловіків та майже 19% жінок. Утім, майже за півстоліття Саудівська Аравія зробила величезний крок уперед у питанні подолання неписемності, що стало можливим з початком активної промислової розробки нафтоносних родовищ королівства. Наприклад, у 50-х рр. XX ст. переважна більшість саудівського населення (95%) була неписемною [314, с. 319-332]. Майже аналогічними у 2011 р. були індекси писемності серед населення Оману (чоловіки – 90,2%, жінки – 81,8%) [523].

Велику роботу було здійснено країнами РСАДЗ у сфері модернізації системи охорони здоров’я. У цьому зв’язку, хотілося б позитивно відзначити кооперацію членів Ради у галузі надання медичних послуг. Початком міжаравійської співпраці у цій сфері прийнято вважати неформальну зустріч міністрів охорони здоров’я країн Затоки у травні 1975 р. на полях засідання Генеральної Асамблеї Всесвітньої організації охорони здоров’я у Женеві. Згодом рішенням причетних державних органів країн Затоки було створено постійну Конференцію міністрів охорони здоров’я Арабських країн Затоки, перше засідання якої відбулось у 1976 р. Пізніше (у 1981 р.) її було трансформовано у Раду міністрів охорони здоров’я арабських держав Затоки, а у 1991 р. – у Раду міністрів охорони здоров’я РСАДЗ [515]. До найуспішніших проектів з гармонізації порядку надання медичних послуг у різних країнах РСАДЗ стало затвердження її членами єдиного типу полісу медичного страхування, який значно спростив процедури госпіталізації, а також надання першої необхідної допомоги хворим серед громадян держав Затоки. Іншим важливим кроком стало ухвалення урядами держав РСАДЗ рішення щодо збільшення ввізного мита на тютюнові вироби з 50% до 100%. До цього переліку варто віднести також створення Комітету РСАДЗ з фармацевтичного контролю, який здійснює контрольно-ревізійні функції над імпортом медикаментів та лікарських препаратів до країн Ради [515].

Незважаючи на значні зусилля урядів держав РСАДЗ у напрямку розвитку системи охорони здоров’я, розширення мережі медичних закладів, країни цього

регіону й дотепер значно відстають за рівнем та якістю медичних послуг, що надаються. Наразі країнам Затоки бракує вільних місць у державних лікарнях, діагностичних лабораторій та кваліфікованого медперсоналу. Країни Затоки щороку витрачають величезні кошти для залучення іноземних медичних фахівців для роботи у місцевих медичних закладах. Водночас, згідно з даними оргкомітету щорічної міжнародної регіональної конференції з охорони здоров'я Arab Health, у 2009 р. лише ОАЕ витратили на лікування своїх громадян за кордоном 2 млрд. дол. США [407]. Однак, якщо порівнювати бюджетні асигнування на медичні послуги з розрахунку на одну людину, то виявляється, що країни Затоки загалом виділяють значно менше коштів (631 дол. США), аніж, наприклад, США (6719 дол. США) чи Велика Британія (3332 дол. США). Водночас, деякими країнами Затоки (насамперед, Катаром, ОАЕ та Бахрейном) розроблено та імплементовано практичні механізми залучення приватних інвестицій до розбудови медицини. У деяких країнах РСАДЗ для заохочення інвесторів, які висловлять готовність будувати лікарні, держава гарантуватиме їх мінімальне заповнення [407].

За даними ВООЗ, на країни РСАДЗ припадає найвища у світі частка захворювань на цукровий діабет та ожиріння [408]. За останніми даними, 24% населення ОАЕ хворіє на цукровий діабет, що є другим найвищим у світі показником [514].

Подібні соціальні виклики змусили уряди цих держав поступово збільшити державні асигнування на розвиток медичної сфери (станом на 2009 р. країнами Ради було інвестовано в дану галузь понад 34 млрд. дол. США, 70% з яких було сформовано за рахунок коштів державного сектору). До того ж, у період з 1990 р. по 2011 р. відчутно зросла в країнах Ради кількість державних лікарень (345 лікарень у 1990 р. проти 635 лікарень у 2011 р.). У тому ж 1990 р. загальна кількість лікарів складала 23 тис. чол., тоді як у 2011 р. їхня кількість досягла 100 тис. лікарів, що працюють як у державних медичних установах, так і в приватних клініках РСАДЗ. Крім того, з 1990 по 2011рр. значно зменшилась кількість пацієнтів з розрахунку на 1 лікаря (1990 р. – 937 пацієнтів проти 458 пацієнтів у 2011р.) [514].

У 2012 р. лише одна Саудівська Аравія виділила на потреби медичної галузі

близько 23 млрд. дол. США на додаток до 73 млрд. дол. США, закладених у бюджет п'ятирічного плану із розвитку економіки королівства на 2010-2014 рр., який передбачає спорудження 121 нової лікарні, 700 медичних центрів первинного обстеження та діагностики, а також 400 центрів ургентної терапії. На відміну від більшості країн Затоки, Катар в останні роки спромігся значну збільшити частку приватних медичних закладів на ринку медичних послуг Емірату, яка, за наявними даними, складає близько 60%. Варто зазначити, що у Катарі було створено Вищу раду з питань охорони здоров'я, яка планує вжити практичних заходів для найскорішого введення у дію систему обов'язкового медичного страхування усіх громадян, що проживають в Еміраті. Водночас, в ОАЕ успішним виявився досвід організації співпраці у сфері охорони здоров'я між державним і приватним секторами на умовах приватно-публічного партнерства (Public-Private Partnership). Одним з прикладів такого співробітництва стало заснування в Абу-Дабі міжнародної клініки між еміратським холдингом Мубадала та клінікою Клівленда. Крім того, в ОАЕ створено вільну економічну зону під назвою Dubai Healthcare City, основним завданням якої є заохочення іноземних інвесторів у сфері надання медичних послуг до активнішого виходу на еміратський ринок [514].

Підвищення якості медичних послуг, яке відбулось в країнах РСАДЗ упродовж останніх 40 років, є доволі очевидним. Наприклад, якщо у 1978 р. середня тривалість життя становила 60,5 років, то у 2004 р. цей показник досяг 73 років. У той же час значно зменшилась дитяча смертність, яка за аналогічний період становила 69 смертей на 1000 новонароджених порівняно з 18 смертями у 2004 р. Враховуючи, що більшість населення РСАДЗ – це молодь віком до 25 років, неважко передбачити, що, приблизно, через 30-40 років країни цього субрегіону матимуть величезну «армію» людей похилого віку, які потребуватимуть медичної допомоги та лікування [465, p. 55].

Тому, вже зараз намітилась чітка тенденція урядів держав Ради до поступової мінімізації державного втручання у медичну галузь з метою зменшення витрат з бюджетів цих країн.

Однак, найголовнішим завданням для урядів РСАДЗ на найближчу

перспективу залишається обрання оптимальної схеми взаємодії з привтаними інвесторами, які, врешті-решт, мають самостійно прийняти остаточне рішення щодо доцільності фінансування державних програм у галузі охорони здоров'я, або реалізації власних проектів, що залежатиме, основним чином, від умов, які ці держави запропонують діловим колам.

Переходячи до висвітлення ще однієї гострої соціальної проблеми, яка бентежить усі без виключення країни РСАДЗ, - забезпечення водними ресурсами – зазначимо, що водні ресурси Аравії утворюються за рахунок так званого внутрішнього стоку. За уточненими даними, він оцінюється у 9 млрд. куб. м., складаючи лише 5% сукупного стоку арабського світу. З шести аравійських держав лише Оман знаходиться над межею, за якою починається криза водопостачання. Водночас, Султанат замикає п'ятірку арабських держав, найкраще забезпечених прісною водою. Решта шість перейшли цю межу і за ступенем забезпеченості водою розташувалися таким чином: ОАЕ на 8 місці, КСА – на 10, Катар – на 12, Кувейт – на 14 та, нарешті, Бахрейн – на 15 місці [255].

Як зазначає український дослідник О. О. Волович, до 50-60-х рр. минулого сторіччя потреби Саудівської Аравії у прісній воді задовольнялися за рахунок підземних джерел. Надалі через повсюдне застосування електронасосів, відбулося різке виснаження запасів підземних вод, а їх рівень опустився до 300-400 м. На даний час потреба у прісній воді забезпечується за рахунок непоновлюваних підземних вод (82%), поверхневих стоків (12%) і опріснення морської води (6%) [52]. З урахуванням природного приросту населення і зростання господарських потреб у найближчі 20 років потрібно майже вдвічі збільшити потужності опріснювальної промисловості. Саудівська Аравія ставить за мету до 2020 р. стати провідною державою світу з виробництва опрісненої води (зараз КСА виробляє 25% від світового виробництва). Протягом 20 років планується збільшити потужності з опріснення морської води до 10 млн. куб. м. на добу [53]. Згідно з останніми статистичними даними, опублікованими міжнародним консалтинговим центром Booz&Co., Саудівська Аравія та ОАЕ є країнами з найвищими у світі показниками кількості споживання прісної води однією людиною на добу. Так, середнє

споживання води одним еміратцем за добу на 83% перевищує середньосвітовий обсяг її добового споживання, а в КСА – на 91% [399]. Значна частка прісної води, яка споживається в країнах РСАДЗ, йде на потреби сільського господарства. Сухий клімат, спека та відсутність опадів надзвичайно сильно здорожують продукцію аграрного сектору, який щороку потребує величезних обсягів поливної води (близько 80% від загального обсягу води, що споживається). Унаслідок цього, саудівська влада була змушена зробити заяву, в якій йшлося про те, що у 2016 р. королівство повністю згорне усі національні проекти з вирощування пшениці на користь інвестування у сільськогосподарську галузь інших країн з подальшим імпортом частини врожаїв до КСА [342].

Іншим фактором, який суттєвоздорожує собівартість 1 л води, є великі витрати електроенергії, необхідні для опріснення морської води. За наявними даними, в ОАЕ, наприклад, діє до 70 станцій з опріснення [447]. Вартість опріснення 1 куб. м морської води в країнах Затоки коштує, у середньому, 1 дол. США, а продається населенню лише за кілька центів через дотаційну політику компенсації вартості комунальних послуг для громадян Ради [52].

За деякими оцінками, у 2030 р., Аравійський півострів потребуватиме 5,4 млрд. куб. м питної води, а його попитна воду для промислових потреб у тому ж році становитиме близько 3,6 млрд. куб. м. Водночас, споживання аграрного сектору до зазначеного періоду часу оцінюється у 30 млрд. куб. м. Таким чином, загальний обсяг потреби країн Затоки у воді до 2030 р. складе, приблизно, 39 млрд. куб. м, що, без сумніву, перетворить водопостачання на гігантську проблему регіонального значення [255].

Незважаючи на те, що країни РСАДЗ вжили важливих заходів із забезпечення своєї водної безпеки, непередбачені обставини, пов'язані з імовірними (у т.ч. тривалими) обвалами цін на нафту можуть негативно відобразитися на процесах водозабезпечення, а, тому, і на всьому комплексі проблем життєзабезпечення аравійських монархій [255].

Завдяки успіхам у реалізації масштабних системних перетворень у політичній, соціально-економічній та гуманітарній сферах країни Затоки протягом

останньогодесятиліття демонструють дивовижні показники загальнолюдського розвитку та суспільного прогресу. Найбільш вражаючими є досягнення держав РСАДЗ за Індексом розвитку людського потенціалу (ІРЛП) та Індексом конкурентоспроможності (ІК). ІРЛП – це інтегральний показник, який розраховується щорічно для міждержавного порівняння і вимірювання рівня життя, грамотності, освіченості і довголіття як основних характеристик людського потенціалу на окремо взятій території. Він є стандартним інструментом для загального порівняння рівня життя різних країн і регіонів. Даний індекс публікується в рамках Програми розвитку ООН з 1990 р.

Згідно з критеріями класифікації країн світу за рівнем ІРЛП, країни поділяються на три групи залежно від значення ІРЛП. Такі групи включають держави з високим рівнем розвитку людського потенціалу (ІРЛП понад 0,8); середнім рівнем людського розвитку (ІЛР від 0,5 до менше 0,8), а також низьким рівнем людського розвитку (ІРЛП менше 0,5). У цьому контексті зазначимо, що ОАЕ, Катар та Бахрейн традиційно відносяться до групи держав з високим рівнем людського розвитку [424].

За даними Програми ООН з розвитку, у період 1980-2012 рр., Бахрейн, наприклад, демонстрував надзвичайно високе щорічне зростання індексу ІРЛП у розмірі 1% з 0,644 до 0,796 бала, що виглядає вражаючим на тлі загальних показників усіх арабських країн, які за аналогічний період не змогли подолати позначку у 0,62 бала [427]. За цей же самий період Кувейт також демонстрував тенденцію до сталого зростання показників ІРЛП, яке склало 0,3% щорічно з 0,695 до 0,790 бала, що є також вищим за загальноарабський середній бал ІРЛП [427]. У Катарі з 1980 по 2012 рр. індекс ІРЛП зростає щороку у середньому на 0,2% з 0,729 до 0,834 бала [427]. Проте, найвищий коефіцієнт зростання ІРЛП продемонструвало Королівство Саудівська Аравія (1,3% щорічно) з 0,443 бала у 1980 р. до 0,652 бала у 2012 р. [427].

Враховуючи те, що формула підрахунку ІРЛП спирається, у тому числі, на показники матеріального добробуту населення слід зазначити, що, за результатами рейтингу, проведеного Світовим економічним форумом у 2006 р., до групи 40

найбільш розвинених економік світу вперше потрапили чотири арабські країни Затоки: ОАЕ (29-е місце), Катар (32-е місце), Кувейт (37-е місце) та Бахрейн (39-е місце). Порівняно з 2005 р. Катар піднявся з 34-го місця, Кувейт – з 36-го, а положення ОАЕ залишилося без змін. При цьому, у 2006 р. своєрідний «світовий рекорд» було встановлено еміратом Шарджа, економічне зростання якого досягло 19,9%. Подібний успіх, як зазначають експерти, був досягнутий завдяки стабільному та безперервному розвитку протягом останніх 2001-2006 рр., що, у свою чергу, пов'язано з розробкою та впровадженням привабливого інвестиційного законодавства, активним розвитком промисловості та інфраструктури, а також ліквідацією низки бюрократичних процедур [173, с. 14].

За даними щорічного звіту Програми ООН з розвитку за 2008 р. у тому ж 2006 р., у рейтингу ІЛР лише 7 арабських країн (усі шість членів РСАДЗ та Лівія) були включені до групи держав з високим рівнем людського розвитку, посівши досить високі місця з 29-го по 55-те [102]. Зазначені успіхи, без сумніву, мають безпосереднє відношення до рівня доходів на душу населення в країнах РСАДЗ, які у 2010 р. коливались від 24208 дол. США в Омані до 77178 дол. США у Катарі, що відповідає рівню доходів громадян, які проживають на території країн-членів Організації економічного співробітництва та розвитку [424]. За показником середньої тривалості життя, Кувейт є беззаперечним лідером Арабського світу та країн, зокрема, РСАДЗ, який у 2010р. склав 77,9 років (світовим лідером є Японія з показником тривалості життя рівним 83,2 роки) [425].

У 2012 р. країни РСАДЗ за рейтингом ІРЛП розмістились таким чином: Катар – 36 місце, ОАЕ – 41 місце, Бахрейн – 48 місце, Саудівська Аравія – 57 місце, Кувейт – 54 місце та, нарешті, Оман – 84 місце [427]. Завдяки цим високим показникам ІРЛП 2 країни Затоки (Катар та ОАЕ) потрапили з до групи країн з дуже високим рівнем розвитку людського потенціалу, а решта чотири (Бахрейн, Кувейт, Оман та КСА) розмістились у групі держав з високим ІРЛП [427].

Визначною подією в житті країн РСАДЗ стала публікація Всесвітнім економічним форумом Звіту про глобальну конкурентоспроможність за 2013 р., в якому Держава Катар за цим індексом посіла високу 11 позицію зі 144 країн,

охоплених дослідженням (у 2012 р. посідав 14 позицію). Якщо врахувати, що у переліку ТОП-10 країн присутній Гонконг (9 місце), який не є самостійною державою в юридичному розумінні, то можна констатувати, що формально Катар потрапив до перших десяти країн світу за Індексом глобальної конкурентоспроможності (ІГК). Далі країни Ради розмістились у такій послідовності: Саудівська Аравія (18 місце), ОАЕ (24 місце), Оман (32 місце), Бахрейн (35 місце) та Кувейт (37 місце) [516]. Таким чином, усі члени РСАДЗ потрапили до перших 40 країн за рівнем конкурентоспроможності. Для ілюстрації зазначимо, що до ТОП-40 не потрапили такі країни як, скажімо, Італія, Туреччина, Бразилія, РФ, ПАР тощо. У порівнянні з показниками 2012 р. Катар та ОАЕ у 2013 р. змогли піднятися одразу на 3 позиції, тоді як Кувейт став єдиною країною Ради, яка втратила одразу три позиції.

Як зазначається у звіті про Глобальну конкурентоспроможність 2012-2013 рр., Катару вдалось досягти такого значного успіху завдяки підтримці курсу на покращення макроекономічному середовища, підвищення ефективності ринків товарів і послуг, їх інституціональної структури [516].

Висока продуктивність з точки зору конкурентоспроможності досягається завдяки міцному фундаменту інституційної системи, стабільному макроекономічному середовищу (2-е місце у світі) та ефективному ринку товарів (10-е місце у світі). Низький рівень корупції та незаконного впливу на рішення уряду, висока ефективність державних інститутів, а такожналежний рівень безпеки – наріжні камені стабільного інституційногорозвитку країни. Зусилля Катару у напрямку зміцнення фінансового сектору поступово дали позитивний результат, завдяки чому надійність і довіра з боку міжнародних фінансових ринківзросла з 80-ї до 44-ї позиції у 2013 р. [516].

Саудівська Аравія продовжує впевнено посідає друге місце в регіоні за ГІК. У королівстві вжито заходів для реалізації низки удосконалень, які призвели до розбудови міцної інституційної бази, ефективного ринку тасучасної моделі бізнесу.

Висока макроекономічна стабільність (6-е місце у світі) у поєднанні з активним використанням інформаційно-комунікаційних технологійз метою

підвищення продуктивності праці сприяли підтримці провідної позиції Саудівської Аравії у рейтингах ІГК. Крім того, за даними Всесвітнього форуму з конкурентоспроможності, який щороку проходить в Ер-Ріяді, Саудівська Аравія докладає зусиль для того, аби увійти до ТОП-10 найрозвинутіших економік світу. Більш того, з 2010 р. королівство змогло піднятися у рейтингу Світового банку щодо легкості ведення бізнесу з 67 до 23 позиції (перше місце серед країн Близького Сходу). Також КСА посідає третє та сьоме місця у світі з точки зору легкості реєстрації нерухомості та прозорості податкової системи відповідно [516].

Однак, незважаючи на серйозні успіхи, королівствонеодмінно зіткнеться з серйозними проблемами у майбутньому, адже сфера охорони здоров'я та система освітидосі не відповідають стандартам інших країн з аналогічним рівнем доходу та розвитку.

У результаті цього, країна продовжує займати нижні щабліу рейтингах оцінки рівня та якостіпослуг у галузі охорони здоров'я та системи початкової освіти (58-е місце у світі), сфері вищої освіти та професійної підготовки (40-е місце у світі), а також ринку праці (59-е місце у світі) [516].

Нарешті, високий індекс конкурентоспроможності ОАЕ відображає належну якість інфраструктури країни (8-е місце у світі), а також високоефективний товарний ринок (5-е місце у світі). Стала макроекономічна стабільність (7-е місце у світі) у поєднанні зі зростанням суспільної довіри до політиків (3-е місце у світі), а також високою ефективністю уряду (7-е місце у світі) стали ключовими елементамиширокого переліку конкурентних переваг ОАЕ [516].

Нагадаємо, що рейтинг конкурентоспроможності побудований на основі Індексу глобальної конкурентоспроможності (Global Competitiveness Index – GCI), розробленому для Всесвітнього економічного форуму професором К. Сала-і-Мартіном, і вперше представлений на Форумі у січні 2005 р.

Для аналізу використовуються загальнодоступні статистичні дані та результати опитування керівників компаній у країнах, охоплених дослідженням, за 12 групами чинників, а саме: державні інститути, інфраструктура, макроекономічні умови, охорона здоров'я та початкова освіта, вища освіта та професійна підготовка,

ефективність товарних ринків, ефективність ринку праці, розвиток фінансових ринків, технологічна готовність, обсяг ринку, рівень розвитку бізнесу, інновації. Крім того, дослідження враховує стадію економічного розвитку країни – базового розвитку (1), керованої ефективності (2), інноваційного розвитку (3) або перехідний етап (від 1 до 2 та від 2 до 3).

Згідно зі звітом ВЕФ щодо Глобального індексу конкурентоспроможності за 2010-2011 рр., країни РСАДЗ розташувались у наступних категоріях: Катар, Кувейт та Саудівська Аравія – перехідний етап від 1 до 2 категорії, Бахрейн та Оман – перехідний етап від 2 до 3 категорії та ОАЕ – стадія інноваційного розвитку [516].

4.3. Реформування системи освіти, вирішення проблеми підготовки кваліфікованих кадрів

Враховуючи той факт, що населення арабських країн Затоки переважно молоде (за останніми даними, вік 54% населення РСАДЗ є нижчим за 25 років) [463], питання реформування як базової шкільної, так і вищої освіти стало для держав цього регіону одним з ключових, що, у свою чергу, потребувало невідкладного вжиття урядами цих країн конкретних адміністративних заходів з метою системного вирішення проблем, з якими зіткнулася сфера освіти. Крім того, наявність молодих суспільств в країнах “аравійської шістки” є неоціненним багатством з огляду на величезний людський потенціал, який для будь-якої економіки є рушійною силою прогресу. На людей у віці до 25 років у 2010 р. припадало 51,5% населення Оману, 50,8% Саудівської Аравії, 43,9% Бахрейну, 37,7% Кувейту, 33,8% Катару та 31% Об'єднаних Арабських Еміратів [347]. Водночас, у якості прикладу зазначимо, що для Китаю, який має другу найбільшу економіку в світі, найбільшим викликом є старіюче суспільство, у зв’язку з чим КНР не може гарантувати собі стійке економічне зростання у середньостроковій перспективі.

Процес створення та бурхливого розвитку сучасної системи громадської освіти в арабських країнах Затоки був безпосередньо пов'язаний із відкриттям родовищ нафти [354] та подальшим зростанням нафтових доходів, які принесли

величезні надприбутки країнам з неймовірно маленькою чисельністю корінного населення.

Взаємодія арабських країн Затоки у галузі освіти є одним з найкращих прикладів того, наскільки ефективною може бути інтеграція, у разі практичної імплементації досягнутих домовленостей на рівні міністерств та інших державних установ цього регіону. Співробітництво на рівні міністерств освіти арабських держав Затоки було започатковане ще задовго до створення самої РСАДЗ. У жовтні 1975 р. аравійські монархії домовляються про створення Арабського бюро освіти для країн Затоки (Arab Bureau of Education for the Gulf States або АБОКЗ) зі штаб-квартирою в Ер-Ріяді. Слід зазначити, що під час саміту глав держав-учасниць РСАДЗ у 2001 р. у Маскаті було прийнято одностайне рішення щодо згоди на приєднання Єменської республіки до складу АБОКЗ [550]. Вищим органом АБОКЗ є Генеральна конференція, до складу якої входять міністри освіти всіх країн РСАДЗ, а також Ємену. Зазначеній структурі підпорядковуються Арабський Центр з освітньої підготовки для країн Затоки у Катарі (Arab Center for Educational Training for the Gulf States), Арабський науково-дослідницький центр для країн Затоки у Кувейті (Arab Gulf States Education Research Center), Арабський університет Затоки у Бахрейні (Arabian Gulf University), а також Освітній центр із вивчення арабської мови в ОАЕ, м.Шарджа (Project of Arabic language Educational Center) [333]. Як зазначено у статуті АБОКЗ, місія цієї організації полягає у тому, щоб, діючи в рамках РСАДЗ, служити освітнім, науковим та культурним цілям, зазначеним у рішеннях та інших нормативних документах Генеральної конференції АБОКЗ. Її діяльність спрямована також на забезпечення координації, інтеграції та уніфікації освітянського процесу в арабських країнах Затоки шляхом заохочення співробітництва між державами-членами АБОКЗ. Крім того, зазначена структура покликана здійснювати координацію діяльності з розвитку освіти з метою адекватного відображення природи ісламського регіону, сприяння розповсюдженню духу єдності серед громадян країн-членів АБОКЗ, уніфікації освітніх планів, заснованих на сучасних наукових засадах. Водночас, згадана організація приділяє значну увагу реалізації освітніх, культурних та наукових проектів регіонального

значення, створенню спільних освітніх організацій, установ та центрів у державах-членах.

Взаємодія країн-учасниць спрямована також на проведення науково-педагогічних досліджень, а також підготовку висококваліфікованої робочої сили в освітній та науковій сферах у державах-членах. У якості практичних кроків на шляху до всебічної взаємодії у сфері освіти, держави-члени АБОКЗ визначили такі:

- заохочення освітнього, культурного та наукового співробітництва через, організацію візитів академічних, культурних і технічних експертів
- проведення форумів, освітніх, наукових і культурних зустрічей, обмін фахівцями, інформацією, освітніми, культурними та науковими дослідами, а також технічними послугами.
- сприяння налагодженню зв'язків з арабськими і міжнародними освітніми організаціями та установами, здійснення координаційних та інтеграційних заходів у галузі вищої освіти, обмін досвідом і знаннями, включаючи стандартизацію процедур акредитації ВНЗ у країнах Затоки [333].

Одним з найбільших міжнародних проектів у галузі освіти, реалізованих під егідою АБОКЗ, став спільний з Арабським Центром з освітньої підготовки для країн Затоки та Міжнародним бюро з освіти ЮНЕСКО науковий проект з розробки уніфікованих навчально-методичних планів і програм для середніх шкіл РСАДЗ, укладений у 2001 р.

Стійкою виявилась протягом першої декади XXI ст. тенденція до зростання кількості вищих навчальних закладів в країнах РСАДЗ (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Динаміка зростання кількості ВНЗ в державах РСАДЗ (2001-2010 рр.), ВНЗ

№	Країна	Період, рр.					
		2001/2002	2002/2003	2003/2004	2007/2008	2009	2010
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Бахрейн	8	9	10	15	16	16

2	Катар	3	4	5	7	12	13
3	Кувейт	6	6	6	6	8	8
4	ОАЕ	8	8	8	15	64	64
5	Оман	4	4	4	5	6	6
6	КСА	8	8	11	25	22	24
7	Всього	37	39	44	73	128	131

Джерело: побудовано автором на підставі [334].

Беззаперечним лідером за темпами заснування нових ВНЗ стали ОАЕ. У свою чергу, Саудівська Аравія – найбільша за населенням країна Затоки, а також провідний регіональний центр з підготовки фахівців за такими напрямками, як нафтогазова галузь, енергетичні інжинірингові системи, ІТ-технології та хімічна промисловість зберегла за собою статус єдиної країни РСАДЗ, державні університети якої увійшли до трійки найкращих навчальних закладів Близького Сходу за рейтингом Webometrics (Університет Короля Сауда – 402 місцеу світовому рейтингу та першемісце серед близькосхідних ВНЗ, Університет Короля Абдель-азіза – 801 місце у світі та друге на Близькому Сході, Університет нафти та мінералів ім. Короля Фагда – 1057 місцеу світовому рейтингу та третє місце серед ВНЗ Близького Сходу) [351].

Вражають також темпи зростання кількості учнів, які станом на 2011 р. навчались у навчальних закладах РСАДЗ усіх рівнів. Для порівняння зазначимо, що у 1980 р. в арабських державах Затоки нараховувалось 2,1 млн. учнів та студентів, тоді як на кінець 2011 р. їхня кількість становила вже близько 8,8 млн. Згідно з офіційними даними, станом на кінець 2009 р. понад 60% усіх студентів ВНЗ Затоки – жінки [351].

Водночас зі зростанням кількості учнів відбувалось стрімке збільшення кількості викладачів як за рахунок ширшого працевлаштування місцевих кадрів, так і завдяки залученню до навчального процесу іноземних викладачів. Офіційна статистика РСАДЗ демонструє, що у 2010 р. загальна кількість викладачів у шести державах Затоки складала майже 815 тис. чол., тоді як у 2012 р. ця цифра склала близько 828 тис. чол. (зросла на 1,2%). Більш разючою виглядає дана статистика при її порівнянні з наявними даними, наприклад, за 2000 та 1980 рр., коли кількість

викладачів становила 415 тис. та 120 тис. чол. відповідно. Таким чином, в період з 1980 по 2011 рр. темпи зростання кількості професорсько-викладацького складу у школах, коледжах та ВНЗ арабських держав Затоки становили 590% [351].

У грудні 2002 р. вперше на 23-му саміті глав держав РСАДЗ у Досі саудівською делегацією був представлений проект Програми Принца Абдулли Аль-Сауда щодо співробітництва у галузі освіти в контексті загальної взаємодії членів Затоки. Згідно з цією програмою, уряд Саудівської Аравії запропонував партнерам по РСАДЗ у сфері освіти сконцентрувати першочергову увагу на таких напрямах діяльності:

1. Підтримка розвитку природничих наук, зокрема, математики та інформаційних технологій, а також методик їх викладання.
2. Збільшення державних асигнувань на наукові дослідження та розбудову необхідної освітньої інфраструктури.
3. Збільшення кількості наукових грантів і стипендій на навчання за технічними та інженерними дисциплінами.
4. Зменшення частки теоретичних дисциплін за рахунок збільшення практикумів та прикладних програм.
5. Залучення приватного сектора до реалізації державних програм з розбудови сфери освіти.
6. Оптимізація навчальних планів з викладання арабської мови та математики.
7. Вжиття практичних заходів з метою наближення навчальних планів в країнах РСАДЗ.

Рішенням глав держав РСАДЗ, контроль за виконанням зазначеної Програми був покладений на Генерального Секретаря Ради, який, у свою чергу, мав щорічно звітувати перед лідерами “аравійської шістки” щодо практичних результатів імплементації положень Програми. Крім того, раді міністрів РСАДЗ було доручено вжити заходів для віднайдення необхідних джерел фінансування. У січні 2004 р. Генеральний секретаріат РСАДЗ опублікував доповідь під назвою «Комплексний розвиток освіти в державах РСАДЗ», в якому перераховувались основні проблеми,

які стоять на заваді повноцінного реформування системи освіти в державах Ради. Серед основних були зазначені такі [334]:

- відсутність інтеграції місцевих освітніх процесів та навчальних програм з міжнародними освітніми програмами;
- відсутність культурного аспекту у навчальному процесі;
- брак підготовки та недостатній рівень освітньої кваліфікації керівного педагогічного персоналу;
- неефективність та низька результативність випускників ВНЗ РСАДЗ;
- обмеженість партнерських програм із зарубіжними навчальними закладами.

Як наслідок, активні та послідовні інституціональні дії з боку урядів країн РСАДЗ у напрямку реформування системи освіти мали обмежений успіх, враховуючи те, що аравійська молодь доволі скептично сприймає ініціативи місцевих відомств щодо ширшого залучення абітурієнтів до навчання у ВНЗ, які знаходяться на території країн “аравійської шістки”. Як зазначають деякі джерела, саудівська молодь, наприклад, немає жодної мотивації добре вчитись у школі через свою упевненість у тому, що держава їх відправить на навчання до США або Європи за державні кошти. За різними оцінками, наразі за кордоном навчається близько 130 тис. саудівських студентів, які у переважній більшості складаються з представників чоловічої статі. Жінки, у свою чергу, через соціальні перепони, змушені навчатись у своїй країні, формуючи таким чином левову частку студентів місцевих ВНЗ у Саудівській Аравії [455]. При цьому зазначимо, що, незважаючи на те, що відсоток жінок від загальної чисельності населення РСАДЗ становить 48%, частка жінок на ринку праці дорівнює лише 19,2%. Подібна диспропорція, передусім, не є обумовленою низьким рівнем їхньої освіти, а, радше, є результатом поєднання низки факторів: починаючи від культурно-релігійних особливостей, завершуючи географічною ізоляцією від великих центрів зайнятості [450].

З огляду на це, саудівська влада доклала значних зусиль для започаткування діяльності жіночих ВНЗ, які б за рівнем підготовки студенток відповідали б провідним зарубіжним відповідникам. Наприклад, Університет ім. принцеси Нури є

найбільшим саудівським ВНЗ для жінок, до якого щорічно вступають близько 40 тис. (60%) всіх випускниць середніх шкіл королівства. Він був відкритий у 1970 р. за ініціативи короля (тоді спадкоємного принца) Абдалли у якості Жіночого університету м. Ер-Ріяд. У 2012 р. будівництво його кампусу було повністю завершено і, за нової ініціативи монарха, університету було присвоєно ім'я Нури бінт Абдель Рахман Аль Сауд, старшої сестри короля-засновника саудівської держави Абдель Азіза бін Сауда. У списку спеціальностей, які отримують випускниці Університету імені принцеси Нури, присутні гуманітарні дисципліни – арабська та англійська філологія, історія, ісламські науки. Тим не менш, цей університет, як і інші його аналоги, створені в епоху правління нинішнього короля або які отримали за часи його правління нові імпульси для свого розвитку, спеціалізується, в першу чергу, на медицині і точних науках, в рамках яких особлива увага приділяється фізиці, хімії, біології, комп'ютерній справі, нанотехнологіям. Водночас, Університет ім. принцеси Нури надає студенткам можливість отримати професії, пов'язані зі спеціальностями «Бізнес та управління», «Зв'язки з громадськістю» або «Дитяча педагогіка». Університет має у своєму розпорядженні базу для надання другої, а також післядипломної освіти [225].

Незважаючи на це, країни Ради останнім часом доклали величезних зусиль для розширення горизонтів наукової взаємодії з провідними освітніми центрами ЄС та США. Одним з основних спільних освітніх проектів, реалізованих РСАДЗ разом з ЄС стало заснування Відкритого Британського та Арабського Відкритого Університетів. Останній є приватним закладом, заснованим у 2002 р. у Кувейті, Йорданії та Лівані. Через рік його представництва були відкриті у Бахрейні, Саудівській Аравії, Омані та Єгипті.

Відділення Британської ради в Саудівській Аравії та інших державах Затоки успішно реалізують низку спільних програм для студентів університетів та випускників, надаючи підтримку реалізації угод про співпрацю між аравійськими та британськими навчальними установами та ВНЗ.

Крім цього, Університет короля Сауда та Університет Лідсу досягли домовленості про організацію спільної магістерської програми з викладання

англійської мови як іноземної. Укладання подібних угод між європейськими університетами та ВНЗ РСАДЗ із викладання європейських мов в Затоці, або ж арабської у країнах ЄС, на наш погляд, значним чином мотивуватиме подальшу міжкультурну взаємодію між регіоном Затоки та європейською спільнотою.

У 2004 р. між Медичним Університетом Бахрейну (МУБ) та Королівським хірургічним коледжем Ірландії було укладено партнерську програму зі співробітництва, відому як «RCSI-Bahrain», в рамках якої студенти з Бахрейну, Індії, Італії, Кувейту, Пакистану, Саудівської Аравії, ОАЕ, США та Ємену отримали можливість поступити на перший курс очного відділення факультету загальної медичної практики МУБу одразу ж після започаткування цієї програми. Відомо, що, починаючи з 2005 р., під егідою RCSI у Дубаї започатковано роботу відділу аспірантури у Дубайському містечку здоров'я (Dubai Health City).

Британський університет у Дубаї був створений у 2004 р. У своїй роботі зазначений заклад керується стандартами визнаних британських університетів, на кшталт, Единбургського, Манчестерського, Бірмінгемського та Кардіффського університетів, а також лондонської школи бізнесу «Касс».

Британський Університет Кувейту був створений у співпраці з Університетом Бангор (Великобританія), який є одним з найпрестижніших британських ВНЗ. Угода про співпрацю була підписана між кувейтською та британською сторонами у 2007 р.

За даними офіційної Комісії ЄС для держав Затоки в Ер-Ріяді, станом на 2010 р. ЄС виділив понад 2 млн. євро з метою підвищення рівня взаємодії в галузі освіти між ЄС та РСАДЗ, у тому числі для активізації спільних програм з академічного обміну. Наразі багато студентів з країн РСАДЗ навчаються в різних університетах ЄС за свій рахунок, або ж у якості державних стипендіатів. Статистика показує, що більшість студентів з РСАДЗ в основному навчається у ВНЗ Великобританії, Франції та Німеччини.

Стипендіальна програма короля Абдалли є однією з нових ініціатив, ініційованих Міністерством вищої освіти Саудівської Аравії з метою надання саудівським студентам можливості навчатися у бакалавраті, магістратурі, аспірантурі та медичних ординатурах за кордоном. У 2008 р., статистичні дані,

отримані у результаті реалізації цієї програми, виявили, що з майже 60 тис. студентів, які навчаються за кордоном за цією програмою, 21% - жінки. Деякі з цих програм виконуються в рамках спільного Меморандуму про взаєморозуміння між Міністерством Вищої Освіти Саудівської Аравії та відповідними відділами з вищої освіти у країнах ЄС. Відомо, що з 22% з тих, хто здобув право на отримання стипендії ім. Короля Абдали для навчання за кордоном, отримують вищу освіту саме у країнах ЄС, з них 26,41% - жінки [334].

У цьому контексті зазначимо, що світовий рейтинг якості освіти 125 країн світу, складений Всесвітнім економічним форумом ужовтні 2006 р., оцінює потенціал національних систем освіти, що використовується для розвитку сучасної економіки (так звана економіка знань). У рейтинг увійшли 9 арабських країн, з яких 4 – належали до РСАДЗ: Катар – 20-е, ОАЕ – 32-е, Кувейт – 62-е та Бахрейн – 79-е місця. Для порівняння зазначимо, що освіта США зайняла 15-е місце [238].

Загалом, країни Затоки традиційно виділяються на тлі решти держав світу високим рівнем фінансування освіти по відношенню до ВВП. Лідером країн Затоки, за даними Світового Банку, є Саудівська Аравія, яка в період з 1998 по 2002 рр. виділяла на розвиток освіти близько 8% ВВП, у 2003-2007 рр. – 6,3%, а з 2008 по 2012 рр. – 5,6% (для порівняння: з 2003 по 2007 рр. США виділили на зазначені цілі 5,6%, Велика Британія – 5,4%, а Франція – 5,7% ВВП). Другим лідером субрегіону Затоки за фінансовими витратами на освітні програми є Кувейт, який у різні роки виділяв від 5% до 6,6% власного ВВП [415].

Водночас, зазначимо, що уряди РСАДЗ повинні, на нашу думку, суттєво збільшити державне фінансування сектору освіти. Так, Саудівська Аравія, приміром, у 2010 р. збільшила бюджетні асигнування на освіту з 13% до 25%. Витрати на освіту охоплюватимуть будівництво 1200 нових шкіл, а також реабілітацію вже існуючих 2000 шкіл. Утім, найслабшими сторонами саудівської молоді залишаються опосередковане володіння англійською мовою, а також низький рівень знання природничих та математичних наук. Крім цього, навчальні програми у саудівських школах й досі залишаються не уніфікованими та не мають загальноприйнятих національних стандартів.

Протягом останнього десятиліття, у системі вищої освіти Саудівської Аравії спостерігався значний прогрес, а сам сектор став свідком впровадження нових програм, створення декількох нових університетів і технічних коледжів по всій країні. Крім державного сектора, приватний сектор також став брати активну участь у реалізації ключових освітніх ініціатив, включаючи ініціативу короля Абдалли щодо створення університету науки і технології, підрозділ з питань освіти при Економічному містечку ім. Короля Абдули, а також відкриттям афілійованих установ в Економічному містечку ім. Принца Абдул Азіза бін Мусаїдатощо.

Крім того, в рамках п'ятирічного плану на 2010-2014 рр. уряд планує виділити близько 731,5 млрд. сауд. ріалів на розвиток людських ресурсів, що приблизно на 52% більше, ніж це було передбачено попереднім планом. Бюджет, виділений для розвитку технічної та професійної освіти на 2010-2014 рр., збільшився на 41,6% і склав 23 млрд. ріалів. Близько 170 технічних і професійних навчальних закладів знаходяться на стадії будівництва по всій території Саудівської Аравії.

Як зазначає Г. Г. Косач, одним з найпомітніших досягнень короля Абдалли у сфері проведення внутрішньодержавних реформ стала цілеспрямована діяльність КСА у сфері розвитку вищої освіти. З моменту сходження на престол король Абдалла успішно реалізовував одну зі своїх амбітних ініціатив – створення вищих технічних навчальних закладів та професійних шкіл у різних регіонах країни. Держава, представлена в особі свого вищого сановника, створила новий «освічений клас», який все більш бачив у королі Абдаллі захисника своїх інтересів. Цей «клас» має стати (і стає), у тому числі, «опорою Служителя Двох Святинь у справі протистояння залишкам «секти, що заблукала» (антисистемного підпілля в країні) і тероризму в цілому» [221].

У свою чергу, ОАЕ мають чудову і диверсифіковану систему вищої освіти, основу якої складають кілька державних університетів, таких як Університет ОАЕ, Університет Заїда, Вищий технологічний коледж, де резиденти ОАЕ навчаються безкоштовно. Країна також має добре розвинену систему приватної вищої освіти, у тому числі низку установ з міжнародною акредитацією. Основними приватними ВНЗ в ОАЕ є: Американський університет в м. Дубай, Американський університет у

Шарджі, Шарджійський Університет, Аджманський Університет науки і технології, Сорбонна та Нью-Йоркський Університет у Абу-Дабі тощо. Частка приватних ВНЗ в Еміратах становить 22,5% від загальної кількості університетів та інститутів. До приватних університетів ОАЕ все частіше вступають студенти з інших країн Затоки, а також регіону БСПА через високу якість еміратських ВНЗ у порівнянні з іншими арабськими країнами. Уряд ОАЕ має партнерські відносини з низкою іноземних інститутів, зокрема, американських для забезпечення більш високої якості вищої освіти (Массачусетський технологічний інститут, школа Wharton, Рочестерський технологічний інститут тощо).

Попит на професійне навчання в ОАЕ останнім часом зростає, особливо це стосується курсівз таких предметів як авіація, готельний бізнес, мода, догляд за хворими, образотворче мистецтво, державна служба. Наприклад, у 2011 р.один з найбільших еміратських національних авіаперевізників Etihad Airways підписав меморандум про взаєморозуміння з Центром професійного розвитку освіти, спрямований на надання можливостей кар’єрного просування для громадян ОАЕ.

Процес розбудови вищої освіти у Катарі було розпочато у 1973 р. зі створення Катарського університету. У період до 2010 р. загальний відсоток катарської молоді, яка навчалась у місцевих ВНЗ був дуже низьким і не перевищував 10,0%. Проте, вища освіта в Катарі зазнала значних реформ у недавньому минулому. Катарський університет отримав повну автономію у відповідності з рекомендаціями корпорації РЕНД-Катар та Інституту політики, започаткованого у 2003 р. Значні інвестиції були зроблені у галузь вищої освіти, щоб збільшити її доступність та якість. Одним з таких кроків стало створення «Міста освіти», в якому знаходяться філіали і представництва найвідоміших університетів світу. Головною метою створення «Міста освіти» було прагненнязапросити провіднізарубіжні університети до роботи у Катарі. Спочатку «Місто освіти» було повністю відведене лише для одного навчального закладу – Virginia Commonwealth University. Проте, у 2011 р. у «Місті освіти» вже діяли дев'ять нових міжнародних університетів, найвідомішими серед яких є Texas A&M University, Carnegie Mellon University, Georgetown and Northwestern.

Уряд Катару, бажаючипідвищити рівень зайнятості серед громадян, зосередив увагу на розвитку технічного і професійного навчання. Згідно з оприлюдненою у 2008 р. програмою розвитку країни «Національна Стратегія 2030 р.»,передбачається збільшення частки катарських громадян на ринку праці за рахунок додаткових інвестицій в освіту та професійно-технічне навчання молоді. У Стратегії йдеться також про те, що Катар спрямуємаксимальні зусилля на створення сучасної системи освіти світового рівня. Система надаватиме громадянам відмінну підготовку та можливості для розвитку власного потенціалу, готуючи їх до успіху у мінливому світі звисокими технічними вимогами. Система буде також заохочувати аналітичнетакритичне мислення, а також творчі підходи та інновації. Зазначене сприятиме соціальній згуртованості, повазідо цінностей катарського суспільства та його спадщини, і виступатиме у підтримку конструктивної взаємодії з іншими народами [28]. Також відзначимо провідну роль Вищої Ради Катару з питань освіти, створеної указом Еміра № 37 у 2002 р. Рада здійснює керівництво та контроль за системою освіти всіх рівнів: від підготовчих класів до університетів. Діяльність Ради спрямована на поліпшення рівня та якості викладання у середніх школах, а також зміцнення незалежності та автономності національних ВНЗ та науково-дослідницьких центрів. Крім того, у Катарі тривалий період часу діє Фундація з питань освіти, науки та суспільного розвитку, який є приватною, некомерційною організацією, заснованою у 1995 р. під патронатом дружини Еміра шейхи Мози Аль-Міснед. Під егідою Катарської Фундації з питань освіти було започатковано діяльність «Містечка освіти», яке об’єднує кілька зарубіжних університетів, що реалізують низку академічних та навчальних програм. Водночас успішним у питаннях реформування системи освіти став досвід Катарського науково-технологічного парку. Варто зазначити, що завдяки Катарській Фундації у 2009 р. було започатковано роботу Всесвітнього саміту інновацій для освіти (WISE) – щорічного глобального форуму, на якому обговорюються шляхи та підходи щодо підвищення якості та доступності освіти, використовуючи останні досягнення та інноваційні освітні технології.

Перший університет в Омані – Університет ім. Султана Кабуса – бувзаснований у 1986 р. При ньому на даний час функціонують9 коледжів із загальною чисельністю студентів, що дорівнює 17 тис. чол. (дані за 2009-2010 навчальний рік). Крім того, в Оманідіють 27 приватних університетів і коледжів, в яких навчається близько 35 тис. студентів. Для заохочення участі приватного сектора у розбудові освітянської сфери, уряд Оману пропонує низку стимулів та заохочень, включаючи виділення земельних ділянок та надання грошовоївинагороди. У країні також функціонуютьтакож кілька приватних університетів, що єфіліаламивідомих зарубіжних ВНЗ.

Уряд Омануактивно заохочує участьприватного сектору у реалізації навчальних програм ізпрофесійно-технічної підготовки оманців. Так, у 2011 р. Оманська державна компанія з виробництва зрідженого природного газу (ОДКВЗПГ) уклала угоду з Асоціацією нафтових послуг Оману, згідно з якоюОДКВЗПГ фінансуватиме проект із підготовки 160 оманців для їх наступного працевлаштування у національній нафтогазовій галузі економіки. У січні 2012 р., окремі тайванські компанії також висловили зацікавленість у навчанні та підготовці оманських громадян, особливо усфері інжинірингу.

Провідними державними навчальними установами Бахрейнує Університет Бахрейну, створений у 1986 р., Медичний коледж (1976 р.), Університет Затоки (1980 р.) та коледж Затоки з туризму. У свою чергу, приватні університети Бахрейнуактивно співпрацюють з іноземними установами. Так, наприклад, університетом «Аль-Аглія» налагоджено активну взаємодію з британськимуніверситетом «Brunel». При цьому слід зазначити, що терористичні акти у США у 2001 р. призвели до різкого скорочення кількості студентів з країн Затоки, які виїжджали до США на навчання. Даний факт, у свою чергу, призвів до збільшення попиту на місцевіпредставництваіноземних афілійованих приватних університетів, як у Бахрейні, так і в інших державах РСАДЗ. У результаті цього, субрегіон Затоки став свідком стрімкого збільшення кількостіприватних університетів закордонноїприналежності.

У 2006 р. урядомБахрейну було засновано Фонд Праці (Tamkeen), основним завданням якогобуло сприяння поліпшенню рівня кваліфікації бахрейнських громадян. Tamkeen, використовуючи свої ініціативи в галузі розвитку людського капіталу, на регулярній основі виділявзначні кошти для заохочення громадян Бахрейну вступати до приватних ВНЗ країни.

У Кувейті, наприклад,функціонують2 державні ВНЗ:Університет Кувейту та Державне управління з прикладної освіти та навчання. Крім того, існує кілька приватних університетів і коледжів, таких як УніверситетЗатоки з науки і технології, Австралійський коледж Кувейту, Американський університет Кувейту, Американський коледж Затоки, Школа бізнесу «Кувейт-Маастрихт» та«Бокс-Хілл Коледж» для жінок [406].

У 2007 р. в ОАЕ було опубліковано програмний документ під назвою «Стратегія уряду», яка, зокрема, передбачала необхідність надання державної підтримки для розвитку професійно-технічної освіти, виходячи з потреб, насамперед, приватного сектору. Утім, як зазначають дослідники, усі програми та плани з підтримки освітянського сектору в державах РСАДЗ завжди зініціювались лише урядами цих країн, не набуваючи при цьому загальнодержавного масштабу через обмежену участь представників приватного бізнесу. Відтак, гарантувати успішність реформ у цій сфері стане можливим виключно за умови широкої участі у цьому процесі як державного, так і приватного секторів [347, p. 14].

На думку західних дослідників, адаптація західного стилю освіти в країнах Затоки дає арабським студентам можливість отримати чітке уявлення, у тому числі й про західну культуру, що допомагає мінімізувати наявні відмінності та заповнити прогалини у взаємосприйнятті. Цей вид міжкультурного взаєморозуміння може розглядатись як ключовий фактор, який з часом сприятиме вирішенню існуючих конфліктів між арабським світом та Заходом [401].

Водночас, реформування освіти в країнах Затоки та її доступність сприяли значному підвищенню показників писемності серед місцевого населення. Так, за даними CIA Factbook, у 2010 р. рівень писемності у Катарі становив 96,3% , Кувейті – 93,3%, Бахрейні – 96,1%, Саудівській Аравії – 86,6%, Омані – 81,4%, ОАЕ – 77,9%.

Зазначені показники є доволі вражаючими, якщо порівняти їх з індикаторами писемності у 1980 р.: Катар – 87,5%, Кувейт – 85,6%, Бахрейн – 95,6%, Саудівська Аравія – 85,4%, Оман – 90,3% та ОАЕ – 84,7%. За прогнозами Світового банку, у 2015р. відсоток писемних людей у державах Затоки майже скрізь перевищить позначку у 99% [347, p. 15].

Разом з тим, серйозний інтерес викликають результати соціальних досліджень, проведених в країнах РСАДЗ у 2010 р., щодо рівня задоволеності аравійської молоді якістю місцевої освіти та її конкурентоспроможністю. За даними джерела, результати були такими: 50% респондентів визнали систему освіти в державах Ради лише у певній мірі здатною підготувати кваліфікованих фахівців, яких потребують місцеві ринки праці. 20% опитуваних заявили, що оцінюють ефективність системи освіти країн РСАДЗ як мінімальну, а 12% респондентів взагалі заперечили можливість здобути якісну освіту не виїжджаючи за межі РСАДЗ. Лише 19% респондентів відповіли, що повністю задоволені рівнем та якістю освіти, яка надається місцевими середніми та вищими навчальними закладами [347, p. 16].

Таким чином, у якості висновку, необхідно наголосити, що сфера освіти стала однією з ключових сфер, які складають основу трансформаційного процесу, що відбувається в країнах РСАДЗ. Немає сумнівів у тому, що освіта на всіх її етапах є основою для стабільного та всебічного розвитку держав Затоки, у т.ч. й економічного. Законодавцями та урядами країн-членів РСАДЗ, як зазначалось вище, було докладено чимало зусиль для усунення гендерної та соціальної нерівності на всіх рівнях освіти. Масштаби модернізаційних програм та ініціатив, активне співробітництво з провідними західноєвропейськими та американськими навчальними установами, а також значні бюджетні асигнування на розвиток конкурентоспроможної та орієнтованої на ринок праці освіти стали запорукою суттєвого зростання рівня кваліфікації місцевих кадрів, їхньої здатності доволі успішно конкурувати з іноземними колегами в таких сферах як бізнес-адміністрування, банківська справа, туризм та ін.

Водночас, країни Затоки повинні докласти додаткових зусиль для уникнення нераціонального використання переваг національних програм з працевлаштування

місцевого населення за рахунок заміщення іноземної робочої сили (т.зв. програми з «еміратизації», «саудизації», «катаризації» тощо). Основою для поліпшення ситуації у цій сфері має стати зміна підходів урядів країн Затоки до критеріїв підбору кадрів з числа місцевого населення, виходячи виключно з міркувань рівня їхньої освіти, кваліфікації та досвіду, а не лише від їхньої національної належності.

Крім того, з кожним роком ситуація у субрегіоні Затоки вимагає дедалі ширшої участі керівництва країн РСАДЗ у вирішенні поточних соціально-економічних проблем, у тому числі у невеликих процвітаючих монархіях Затоки. Є цілий ряд взаємопов'язаних факторів, які служать своєрідними дороговказами на шляху до успішної реалізації масштабного соціально-політичного розвитку. Підвищення рівня освіти та політичної обізнаності серед населення Затоки, зокрема молоді, більшість якої здобула освіту у західних університетах (переважно, в англосаксонських суспільствах), стає причиною їхнього перетворення на прихильників демократичних цінностей, притаманних західним державам. Проте, це не означає, що аравійська молодь обере для себе в якості інструменту войовничу риторику для невідкладного відтворення політичних змін у своїх суспільствах. Разом з тим, знання і досвід, здобуті ними у західних соціумах, ще довго формуватимуть їхнє мислення та політичні погляди.

4.4. Еволюція суспільно-політичної ролі жінки у формуванні сучасної соціальної моделі країн РСАДЗ

Глобалізаційні виклики, з якими стикаються країни Ради співробітництва арабських держав Затоки (РСАДЗ), з кожним роком вимагають вироблення більш гнучкої позиції щодо низки внутрішніх проблем соціально-економічного характеру. Багатовікове нехтування суспільно-політичною роллю жінки у традиційному аравійському суспільстві поставило держави цього регіону перед необхідністю пошуку ефективної моделі залучення жіночої половини населення до процесу забезпечення соціально-економічного розвитку, виробництва матеріальних благ, подолання суспільних стереотипів і релігійних обмежень з метою пом’якшення тону критики, що лунає на адресу членів Ради в контексті утиску права жінок на

самореалізацію. Підтвердженням готовності держав Затоки запровадити ефективну інтеграцію жінок у політичне та соціально-економічне життя стало усвідомлення вищим керівництвом країн РСАДЗ важливості забезпечення сприятливих умов для набуття ними освіти та відповідної фахової кваліфікації, що, у свою чергу, сприятиме формуванню достатнього кадрового резерву, поступовому заміщенню іноземної робочої сили, збереженню національної самоідентичності. У цьому плані заслуговує на увагу думка російського дослідника І. А. Мєліхова, який відзначає пріоритет законодавчого закріплення прав і свобод жінки на державному рівні для забезпечення дотримання принципів паритетності та транспарентності у питаннях гарантування аравійським жінкам доступу до матеріально-технічних, наукових, культурних, інформаційних та інших цивілізаційних надбань людства. Водночас, він зазначає, що стримуючим фактором самореалізації аравійської жінки є шаріатська природа місцевих норм та законів, що унеможливлює запровадження масштабної гендерної реформи за західними стандартами [577, с. 33-34].

Аналіз трансформації ролі та місця жінки в аравійському суспільстві протягом останніх десятиліть доводить факт наявності своєрідної тенденції до розширення соціальних прав і свобод жінок з одночасним стримуванням їхнього впливу на розвиток політичних процесів усередині країн регіону. Протягом двох останніх десятиліть XX ст. країни РСАДЗ зробили значний внесок для захисту прав і свобод жіночого населення, підписавши низку відповідних міжнародних документів, головним з яких стала Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Хоча в цьому контексті слід зауважити, що навіть найбільш прогресивні на перший погляд у питаннях захисту прав жінок Емірати підписали у 2004 р. даний документ зі значною кількістю застережень з огляду на те, що низка його положень «суперечать морально-релігійним нормам і традиціям мусульманського суспільства» [518].

Починаючи з середини 90-х рр. XX ст., арабським країнам Затоки вдалося реалізувати ряд пілотних загальнодержавних програм, спрямованих на активізацію суспільно-політичної ролі аравійської жінки. Приміром, у 1994 р. Султанат Оман став першою країною РСАДЗ, яка надала право голосу представницям слабкої статі,

а у 2000 р. їм було офіційно дозволено балотуватись на виборах до Консультативної Ради (парламенту). В Катарі «активне» та «пасивне» виборче право щодо жінок було реалізовано у 1998 р., а у 2003 р. вперше в історії РСАДЗ катарську жінку було обрано депутатом Консультативної Ради. Активна суспільна діяльність дружини еміра Катару шейхи Мози Аль-Міснад та її міжнародний авторитет суттєво сприяли тому, що указами еміра в різні часи жінки призначались на посади міністра освіти, генерального прокурора, ректора Катарського університету, декана факультету ісламських наук тощо. У Бахрейні політична емансипація розпочалася у 2000 р. після призначення королем чотирьох жінок депутатами Консультативної Ради. Важливим етапом у закріпленні політичних прав жінок стала їх участь у загальнонаціональному референдумі з ухвалення Статуту національної дії (2002 р.), а також муніципальних та парламентських виборах (2006 р.). У 2003 р. указом бахрейнського монарха до верхньої палати парламенту було призначено 6 жінок-депутатів. З часом кількість жінок-політиків у Бахрейні істотно збільшилась, а їхня роль вже не обмежувалась виконанням церемоніальних депутатських повноважень. Протягом останніх 5 років жінок було включено до складу урядів, деяких з них було призначено послами, суддями та співробітниками органів внутрішніх справ. Найвищим досягненням бахрейнської жінки на дипломатичній ниві стало обрання Посла Бахрейну у Франції, постійного представника Бахрейну при організації ЮНЕСКО шейхи Гайя Аль-Халіфа у 2006 р. Головою 61-ї сесії ГА ООН. Варто зазначити, що шейха Г. Аль-Халіфа стала третьою в історії ООН та першою в історії арабських країн жінкою, яка очолила цю поважну міжнародну організацію. Хронологія участі жінок у законодавчій діяльності Королівства яскраво демонструє невпинне зростання відсотку представниць слабкої статі у складі парламентів різних років скликання. Так, у Раді Шура (складається з 40 депутатів) у 2000 р. жінки становили лише 10% від загального складу цього законодавчого органу, у 2002 р. – 15%, а у 2006 р. – вже 27,5%.

На початку 1982 р., за ініціативи Кувейтської соціально-культурної жіночої асоціації, відбулась зустріч представниць цієї громадської організації з Головою Національних Зборів Кувейту для передачі офіційної петиції, в якій засуджувалось

рішення парламенту від 19.01.1982 р. щодо заборони жінкам брати участь у виборах всупереч конституційно закріпленій нормі про гендерну рівність [21]. Зазначена подія вважається місцевими правозахисниками початком сучасного етапу боротьби кувейтських жінок за політичні та громадянські права. Водночас,необхідно зауважити, що після згаданої зустрічі до парламенту країни надійшло звернення, підписане 1 тис. кувейтських жінок, в якому висловлювалась підтримка дій парламенту щодо заборони жінкам балотуватись, що, у свою чергу, надовго розкололо кувейтське суспільство у питанні відстоювання права жінок на самореалізацію [332, p. 21].

Після майже 40 років боротьби за свої права у травні 2005 р. вищим законодавчим органом країни були внесені зміни до закону про парламентські вибори, згідно яких кувейтська жінка набула право обирати та бути обраною до муніципальних та центральних органів влади. Станом на 2008 р. кувейтський уряд був представлений 2 жінками-міністрами, 1 заступником міністра, 1 послом, 1 постпредом при ООН та 1 представником-жінкою при ОПЕК [332]. Натомість у 2011 р. в уряді Кувейту була представлена лише 1 жінка-міністр, що може певнимчином свідчити про відсторонення країни від демократичних засад гендерної рівності.

В Об’єднаних Арабських Еміратах питання гендерної лібералізації довгий час не знаходило підтримки як з боку керівництва країни, так і серед консервативного мусульманського суспільства. Конституція ОАЕ від 1971 р., аналогічно до Основних законів більшості країн світу, містить декларативні заяви про рівність всіх громадян перед законом (ст. 25) та право чоловіка й жінки на вільний вибір професії і рід занять (ст. 34). Визначальною подією в контексті реалізації прав жінок на участь у політичному житті країни стало ухвалення президентом країни шейхом Халіфою Аль-Нагаяном у 2006 р. закону про створення Національної виборчої комісії. У додатку до цього документу визначався порядок проведення плебісциту у всі виборні органи країни, затверджено інститут таємного голосування, встановлено категорії осіб, котрі мають право балотуватись до місцевих та загальнодержавних органів влади, а також визначено перелік тих, хто має право голосу. Тому,

прийняття цього закону гарантувало жінкам, що складають 49% населення ОАЕ, рівні з чоловіками права та свободи. За останніми даними, еміратським жінкам належать близько 30% керівних державних посад, велика кількість жінок працює в органах дипломатичної служби, судової системи. У 2008 р. до складу Федеральної Національної Ради ОАЕ (парламенту) входили 9 жінок-депутатів, з них 4 – мали ступені кандидатів та докторів наук. Станом на 2011 р. в уряді ОАЕ перебувало 4 жінки, які обіймали посади міністрів зовнішньої торгівлі, соціальної політики та двох міністрів Кабінету міністрів. За останньою статистикою, оприлюдненою еміратськими ЗМІ, у 2011 р. жінки обіймали 15% посад на місцевому ринку праці, не кажучи про 12 тис. жінок, які є керівниками 11 тис. комерційних проектів загальною сумою близько 5,12 млрд. диргемів (1,4 млрд. дол. США) [26].

Важливим індикатором прогресу, якого досягли Емірати останнімчасом в контексті відстоювання прав і свобод жінки, стали результати дослідження, опублікованого в рамках програми ООН з розвитку, в якому ОАЕ за так званим GEM критерієм (Gender Empowerment Measure) у 2007-2008 рр. посіли 29 місце з 93 країн світу за рівнем гендерної рівності, що є найкращим показником в усьому арабському світі [427] (для порівняння: Україна у цьому списку посідає 75 позицію).

Варто сказати, що процес демократизації аравійських суспільств, одним з основних компонентів якого є гендерна рівність, найменш ефективно просувається на теренах Королівства Саудівська Аравія (КСА), відомого своїм ультраконсервативним ставленням до місця та ролі жінки в суспільстві. Достатнім доказом цього є заборона жінкам дотепер керувати автомобілем, самостійно проживати в готелі, пересуватися без супроводу батька або чоловіка тощо. Проте, навіть таким ортодоксальним країнам як Саудівська Аравія не вдається чинити опір невпинній демократизації регіону Затоки, адже у 2000 р. під впливом «демократичних здобутків» сусідніх країн жінки Королівства вибороли собі право бути представленими на державних посадах, результатом чого стало призначення жінки вперше в історії Саудівської Аравії на посаду заступника міністра освіти. У 2003 р. рішенням короля 10 жінкам разом з 50 чоловіками було дозволено взяти участь у форумі інтелектуалів, організованому в рамках ініціативи Спадкоємного

Принца А. Аль-Сауда із загальнонаціонального діалогу. Відчувши «дух свободи», 300 саудівських жінок того ж року направили Спадкоємному Принцу КСА офіційне звернення з вимогою визнати жінок повноправними громадянами королівства з усіма правами та свободами, передбаченими для представників чоловічої статі. Інша подібна петиція була направлена 306 жінками вищому керівництву держави з проханням прискорити процес демократизації саудівського суспільства [345]. Необхідно визнати, що суворі обмеження щодо жінок не оминули навіть принцес королівської родини, які до 2005 р. не з'являлись на публіці, а будь-які згадки про них у місцевих ЗМІ були відсутні. Виключенням з цього правила стала принцеса Лу'лу'а Аль-Фейсал, дочка короля Фейсала, яка у 2005 р. дала інтерв'ю одному з провідних міжнародних ЗМІ, перебуваючи на посаді члена комерційного офісу КСА у США [346]. Непересічною подією в житті КСА стало заснування у 2005 р. Саудівського Комітету з прав людини, якому були надані повноваження вивчати та попереджати випадки порушення прав саудівського населення, зокрема жінок, у питаннях, пов'язаних з насильством у сім'ї, сексуальними домаганнями, свободою пересування, вільним обранням місця роботи та ін. Наприкінці 2011 р. КСА стало свідком безпрецедентного рішення короля А. Аль-Сауда дозволити жінкам голосувати, а також балотуватись до Консультативної Ради (Шура) та муніципальних органів влади. Промова, з якою виступив монарх перед членами Ради нинішнього скликання, викликала нечуваний резонанс в місцевих та світових мас-медіа. Найпершими, хто привітав таку ініціативу стали США та Велика Британія, які традиційно дорікали королівству у приниженні гідності жінок та систематичному нехтуванні їхніми фундаментальними правами і свободами [420].

Розширення прав і свобод жінок у Саудівський Аравії може мати надзвичайно важливе значення для подальшого прискорення темпів впровадження концепції гендерної рівності у всіх державах РСАДЗ з огляду на те, що 45% усього саудівського населення складають саме жінки, 56,5% з яких мають вищу освіту. Подібна тенденція до збільшення кількості освічених жінок у недалекому майбутньому може перетворити їх на невід'ємну складову саудівського суспільства з відповідними наслідками політичного, соціально-економічного та культурного

характеру. На даному ж етапі дипломовані жінки вимушені шукати роботу на території сусідніх арабських країн (ОАЕ, Бахрейн, Кувейт, Катар), де працевлаштування осіб жіночої статі, особливо у приватному секторі, вже давно стало поширеною практикою.

Переходячи до висвітлення питання набуття громадянками РСАДЗ середньої та вищої освіти, варто наголосити, що загальний рівень освіченості жителів арабських країн Затоки зберігає тенденцію до стрімкого зростання. Так, за даними Світового банку, у 2011 р. рівень писемності у Катарі склав 95% від усього місцевого населення, 91% – у Бахрейні, 90% – в ОАЕ. Найнижчі, проте не найгірші за світовими параметрами, показники демонструють Оман та Саудівська Аравія з відсотком писемних людей, що дорівнює 87% та 86% відповідно [456]. Відтак, доводиться констатувати, що ця статистика є більш ніж вражаючою, враховуючи, що переважна більшість країн Затоки виникла на світовій карті в якості самостійних держав лише 40-50 років тому.

Згідно з дослідженням фахівців з університету ім. Короля Сауда (КСА), у 2004 р. загальна кількість жінок, які навчались на той момент у ВНЗ РСАДЗ, становила 400 тис., тоді як кількість осіб чоловічої статі серед студентів склала 300 тис. чол. [349, p. 5-10]. Подібна тенденція в значній мірі пояснюється традиційними обмеженнями у самостійному пересуванні жінок, що позбавляє їх можливості отримання вищої освіти за кордоном. Станом на 2010 р. особливо сильно ця диспропорція спостерігалась у Саудівській Аравії, де на 350 тис. студенток припадало усього 200 тис. студентів-чоловіків. Останні ж віддають перевагу навчанню в провідних ВНЗ США та західної Європи.

Надзвичайно високих результатів у сфері реформування жіночої освіти досягли ОАЕ. За даними провідної міжнародної консалтингової компанії «PricewaterhouseCoopers», 77% еміратських жінок мають вищу освіту, що є найвищим у світі показником [543]. За наявними даними, 50% учнів середніх шкіл в ОАЕ – дівчата, тоді як відсоток жінок, які наразі здобувають вищу освіту, становить 65% від загальної кількості студентів. Визначні успіхи Еміратів на шляху до підвищення рівня освіти серед місцевої молоді зумовлені, насамперед, ефективною

реалізацією низки державних програм із розвитку освітньої галузі, на яку у 2007р. було виділено близько 25% річного федерального бюджету країни, що в грошовому еквіваленті дорівнює 1,9 млрд. дол. США [543]. До того ж, зазначена сума не враховує адресні асигнування з місцевих бюджетів кожного з семи еміратів, що входять до складу ОАЕ. Високий рівень освіти серед еміратських жінок спонукав уряд ОАЕ до їх активного залучення у якості важливого компонента формування місцевої кваліфікованої робочої сили через запровадження так званої державної програми з еміратизації, завдяки якій частка працюючих жінок від загальної кількості працевлаштованих осіб в ОАЕ досягла в Абу-Дабі 10,5%, Аджмані – 29,5%, Дубаї та Шарджі – 17% [450].

Серйозною перепоною на шляху до всебічної соціалізації жінок регіону Затоки залишається відсутність дієвого механізму їх працевлаштування після отримання ними професійної освіти. Ускладнюється дане питання й наявністю психологічних бар’єрів соціально-культурного та релігійного характеру, які, у багатьох випадках, стають перешкодою для повноцінної інтеграції жінки у процес виробництва матеріальних і духовних благ. Так, наприклад, у Кувейті, за офіційною статистикою, кожні 4 з 5 безробітних з числа корінних громадян є жінками [501, p. 4].

Зазначені фактори головним чином є характерними для саудівського суспільства, в якому особливо яскраво простежуються елементи традиціоналізму, поєднаного з радикальною консервативною ідеологією. Наголошуючи на важливості розширення прав і свобод саудівських громадянок, місцеві правителі з обережністю ставляться до повномасштабної інтеграції жінок у суспільне життя Королівства. Одним з важливих здобутків саудівської жінки на пізніх етапах боротьби за свої права став дозвіл влади щодо видачі особам слабкої статі внутрішніх паспортів громадянина КСА. Разом з тим, значна кількість саудівських жінок залишається не паспортизованою через заборону їх чоловіків або батьків. Відсутність документування серед цілої низки представниць жіночої статі негативно позначається не лише на соціально-побутовій, але й на комерційно-інвестиційній діяльності саудівського населення. Виходячи з останніх оприлюднених даних, в

Саудівській Аравії на банківських рахунках місцевих жінок знаходиться понад 260 млн. дол. США [346], що робить їх важливим елементом економічного життя країни, запорукою розвитку внутрішньої торгівлі та підприємництва. Разом з тим, все частішими стають випадки, коли саудівським жінкам вдається досягти значних успіхів на професійній ниві, даючи тим самим надію прибічникам демократизації суспільно-політичної ролі саудівських жінок на майбутнє розширення їх прав і свобод. У якості конкретних прикладів можна навести призначення громадянки КСА Нури Аль-Нагед директором представництва Фонду ООН у галузі народонаселення (ЮНФПА) в Омані, а також обрання іншої саудитки Любни Аль-Олайян, виконавчого директора групи компаній «Олайян Файненсінг», однією з 100 найвпливовіших жінок Арабського світу за версією арабомовного видання журналу «Форбс». Крім того, швидко зростає у Затоці кількість приватних компаній та транснаціональних корпорацій з високим рівнем представництва місцевих жінок серед числа співробітників. Успішним прикладом в цьому контексті є відома міжнародна компанія «Bupa», що спеціалізується на наданні послуг медичного страхування. Розпочавши свою діяльність на території Саудівської Аравії ще у 2001 р., ця компанія була визнана у 2008 р. найбільшим роботодавцем для жінок Королівства завдяки гнучкому робочому графіку, наданню пільг вагітним жінкам та тим, хто доглядає за дітьми, широкими можливостями кар’єрного росту тощо. Наразі жінки складають близько 40% від загальної кількості працівників цієї організації. Іншою не менш успішною організацією в плані кількості створених робочих місць для місцевих жінок є провідна національна енергетична компанія «Сауді АРАМКО». З 57 тис. її співробітників 15% є жінками, які працюють разом з представниками чоловічої статі в одному колективі, а подекуди й обіймають керівні посади на рівні директорів департаментів [501].

Загалом,доцільно зазначити, що уряди держав Затоки за останні роки виконали величезну роботу, спрямовану на перетворення жінки з об’єкту на суб’єкт суспільно-політичного життя, усвідомлюючи її зростаючу роль у формуванні прошарку місцевої еліти. Високий рівень освіти, мотивація, відданість справі та патріотизм – це ті рушійні сили, які ведуть аравійську жінку до найвищої мети –

встановлення гендерної рівності, поваги прав жінок та гарантування їм передбачених Конституціями країн РСАДЗ основоположних свобод в усіх сферах суспільно-політичного життя. Найбільш конкретною та ефективною на даному етапі видається діяльність уряду Еміратів, який у 2009 р. затвердив Державну жіночу Програму Лідерства (UAEWLP), згідно якої було створено розгалужену систему підготовчих закладів, навчальних центрів, культурних осередків, а також забезпечено виділення значної кількості робочих місць для еміратських жінок і дівчат.

З іншого боку необхідно визнати, що активне залучення аравійської жінки до суспільно-політичного життя своїх країн ставить ці держави перед серйозною дилемою вибору між національним фактором та фаховою підготовкою у тому розумінні, що національні програми, які передбачають примусове збільшення квоти на жінок-громадянок Ради серед працівників державних установ та приватних компаній (так звана «еміратизація», «саудизація» або «катаризація» тощо) поступово призведуть до заміщення іноземної робочої сили за рахунок втрати місцевими працедавцями конкурентоспроможності, а відтак – якості виробництва. Тому, надзвичайно важливим у цьому плані є не лише сліпе лобіювання прав жінок, але й вироблення комплексу урядових програм із забезпечення безперервного циклу підготовки національних кадрів. Водночас, темпи реформування ролі та місця жінки в державах РСАДЗ неодмінно залежатимуть від загальної готовності та вміння суспільств цих країн адаптуватись до сучасних глобалізаційних викликів, які нерідко йдуть урозріз традиційному уявленню мусульманського суспільства про такі поняття як справедливість, рівноправ’я та особиста свобода.

Висновки до Розділу IV

Проведе автором дослідження процесів соціальної трансформації в монархіях Аравійського півострова в період 2001-2010 рр. дозволяє зробити такі висновки:

1. Масштабна іноземна економічна та культурно-ідеологічна експансія на Аравійському півострові спонукала уряди країн Затоки до невідкладного вироблення державних програм із захисту національної самоідентичності, збереження мовної та культурно-релігійної унікальності з подальшою адаптацією цих програм до місцевих реалій з урахуванням специфічних особливостей структури взаємовідносин між племінними суспільствами Аравії.

Успішне вирішення питання збереження аравійської національної ідентичності значною мірою залежить від ефективного подолання низки викликів і загроз безпеки, що несе з собою трудова імміграція. На наш погляд, арабським країнам Затоки не варто недооцінювати важливість модернізації механізмів збору та обробки статистичних даних соціально-економічного та демографічного характеру, оскільки від правильності та ефективності обробки цієї інформації залежатиме подальший вибір відповідної тактики подолання таких негативних суспільних явищ як безробіття, гендерний дисбаланс, темпи імміграції тощо.

Така модернізація створюватиме також нові можливості для своєчасного реагування на різкі зміни у показниках рівня народжуваності - смертності, які прямо або опосередковано впливають на майбутнє нації, її життєздатність та стійкість перед глобалізаційними викликами сьогодення.

2. Цінним є сучасний досвід держав РСАДЗ у розв’язанні актуальних для регіону соціально-економічних проблем, досвід, що дозволив цим країнам зайняти високі позиції у міжнародних рейтингах. У процесі проведення структурних перетворень у соціально-економічній сфері аравійські монархії зіткнулись з необхідністю подолання низки накопичених проблем бідності, безробіття, неписемності, охорони здоров’я, водопостачання. Ці проблеми набували особливої гостроти на тлі серйозного демографічного зростання, яке мало місце в державах РСАДЗ на початку XXI ст. у зв’язку з небувалим напливом іноземних трудових іммігрантів, стрімкими темпами зростання чисельності корінного населення тощо.

До основних причин безробіття серед місцевого населення арабських держав Затоки слід віднести крайній консерватизм у підходах до вибору місця роботи. Громадяни країн РСАДЗ звичайно віддають перевагу працевлаштуванню у державному секторі, тоді як у приватному секторі абсолютна більшість працівників формується за рахунок іноземних трудових емігрантів. Для періоду 2001-2010 рр. характерним було суттєве зростання кількості експатріантів за рахунок стрімкого зменшення частки місцевого населення у структурі аравійських громад. Вирішення проблеми безробіття серед громадян РСАДЗ знаходиться у площині удосконалення системи підготовки кадрів, яка наразі не відповідає вимогам і потребам приватного сектора. Результатом цього має стати поступове заміщення іноземної робочої сили власними кадрами.

У рамках боротьби з бідністю уряди країн Затоки проводять політику субсидування житлово-комунальної сфери шляхом часткового покриття за рахунок бюджету витрат громадян на електроенергію, водо- та газопостачання, медичні послуги тощо. Загалом, внаслідок високого рівня залежності аравійських економік від експорту вуглеводнів, а також завдяки величезним доходам від цього експорту у державах РСАДЗ протягом 2001-2010 рр. створено найбільш передову систему соціального захисту у світі. Водночас, усталені механізми надання дотацій, субсидій та соціальної допомоги дедалі більше нівелюють у місцевого населення відчуття відповідальності перед державою, що призводить у багатьох випадках до повної відсутності мотивації до пошуку роботи, особливо серед молоді. Використання іноземців як робочої сили залишається вельми вигідним, оскільки керівництво приватних компаній, всупереч політиці націоналізації, уникає найму місцевих жителів, розбещених пільгами. Процес націоналізації кадрів залишається малоефективним, незважаючи на запровадження більш жорстких правил в'їзду для іноземних громадян з метою працевлаштування, розширення списків професій і посад, які не можуть обіймати іноземці, установлення для приватних компаній щорічних квот з метою збільшення частки місцевих громадян в їхньому персоналі.

Незважаючи на значні зусилля урядів держав РСАДЗ у напрямку розвитку системи охорони здоров’я та розширення мережі медичних закладів, країни цього

регіону й дотепер значно відстають від розвинених держав за рівнем та якістю медичних послуг. На даному етапі країнам Затоки бракує вільних місць у державних лікарнях, не вистачає діагностичних лабораторій та кваліфікованого медперсоналу. Урядами цих держав щороку витрачаються величезні кошти для залучення іноземних медпрацівників для роботи у місцевих спеціалізованих лікувальних закладах.

Гострою соціальною проблемою для усіх без винятку країн РСАДЗ стало забезпечення водними ресурсами, оскільки в Аравії вони (ресурси) утворюються за рахунок так званого внутрішнього стоку. Сухий клімат, спека та відсутність опадів спричиняють надзвичайно високу собівартість продукції аграрного сектора, який щороку потребує величезних обсягів поливної води. А висока собівартість прісної води зумовлюється великими витрати на електроенергію, необхідну для опріснення морської води.

Завдяки успіхам у здійсненні масштабних системних перетворень у політичній, соціально-економічній та гуманітарній сферах країни Затоки протягом останнього десятиліття демонстрували дивовижні показники загальнолюдського розвитку та суспільного прогресу. Найбільш вражаючими є прогрес, досягнутий державами РСАДЗ у світових рейтингах за індексом розвитку людського потенціалу та індексом конкурентоспроможності.

3. Є усі підстави стверджувати, що освіта в країнах Затоки стала основою для стабільного та всебічного розвитку цих держав, у тому числі економічного. Законодавцями та урядами країн-членів РСАДЗ було докладено чимало зусиль для усунення гендерної та соціальної нерівності на усіх рівнях освіти. Реалізація масштабних модернізаційних програм та ініціатив, активне співробітництво з провідними західноєвропейськими та американськими навчальними установами, а також виділення значних бюджетних асигнувань на розвиток конкурентоспроможної та орієнтованої на ринок праці освіти стали запорукою суттєвого зростання рівня кваліфікації місцевих кадрів, їхньої здатності доволі успішно конкурувати з іноземними колегами у сферах бізнес-адміністрування, банківської справи, туризму.

Водночас, країни Затоки повинні докласти додаткових зусиль для уникнення нераціонального використання переваг національних програм з працевлаштування місцевого населення шляхом заміщення іноземної робочої сили. Основою для поліпшення ситуації у цій сфері має стати зміна підходів урядів країн Затоки до критеріїв підбору кадрів з числа місцевого населення. Ці критерії мають базуватися виключно на оцінці рівня освіти, кваліфікації та досвіду аплікантів, а не на їх національній приналежності або громадянстві.

4. Багатовікове нехтування суспільно-політичною роллю жінки у традиційному аравійському суспільстві поставило держави цього регіону перед необхідністю пошуку ефективної моделі залучення «прекрасної половини людства» до процесу забезпечення соціально-економічного розвитку, виробництва матеріальних благ, подолання суспільних стереотипів і релігійних обмежень з метою пом’якшення критики, яка лунала на адресу керівництва країн-членів Ради Затоки у контексті утиску права жінок на самореалізацію.

Результати проведеного аналізу трансформації ролі та місця жінки в аравійському суспільстві протягом останніх десятиліть дозволяють говорити про існування своєрідної тенденції до розширення соціальних прав і свобод жінок з одночасним стримуванням їхнього впливу на розвиток політичних процесів усередині країн регіону. Слід визнати, що уряди держав Затоки, усвідомлюючи важливу та зростаючу роль жінки у формуванні прошарку місцевої еліти, зробили чимало для перетворення жінки з об’єкту на суб’єкт суспільно-політичного життя. Високий рівень освіти, мотивація, відданість справі та патріотизм – це ті рушійні сили, які ведуть аравійську жінку до найвищої мети – встановлення гендерної рівності, утвердження поваги до прав жінок та гарантування їм передбачених конституціями країн РСАДЗ основоположних свобод в усіх сферах суспільно-політичного життя. З другого боку, слід визнати, що активне залучення аравійської жінки до суспільно-політичного життя ставить правлячі кола держав Затоки перед серйозною дилемою вибору між національним фактором та фаховою підготовкою. Тому надзвичайно важливим у цьому плані є не лише сліпе лобіювання прав жінок, але й вироблення комплексу урядових програм із забезпечення безперервного циклу

підготовки національних кадрів. Водночас, темпи трансформації ролі та місця жінки в державах РСАДЗ неодмінно залежатимуть від загальної готовності та вміння суспільств цих країн адаптуватись до сучасних глобалізаційних викликів, які нерідко йдуть всупереч традиційному уявленню мусульманського суспільства про справедливість, рівноправ’я та особисту свободу.

ВИСНОВКИ

1. Тематика даного дисертаційного дослідження є недостатньо розробленою як у вітчизняній, так і зарубіжній науковій літературі. Історіографія питання трансформаційних процесів в аравійських монархіях в контексті глобалізації концентрується навколо окремих конкретних питань даної проблематики. Низка аспектів політичних, економічних і особливо соціальних перетворень в країнах РСАДЗ досліджується фрагментарно, що дає підстави говорити про брак системного підходу до їхнього вивчення. Наявні дослідження також не порушують таких глибинних питань як еволюція монархічного ладу, перетворення форм власності, роль мусульманського права (шаріату) у лібералізації внутрішнього законодавства тощо. До того ж в українській та зарубіжній історіографії відсутні спеціальні комплексні дослідження трансформаційних процесів в країнах РСАДЗ у період 2001-2010 рр.

2. В умовах глобалізації консервативні монархічні режими Аравії, хоча й на різних етапах розвитку своїх держав, дійшли висновку щодо неминучості проведення внутрішньої модернізації, яка фактично стала відповіддю на цивілізаційні та глобалізаційні виклики, вимоги етапу постіндустріального розвитку. В основі рішення розпочати системні трансформації лежало прагнення забезпечити подальше існування правлячих режимів та уникнути соціальних потрясінь. Бурхливі події «арабської весни» 2010 – 2011 рр. ще більше переконали правителів арабських країн Затоки у правильності обраного шляху. Важливим спонукальним мотивом для правлячих кіл аравійських монархій стало і те, що, починаючи з 2002 р., помітно посилився тиск на них з боку США та інших західних союзників з вимогами прискорення процесів модернізації та реформування.

Аравійські монархії спромоглися, завдяки своїм зваженим внутрішньополітичним підходам, приборкати «огульну» демократизацію субрегіону Затоки, зосередивши власні духовні та матеріальні ресурси на модернізації та адаптації місцевих реалій до глобалізаційних викликів. Подібним чином «аравійська шістка» спромоглась підключитись до магістральних тенденцій цивілізаційного розвитку, не позбуваючись самоідентичності та автохтонності,

запропонувавши світові унікальну формулу гармонізації західної культури з традиційними цінностями мусульманських суспільств.

3. Серед характерних рис процесу демократизації політичного життя країн РСАДЗ слід виділити декілька. По – перше, цей процес ініціювався та здійснювався «зверху вниз», причому поступово, еволюційним шляхом. По – друге, процес демократизації країн Затоки відбувався набагато повільніше, ніж в арабських країнах з республіканською формою правління, оскільки влада в арабських монархіях не побудована на конкретній ідеології, що дозволяє гнучко підбирати ті параметри реформ, які гарантуватимуть стабільність цих держав. По – третє, важливим чинником проведення політичних та адміністративних реформ в аравійських монархіях виступало їх тісне співробітництво з країнами «Великої вісімки» у бепековій і торговельно – економічній сферах, оскільки спонукало їх вживати заходів з метою удосконалення законодавчої бази, приведення її у відповідність з міжнародними нормами та стандартами, реструктуризації адміністративного апарату тощо.

Демократизація політичного процесу в країнах РСАДЗ характеризувалась також певним розширенням повноважень консультативних і законодавчих органів влади, лібералізацією виборчого законодавства.

4. Важливою складовою трансформаційних процесів а арабських країнах Затоки у період 2001 – 2010 рр. стала державна політика протидії корупції і непотизму. В основі цієї політики лежало усвідомлення правлячими елітами цих країн того факту, що корупція є не лише однією з головних перешкод на шляху реформування і модернізації, а й становить пряму загрозу національній безпеці та самому існуванню правлячих монархічних режимів.

На національному рівні боротьба з корупцією ведеться в країнах РСАДЗ шляхом вдосконалення існуючого законодавства і прийняття нових антикорупційних законів, створення відповідних державних структур з протидії корупції тощо. Що стосується міжнародного виміру цієї політики, то переважна більшість аравійських монархій приєдналась до Конвенції ООН проти корупції і активно співпрацює у цій сфері з міжнародними організаціями.

Протягом досліджуваного періоду не всі держави РСАДЗ були однаково успішними у боротьбі з корупцією, проте в цілому можна говорити про їх вражаючий прогрес на цьому важливому напрямі.

5. Як вже зазначалось, взаємодія аравійських монархій з державами «Великої вісімки» була і залишається важливим фактором проведення системних трансформацій в країнах РСАДЗ в умовах глобалізації. Разом з тим, досвід цієї співпраці у період 2001 - 2010 рр. наглядно продемонстрував її обмежену ефективність. Так, серед переважаючих тенденцій у розвитку даного співробітництва слід виділити зростаючий опір політичної еліти, суспільства, традиційних ісламських інститутів у країнах Затоки активному просуванню демократії «західного типу».

Слід визнати, що ідеї сучасної західної політичної модернізації не є ідеальними або єдиними зразками політичної еволюції для арабських монархій, враховуючи існуючі можливості реалізації політичної модернізації за так званим «східним типом». Сьогодні провідні країни Заходу дедалі глибше усвідомлюють марність зусиль щодо нав’язування власних моделей політичного устрою в арабському світі. Вони також мають зрозуміти, що їх відносини з арабськими державами повинні бути рівноправними, взаємовигідними і позбавленими подвійних стандартів. Успіх реформ в країнах РСАДЗ напряму залежить від готовності аравійських громад взяти на себе частину відповідальності за подальшу долю своїх країн у разі здійснення модернізаційних перетворень, які змінять «правила гри» на довгі роки.

6. У досліджуваний період арабським країнам Затоки вдалося досягти певних успіхів у справі диверсифікації та переорієнтації національних економік, але процес диверсифікації мав достатньо обмежений характер і будувався переважно навколо нафтогазового сектора.

Загальними економічними цілями диверсифікації економік держав РСАДЗ стало збереження та підвищення рівня доходів від експорту вуглеводнів, розширення ринків збуту нафти та газу шляхом активізації співробітництва з великими країнами, що розвиваються (Китай, Індія, Сінгапур, Південна Корея),

досягнення продовольчої безпеки через вирішення завдань із розбудови власного аграрного сектора, поглиблення економічної інтеграції, розвиток взаємної спеціалізації та кооперації у сфері нафто – та газопереробки.

За оцінками Світового банку, у період 2001 - 2010 рр. аравійські монархії досягли відчутного прогресу у створенні умов для вільного підприємництва, але цього не можна сказати про демократизацію ринкових відносин. Домінування державного сектора залишається основною перепоною на шляху створення повноцінної ринкової економіки. Враховуючи специфіку політичного та економічного ладу держав РСАДЗ, найкращим механізмом формування такої економіки могло б стати прискорене розширення частки приватного сектора за рахунок створення державою у взаємодії з бізнесом нових приватних виробництв і розвитку нових сфер господарювання.

7. З метою покращення інвестиційного клімату в країнах РСАДЗ у досліджуваний період вносились зміни до законодавства, відбувалась лібералізація системи оподаткування, велась жорстка боротьба з корупцією, удосконалювалась робота судової системи. Зазначені держави орієнтувались на європейські стандарти прозорості ведення бізнесу та захисту капіталу, укладали угоди про вільну торгівлю, про інвестування, про уникнення подвійного оподатковування, розробляли “інвестиційні карти”, заохочували проведення заходів, спрямованих на залучення прямих іноземних інвестицій, а також створювали і розвивали вільні економічні зони та фінансові центри.

Банківський сектор, як і фінансова система загалом, демонстрували у період 2000-2010 рр. випереджальний розвиток у складі національних економік держав РСАДЗ і посідали у сукупному ВВП друге місце після нафтогазової галузі. Модернізація фінансово – банківського сектора національних економік країн РСАДЗ припускає одночасне використання елементів західної, східної та інших моделей розвитку.

У розглянутий період, зокрема на межі 2000-х рр., держави «аравійської шістки» були найпривабливішим для інвестицій регіоном світу. Сприятливі умови для прямих іноземних інвестицій в цих країнах зберігаються і дотепер.

8. Серед особливостей створення сучасного промислового середовища в аравійських у період 2001 – 2010 рр. слід виділити збільшення частки промисловості у ВВП, зростання нафто- і газопереробки, виникнення і швидкий розвиток нових галузей: металургії, промисловості, виробництва будівельних матеріалів, машинобудування тощо. Зростання частки промисловості у структурі ВВП досягло раціональних меж і було згодом трансформоване у якісний розвиток шляхом диверсифікації та створення масового виробництва різноманітних товарів, формування місткого внутрішнього ринку з елементами сфери послуг, пов'язаних з рухом товарів. Першочерговим завданням на цьому шляху є поступова і якісна заміна іноземних трудових ресурсів національними індустріальними кадрами.

Створене в усіх країнах РСАДЗ інформаційно-комунікаційне середовище відповідає рівню їх сучасного розвитку, яке, однак, значно поступається рівню розвитку такого середовища в країнах Західної Європи або Північної Америки, а також у деяких державах Азії.

9. У першому десятилітті XXI століття стало очевидним, що держави РСАДЗ повністю відійшли від старих тенденцій регіоналізму, які формувались в рамках протекціоністського блоку під проводом Великобританії у контексті «холодної війни», максимально наблизившись до нової моделі субрегіональної співпраці, яка характеризується поглибленням політико-економічних зв’язків та чіткою організаційною структурою. Глобалізація змусила національні структури Затоки мислити категоріями субрегіональних проблем, підштовхнувши РСАДЗ до розбудови міцних міжрегіональних зв’язків та партнерських відносин у відповідь на глобальні виклики.

У період 2001 – 2010 рр. державами-членами зазначеного об’єднання було досягнуто значного прогресу у сфері економічної інтеграції. Водночас, головною вадою такої інтеграції стало слабке наукове обґрунтування впровадження ліберальних (західних) методів економічної інтеграції за умов домінування в кожній з країн патріархально-консервативних відносин, що ґрунтуються на ісламському віросповіданні та монархічному устрої, а також переважна орієнтація на високоприбуткові та стабільні зовнішні ринки.

10. Масштабна іноземна економічна та культурно-ідеологічна експансія на Аравійському півострові спонукала уряди країн Затоки до невідкладного вироблення державних програм із захисту національної самоідентичності, збереження мовної та культурно-релігійної унікальності з подальшою адаптацією цих програм до місцевих реалій з урахуванням специфічних особливостей структури взаємовідносин між племінними суспільствами Аравії.

Успішне вирішення питання збереження аравійської національної ідентичності значною мірою залежить від ефективного подолання низки викликів і загроз безпеки, що несе з собою трудова імміграція.

11. У процесі проведення структурних перетворень у соціально-економічній сфері аравійські монархії зіткнулись з необхідністю подолання проблем бідності, безробіття, неписемності, розвитку системи охорони здоров'я тощо. Накопичений ними досвід розв'язання гострих соціально-економічних проблем можна охарактеризувати в цілому як успішний і досить цінний. Так, у рамках боротьби з бідністю в арабських країнах Затоки у період 2001 – 2010 рр. створено найбільш передову систему соціального захисту у світі.

Саме завдяки вагомим досягненням на ниві соціальних та економічних трансформацій держави РСАДЗ в останні роки стабільно посідають високі позиції у відповідних міжнародних рейтингах, зокрема у рейтингах за індексом розвитку людського потенціалу та індексом конкурентоспроможності.

12. Є усі підстави стверджувати, що освіта в країнах Затоки стала основою для стабільного і всебічного розвитку держав регіону, у тому числі економічного. Законодавцями та урядами вказаних держав у період 2001 – 2010 рр. докладено чимало зусиль для усунення гендерної та соціальної нерівності на всіх рівнях освіти. Реалізація масштабних модернізаційних програм та ініціатив, активне співробітництво з провідними західноєвропейськими та американськими навчальними закладами, а також виділення значних бюджетних асигнувань на розвиток конкурентоспроможної та орієнтованої на ринок праці освіти стали запорукою суттєвого зростання рівня кваліфікації місцевих кадрів, їхньої здатності

успішно конкурувати з іноземними колегами в таких сферах як бізнес-адміністрування, банківська справа, туризм та ін.

13. Уряди держав РСАДЗ, усвідомлюючи важливу та зростаючу роль жіноцтва у формуванні прошарку місцевої еліти, за останні роки зробили чимало для перетворення жінки з об'єкту на суб'єкт суспільно-політичного життя. Високий рівень освіти, мотивація, відданість справі та патріотизм є рушійними силами, які ведуть аравійську жінку до найвищої мети – встановлення гендерної рівності, утвердження поваги прав жінок та гарантування їм передбачених конституціями країн РСАДЗ основоположних свобод в усіх сферах суспільно-політичного життя. Водночас, темпи еволюції суспільно-політичної ролі жінки у формуванні сучасної соціальної моделі арабських країн Затоки неодмінно залежатимуть від загальної готовності та спроможності суспільств цих країн адаптуватись до сучасних глобалізаційних викликів, які нерідко йдуть всупереч традиційному уявленню мусульманського соціуму про такі поняття як справедливість, рівноправ'я та особиста свобода.

На думку автора цього дисертаційного дослідження, **головними особливостями, які у цілому характеризують модернізаційний процес в країнах РСАДЗ у 2001-2010 рр. є**:

- проведення політичних реформ за принципом "згори донизу", себто від керівництва до народу, що дозволяло уникнути соціальних потрясінь або масштабних акцій протесту на кшталт тих, які прокотились по регіону БСПА на початку 2011 року;
- поступовий характер реформ та їх повільність, що дозволило уникнути елементів "шокової терапії" у процесі запровадження політичних змін та новаторських соціально-економічних рішень;
- мирність реформ, що дозволило уникнути застосування сили у ході реалізації вимог "аравійської вулиці" ;

Разом з тим, **основними перепонами на шляху до максимально ефективної реалізації рефрматорсько-модернізаційних програм стали такі чинники**:

- відсутність реальних демократичних інститутів (відсутність або номінальна роль парламентів, призначення більшості члені їх складу монархами, заборони на діяльність партій та рухів, регулярне втручання держави у діяльність громадських неурядових організацій);
- відсутність інститут натуралізації іноземців, що поглиблює етнічний, релігійний та конфесійний розкол між громадянами та іммігрантами.
- відсутність гендерної рівності як основний прояв проблеми лібералізації консервативних норм шаріату;
- відсутність релігійної реформи, що гальмує проведення реформи політичної;
- брак соціальної справедливості (нерівномірний розподіл багатств та ресурсів держав Ради між їх громадянами, згортання програм з надання безкоштовного житла, звільнення від сплати комунальних послуг, підтримки символічних цін на пальне тощо) ;

Вирішення згаданих проблем, на думку автора, може бути здійснено у разі виконання таких дій:

- визнання зростаючої ролі “нових поколінь”. Повага до вимог молоді щодо забезпечення свободи, гідності тарівноправ’я;
- активне формування інститутів громадянського суспільства на теренах РСАДЗ;
- впровадження елементів соціальної справедливості при розподілі надходжень від експорту нафти та газу, як основних компонентів бюджетних надходжень у країнах РСАДЗ;
- розширення загальнодоступних навчальних та учбових програм. Масштабна реформа системи освіти;
- продовження державної політики на розширення прав жінок та розширення горизонтів їх участі у політичному та соціально-економічному житті своїх країн;
- підтримка діяльності неурядових громадських організацій та невтручання в їхню діяльність з боку держави;

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. About the Federal National Council [Electronic resource] / UAEFNC. – Mode of access: http://www.almajles.gov.ae/AboutTheFNC/UndertheFNC/Pages/AboutFNC.aspx (viewed on July 15, 2013). – Title from the screen.

2. Anti-Corruption Unit of Defense Ministry [Electronic resource] / United Arab Emirates. – Electronic data. – Mode of access: http://www.track.unodc.org/LegalLibrary/LegalResources/United_Arab_Emirates/authorities/UAE_Authorities.pdf (viewed on February 17, 2015). – Title from the screen.

3. Basic Purpose and Concepts [Electronic resource] / World Trade Organization. – Electronic data. – Mode of access: https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/cbt_course_e/c1s4p1_e.htm (viewed on May 10, 2013). – Title from the screen.

4. Bush G. W. Commencement Address at the University of South Carolina. [Electronic resource] / George W. Bush. – Electronic data. – Mode of access: http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=407# axzz1LD2PmQLn (viewed on June 14, 2014). – Title from the screen.

5. Central Intelligence Agency [Electronic resource] / Publications. – Electronic data. – Mode of access: https://www.cia.gov/library/publications (viewed on February 13, 2015). – Title from the screen.

6. Cheney D. Spread of Freedom Needed to Combat Terrorism [Electronic resource] / Dick Cheney // World Economic Forum in Davos. – Mode of access: http://www.globalsecurity.org/military/library/news/2004/01/mil-040124-usia01.htm (viewed on October 20, 2012). – Title from the screen.

7. Clinton H. R. Forum for the Future: Partnership Dialogue Panel Session [Electronic resource] / Hillary Rodham Clinton. – Mode of access: http://www.state.gov/secretary/20092013clinton/rm/2011/01/154595.htm (viewed on September 21, 2013). – Title from the screen.

8. Common Customs Law of the Cooperation Council for the Arab States of the Gulf [Electronic resource] / Common Customs Law for GCC States // United Arab Emirates Federal Custom Authority. – Electronic data. – Mode of access: https://www.fca.gov.ae/en/homerightmenu/pages/gccstates.aspx?SelectedTab=قانون_التعاون%20مجلس_لدول%20الموحد_الجمارك (viewed on June 20, 2014). – Title from the screen.

9. Constitution of the Kingdom of Bahrain [Electronic resource] / Constitution in English // WIPO Lex. – Mode of access: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=189442 (viewed on May 16, 2014). – Title from the screen.

10. Constitution of the United Arab Emirates [Electronic resource] / Constitution (2011-1432) in English 2010 Edition 1 // UAE Government. – Mode of access: http://www.almajles.gov.ae:85/Uploads/Files/2011/06/20/15206.pdf (viewed on May 16, 2014). – Title from the screen.

11. Constitution of Qatar [Electronic resource] / Constitution in English // Qatar Government. – Mode of access:https://portal.www.gov.qa/wps/wcm/connect/5a5512804665e3afa54fb5fd2b4ab27a/Constitution+of+Qatar+EN.pdf?MOD=AJPERES (viewed on May 16, 2014). – Title from the screen.

12. Control and Investigation Commission [Electronic resource] / Publications. – Mode of access: http://www.cib.gov.sa/index.php?page_id=9 (viewed on June 03, 2014). – Title from the screen.

13. Convention against Corruption [Electronic resource] / United Nations. – Mode of access: http://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/Publications/Convention/08-50026_E.pdf (viewed on September 15, 2013). – Title from the screen.

14. Council Decision of 20 February 1989 concerning the conclusion of a Cooperation Agreement between the European Economic Community, of the one part, and the countries parties to the Charter of the Cooperation Council for the Arab States of the Gulf of the other part [Electronic resource] / Access to European Union law. – Electronic data. – Mode of access: http://eur-lex.europa.eu/legal-

content/EN/TXT/?uri=CELEX:31989D0147 (viewed on June 20, 2013). – Title from the screen.

15. Declaration by the Presidency on behalf of the European Union on the Presidential and Parliamentary elections in Tunisia [Electronic resource] / EU Presidency declaration on the Presidential and Parliamentary elections in Tunisia. – Electronic data. – Mode of access: http://eu-un.europa.eu/articles/en/article_3964_en.htm (viewed on May 16, 2014). – Title from the screen.

16. Declaration on Fighting Corruption and Improving Transparency [Electronic resource] / Final Declaration of the G8 2003 Summit, Evian-les-Bains, France. – Electronic data. – Mode of access: http://www.g8.fr/evian/english/navigation/2003_g8_summit/summit_documents/fighting_corruption_and_improving_transparency_-_a_g8_declaration.html (viewed on June 15, 2013). – Title from the screen.

17. Development, the New Shura. [Electronic resource] /Toward Institutional Reform and Basic Monitoring. – Electronic data. – Mode of access: http://www.shura.om/en/develop_shuranew.asp (viewed on October 12, 2012). – Title from the screen.

18. Fourth : Cooperation in the field of counter-terrorism [Electronic resource] / The Cooperation Council for the Arab States of the Gulf Reports. – Electronic data. – Mode of access: http://www.gcc-sg.org/indexd2c3-2.html?action=Sec-Show&ID=351 (viewed on July 14, 2014). – Title from the screen.

19. Highlights of UAE Government Strategy: Leadership… Integrashion… Excellence… [Electronic resource] / UAEinteract. – Electronic data. – Mode of access: http://www.uaeinteract.com/government/UAEGovtStrategyEng.pdf (viewed on July 1, 2014). – Title from the screen.

20. Kingdom of Bahrain [Electronic resource] / Bahrain Law. – Mode of access: http://www.nac.gov.bh/pdf/NacLaws.pdf (viewed on June 23, 2014). – Title from the screen.

21. Kuwaiti Constitution [Electronic resource] / Constitution in English // WIPO Lex. – Mode of access: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=181003 (viewed on May 13, 2014). – Title from the screen.

22. Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China [Electronic resource] / FMPRC. – Mode of access: http://www.fmprc.gov.cn/mfa_chn/ (viewed on June 13, 2013). – Title from the screen.

23. Ministry of Foreign Affairs (Qatar) [Electronic resource] / MOFA. – Mode of access: http://www.mofa.gov.qa/en/Pages/default.aspx (viewed on June 13, 2013). – Title from the screen.

24. National Anti-Corruption Commission [Electronic resource] / Publications. – Electronic data. – Mode of access: http://www.nazaha.gov.sa/About/Pages/Establishment.aspx (viewed on July 15, 2013). – Title from the screen.

25. National Intelligence Council [Electronic resource] / Reports & Publications. – Electronic data. – Mode of access: http://www.dni.gov/index.php/newsroom/reports-and-publications (viewed on January 25, 2015). – Title from the screen.

26. Oman Council [Electronic resource] / Majlis Oman. – Electronic data. – Mode of access: http://www.omanet.om/arabic/goverment/gov4.asp?cat=gov&subcat=gv2 (viewed on May 23, 2013). – Title from the screen.

27. Partnership for Progress and a Common Future with the Region of the Broader Middle East and North Africa [Electronic resource] / Summit Documents // Sea Island, June 9, 2004. – Electronic data. – Mode of access:http://www.g8.utoronto.ca/summit/2004seaisland/partnership.html (viewed on July 23, 2013). – Title from the screen.

28. Qatar National Vision 2030 [Electronic resource] / General Secretariat For Development Planning. – Electronic data. – Mode of access: http://www.gsdp.gov.qa/www1_docs/QNV2030_English_v2.pdf (viewed on June 13, 2013). – Title from the screen.

29. Remarks by President George W. Bush at the 20th Anniversary of the National Endowment for Democracy [Electronic resource] / National Endowment for

Democracy. – Electronic data. – Mode of access: http://www.ned.org/george-w-bush/remarks-by-president-george-w-bush-at-the-20th-anniversary (viewed on December 15, 2014). – Title from the screen.

30. Saudi Arabia : Anti-Bribery System [Electronic resource] / Experts Authority Cabinet. – Mode of access: http://www.cib.gov.sa/rshoah.pdf (viewed on August 25, 2013). – Title from the screen.

31. Saudi Law [Electronic resource] / Publications. – Mode of access: http://reda79.arabblogs.com/soudilaw/archive/2009/3/825109.html (viewed on October 20, 2013). – Title from the screen.

32. Tender Board Report 2008 [Electronic resource] / Kingdom of Bahrain. – Mode of access: http://www.tenderboard.gov.bh/Uploads/AnnualReports/AnnualReport2008_AR.pdf (viewed on December 13, 2012). – Title from the screen.

33. The Amiri Diwan [Electronic resource] / Publications. – Mode of access: http://www.diwan.gov.qa/english/the_amir/the_amir_speeche_94.htm (viewed on June 28, 2014). – Title from the screen.

34. The Arab Charter on Human Rights [Electronic resource] / Human Rights Library // University of Minnesota. – Mode of access: http://www1.umn.edu/humanrts/arab/a003-2.html (viewed on June 28, 2014). – Title from the screen.

35. The Charter [Electronic resource] / Digital Library. – Electronic data. – Mode of access: http://www.gcc-sg.org/eng/indexfc7a.html?action=Sec-Show&ID=1 (viewed on August 15, 2013). – Title from the screen.

36. The Closing Statement of the Twentieth Session / Digital Library. – Electronic data. – Mode of access: http://www.gcc-sg.org/eng/index6965.html?action=Sec-Show&ID=122 (viewed on December 23, 2014). – Title from the screen.

37. The Economic Agreement Between the GCC States [Electronic resource] / Publications. – Electronic data. – Mode of access: http://sites.gcc-sg.org/DLibrary/index-eng.php?action=ShowOne&BID=168 (viewed on July 23, 2014). – Title from the screen.

38. Tunis Declaration of 16th Arab Summit [Electronic resource] / Documents on Human Rights. – Electronic data. – Mode of access: http://www.saudiembassy.net/archive/2004/statements/page13.aspx (viewed on December 07, 2012). – Title from the screen.

Література та електронні ресурси

39. Авдєєва С. О. Модернізація Близькосхідного регіону : погляд зсередини / Світлана Олегівна Авдєєва // Стратегічна панорама. – 2005. – № 2.

40. Авдєєва С. О. Проблеми трансформації Близького Сходу в арабській політичній думці / Світлана Олегівна Авдєєва // Персонал. – 2005. – № 4. – С. 26-31.

41. Андросович О. Г. Фактор ісламу у розвитку гендерних відносин на Близькому та Середньому Сході у XX – на початку XXI ст. / Олексій Григорович Андросович // Гілея : науковий вісник. – 2012. – Вип. 60 (№ 5). – С. 272-277. – ISSN 2076-1554.

42. Аулін О. А. Соціокультурні парадигми модернізації ісламського світу / О. А. Аулін // Іслам в його проявах і трансформаціях. – 2010. – Спецвип. 2010-1. – С. 77-83.

43. Бовсунівський П. В. Особливості формування політичних систем та тенденцій політичного розвитку держав арабського світу / Павло Васильович Бовсунівський // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 111. – Ч. І. – С. 77-84.

44. Варбанець П. А. Демократизація ісламського світу: питання теорії і практики / Павло Анатолійович Варбанець // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин. – К. : Видавництво Інституту історії України, 2007. – С. 300-312.

45. Варбанець П. А. Ісламський світ та альтернативні моделі сучасності / Павло Анатолійович Варбанець // Дослідження світової політики. – 2009. – Вип. 50. – С. 56-72.

46. Варбанець П. А. Перспективи використання енергетичного потенціалу Близькосхідного регіону у реалізації стратегічних завдань Української держави /

Павло Анатолійович Варбанець, Сергій Сергійович Нагорний, Дмитро Іванович Сєров // Азійський напрям зовнішньої політики України : проблеми і перспективи. Аналітичні оцінки / Нац. ін-т стратег. досліджень; [ред. В. О. Швед]. – К. : НІСД, 2006. – С. 47-85.

47. Варбанець П. А. Процеси політичної модернізації ісламських країн : між глобальною та ісламською цивілізаційно-історичною сучасністю / Павло Анатолійович Варбанець // Дослідження світової політики. – 2009. – Вип. 46. – С. 94-118.

48. Варбанець П. А. Типологія політичних систем сучасних держав Ісламського світу / Павло Анатолійович Варбанець // Дослідження світової політики. – 2007. – Вип. 38. – Ч. 1. – С. 132-153.

49. Варенко А. Політичне забезпечення формування Митного союзу в рамках співробітництва РСАДПЗ / Аліна Варенко, Юрій Степанович Скороход // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2010. – Вип. 88. – Ч. 1. – С. 71-72.

50. ВоловичО. О. Глобалізація в арабському світі : виклики, втрати і надбання / Олексій Олексійович Волович // Вісник Львівського університету. – 2011. Вип. 53. – С. 101-110. – ISSN 2078-5534.

51. Волович О. О. Особливості глобалізації в Арабському Світі / Олексій Олексійович Волович // Східний світ. – 2010. – № 1. – С. 33-48.

52. Волович О. О. Проблема водних ресурсів на Близькому Сході і перспективи залучення України до її розв’язання [Електронний ресурс] / Олексій Олексійович Волович // Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: http://www.niss.od.ua/p/311.doc (дата звернення 07.03.2014). – Назва з екрана.

53. Волович О. О. Проблеми водних ресурсів на Близькому Сході і перспективи участі України в їхньому розв’язанні / Олексій Олексійович Волович // Східний світ. – 2010. – № 4. – С. 74-90.

54. Волович О. О. Розвиток співпраці між НАТО і країнами Близького Сходу / Олексій Олексійович Волович // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 4. – С. 200-211.

55. Волович О. О. Україна і держави Перської затоки : стратегія розвитку співпраці в енергетичній сфері / Олексій Олексійович Волович // Стратегія активізації співпраці України з державами Перської затоки : аналіт. доповідь. – Одеса : НІСД, 2011. – С. 46-65.

56. Волович О. О. Шляхи і засоби активізації військово-технічного співробітництва України з державами Перської затоки / Олексій Олексійович Волович // Стратегія активізації співпраці України з державами Перської затоки : аналіт. доповідь. – Одеса : НІСД, 2011. – С. 71-87.

57. Гарник Л. П. Іслам як альтернативна теорія глобалізації : історичний спадок і сучасність / Людмила Петрівна Гарник // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2011. – Вип. 18 (949). – С. 259-264.

58. Голіков А. П. Співробітництво України з арабськими державами Перської затоки : монографія / Артур Павлович Голіков, Салах Гасім, Марина Юріївна Рубцова. – Харків : Екограф, 2010. – 131 с.

59. Грєбцов В. В. Концептуальне забезпечення політики США стосовно регіону Перської затоки у першому десятилітті XXI століття / Владислав Володимирович Грєбцов // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2010. – Вип. 1. – С. 74-78.

60. Гура В. К. Ісламський світ: цивілізаційні виклики і проблеми розвитку в умовах глобалізації / Віктор Костянтинович Гура // Дослідження світової політики. – 2005. – Вип. 33. – С. 3-26.

61. Гуцало С. Є. До питання про сталість соціокультурного ядра мусульманських арабських країн в умовах глобалізації / С. Є. Гуцало // Соціокультурне середовище країн Азії і Африки в глобалізацій них потоках сучасності : між вторгненням та залученням : матеріали міжвідом. наук.-теор. конф. – К.: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2006. – С. 15-22.

62. Гуцало С. Є. Значення політичної та економічної інтеграції як фактора консолідації і мобілізації Арабського світу / С. Є. Гуцало // Дослідження світової політики. – 2010. – Вип. 50. – С. 99-116.

63. Дівак В. В. Країни «Великого Близького Сходу» та Північної Африки в контексті глобального переформатування регіону / Вікторія Віталіївна Дівак // Держава і право. – 2012. – Вип. 56. – С. 573-583.

64. Захарченко А. М. Політика США, ЄС і Росії в контексті основних проблем безпеки Близького Сходу та її врахування в політиці України : аналітична доповідь / Алла Миколаївна Захарченко. – Одеса : Фенікс, 2011. – 56 с.

65. Захарченко А. М. Трансформаційні процеси в Арабському світі та еволюція проблем регіональної безпеки / Алла Миколаївна Захарченко // Чорноморська безпека. – 2012. – № 4. – С. 26-30.

66. Захарченко А. М. Трансформація проблем регіональної безпеки Близького Сходу на початку XXI століття : можливі наслідки для України / Алла Миколаївна Захарченко // Стратегічна панорама. – 2009. – № 3. – С. 61-70.

67. Заянчковський В. Є. «Арабська весна» : перспективи трансформації геополітичного простору Близького Сходу та Північної Африки / В. Є. Заянчковський // Стратегія розвитку України. –2013. – № 1. – С. 257-261.

68. Зінько С. Ю. Іслам у сучасній світовій політиці : монографія / Соломія Юріївна Зінько. – Львів : Prostir-M, 2005. – 276 с.

69. Зінько С. Ю. Країни Близького Сходу в сучасних міжнародних інформаційних відносинах : монографія / Соломія Юріївна Зінько. – Львів : Ліга-Прес, 2009. – 364 с.

70. Зінько С. Ю. Сучасна публічна дипломатія Катару / Соломія Юріївна Зінько // Гілея: науковий вісник. – 2012. – Вип. 59. – С. 760-765.

71. Зінько С. Ю. Українсько-саудівські відносини : що далі? / Соломія Юріївна Зінько // Зовнішні справи. – 2009. – № 3. – С. 32-35.

72. Ігошина Ж. Б. Арабо-мусульманський підхід до процесу глобалізації на Близькому Сході / Жанна Борисівна Ігошина // Іслам і сучасність : Роботи учасників другого та третього Всеукраїнського конкурсів ісламознавчих досліджень молодих вчених ім. А. Кримського. – К. : Ансар Фаудейшн, 2009. – С. 295-310.

73. Ігошина Ж. Б. Арабський погляд на процеси глобалізації на Близькому Сході / Жанна Борисівна Ігошина // Актуальні проблеми політики. – 2008. – Вип. 35. – С. 111-117.

74. Ігошина Ж. Б. Вплив процесів глобалізації на Близькому Сході на арабську культурну самоідентичність / Жанна Борисівна Ігошина // Актуальні питання сходознавства, славістики, україністики : (Пам'яті Омеляна Пріцака) / [відп. ред. В. В. Лучик]. – К. : ВПЦ НаУКМА, 2010. – С. 99-107.

75. Ігошина Ж. Б. Гендерне питання та процеси глобалізації на Арабському Сході / Жанна Борисівна Ігошина // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2010. – Вип. 94. – Ч. І. – С. 130-137.

76. Ігошина Ж. Б. Деякі аспекти інформаційного виміру глобалізації на Арабському Сході / Жанна Борисівна Ігошина // Вісник Одеського національного університету. – 2010. – Вип. 7. – Т. 15. – С. 172-178.

77. Ігошина Ж. Б. Ідея відродження Арабського халіфату в світлі процесів глобалізації на Близькому Сході / Жанна Борисівна Ігошина // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. – 2008. – № 20 (76). – С. 113-120.

78. Ігошина Ж. Б. Спроби демократичних перетворень в арабських країнах в контексті процесів глобалізації / Жанна Борисівна Ігошина // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 95. – Ч. 1. – С. 7-8.

79. Ігошина Ж. Б. Траєкторія демократичного транзиту арабських держав у контексті «арабських революцій» / Жанна Борисівна Ігошина // Стратегічні пріоритети. – 2011. – №. 3. – С. 164-172.

80. Ігошина Ж. Б. Трансформація арабських країн у контексті процесів глобалізації : монографія / Жанна Борисівна Ігошина. – Одеса : Фенікс, 2012. – 222 с. – ISBN 978-966-438-647-7.

81. Ігошина Ж. Б. Україна – Саудівська Аравія: шляхи і засоби активізації співробітництва в торгівельно – економічній сфері / Жанна Борисівна Ігошина // Стратегія активізації співпраці України з державами Перської затоки : аналіт. доповідь. – Одеса : НІСД 2011. – С. 46-65.

82. Ключник Р. М. Новітні соціально-політичні зрушення в арабських країнах як прояв демократичного транзиту / Руслан Максимович Ключник // Гілея : науковий вісник. – 2011. – Вип. 51 (9). – С. 614-618.

83. Кокорський В. Ф. Арабські революції: перспективи демократизації в регіоні / Валентин Францович Кокорський, К. Є. Смирнова // Гілея : наук. вісник. – 2011. – Вип. 48 (6). – С. 771-781.

84. Комленко О. В. Соціальна доктрина ісламу в контексті глобалізаційних змін / Олена Вікторівна Комленко // Гілея : науковий вісник. – 2012. – Вип. 67. – С. 453-457.

85. Коппель О. А. Безпека Перської затоки / Олена Арнольдівна Коппель // Близький Схід : міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України : монографія; [відп. ред. Б. О. Парахонський]. – К. : ПЦ «Фоліант», 2008. – С. 288-304.

86. Коппель О.А. Близькосхідний вимір зовнішньої політики України / Олена Арнольдівна Коппель // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 108. – Ч. І. – С. 3-13.

87. Коппель О. А. Близькосхідний регіон у контексті зовнішньо-політичних пріоритетів України / Олена Арнольдівна Коппель, Роман Костянтинович Петюр // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин. – 2007. – С. 300-312.

88. Коппель О. А. Перська затока : проблеми безпеки в 80-ті – 90-ті роки : монографія / Олена Арнольдівна Коппель. – К. : Школяр, 1998. – 200 с.

89. Коппель О. А. Україна на Близькому Сході / Олена Арнольдівна Коппель, Борис Олександрович Парахонський // Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин; [В. А. Манжола; ред. Л. В. Губерський]. – К. : ВПЦ «Київський ун-т», 2008. – С. 455-470.

90. Кочубей Ю. М. Геополітичне значення регіону Близького і Середнього Сходу в контексті національних інтересів України / Юрій Миколайович Кочубей // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2003. – Вип. 8. – С. 270-278.

91. Круглий стіл «Арабський світ на порозі нової епохи : від автократії до демократії?» [Електронний ресурс] / НІСД. – Режим доступу: http://od.niss.gov.ua/articles/369/ (дата звернення 11.02.2011). – Назва з екрана.

92. КулініччМ. А. Світові інтеграційні процеси в умовах трансформації міжнародних систем : навч. посіб. / Микола Андрійович Кулінич, Наталія Олексіївна Татаренко, Вячеслав Григорович Ціватий, Людмила Дмитрівна Чекаленко та ін.; за концепцією та наук. ред. проф. Л. Д. Чекаленко; [відп. ред. проф. Н. О. Татаренко]. – К. : Дипломатична академія України при МЗС України, 2013. – 628 с. –ISBN 978-617-7037-02-5

93. Кушнір Д. В. Стратегічні пріоритети і концептуальні засади близькосхідної політики України / Д. В. Кушнір, Роман Костянтинович Петюр // Близький Схід : міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України : монографія; [відп. ред. Б.О. Парахонський]. – К. : ПЦ «Фоліант», 2008. – С. 288-304.

94. Латигіна Н. А. Між Кораном і Конституцією. Демократія і демократизація в арабському світі / Наталія Анатоліївна Латигіна // Політика і час. – 2006. - № 3. – С. 63-71.

95. Лимар Т. С. Традиції мусульманського права в сучасному законодавстві країн арабського сходу / Т. С. Лимар // Українська орієнталістика. – 2006. – Вип. 1. – С. 148-154.

96. Магєррамова Ю. Вплив релігійного чинника на зовнішню політику Саудівської Аравії [Електронний ресурс] / Юлія Магєррамова // Віче. – 2011. – № 10. – Режим доступу: http://www.viche.info/journal/2563/ (дата звернення 11.06.2011). – Назва з екрана.

97. Макух В. В. Енергетичні проекти на Близькому Сході в контексті національних інтересів України : аналітична записка / Владлен Володимирович Макух // НІСД. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/Monitor/December2009/09.htm (дата звернення 19.11.2012). – Назва з екрана.

98. Макух В. В. Стратегія активізації співпраці України і країн Перської затоки в агропромисловій сфері / Владлен Володимирович Макух // Стратегія

активізації співпраці України з державами Перської затоки: аналіт. доповідь / О. О. Волович та ін. – Одеса : НІСД, 2011. – С. 66-70.

99. Макух В. Україна і держави Перської затоки: інструменти активізації співпраці в інвестиційній сфері / Владлен Володимирович Макух // Стратегія активізації співпраці України з державами Перської затоки: аналіт. доповідь / О. О. Волович та ін. – Одеса : НІСД, 2011. – С. 41-45.

100. Міжнародна конференція «Україна – Близький Схід : проблеми, виклики і перспективи розвитку відносин з країнами регіону» [Електронний ресурс] / НІСД – Режим доступу: http://od.niss.gov.ua/articles/462/ (дата звернення 14.10.2011). – Назва з екрана.

101. Нагайчук В. І. Глобалізація і проблеми соціальної модернізації в арабському світі / Віктор Іванович Нагайчук // Глобалізація і глобальне управління : історичний, соціальний та політологічний виміри : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф., Київ, 12 лист. 2008. – К. : Центр вільної преси, 2009. – С. 53-63.

102. Нагайчук В. І. Глобальні виклики та регіональні процеси на Близькому і Середньому Сході / Віктор Іванович Нагайчук // Глобалізація і сучасний міжнародний процес : монографія / Борис Іванович Гуменюк; Сергій Олександрович Шергін ; [Б. І. Гуменюк, С. О. Шергін (заг. ред.)] ; ДАУ при МЗС України, ВАПН. – К. : Університет «Україна», 2009. – С. 318-355.– ISBN 978-966-388-299-4.

103. Нагайчук В. І. Особливості розвитку сучасних геополітичних та геоекономічних процесів на Близькому та Середньому Сході у контексті забезпечення національних інтересів України / Віктор Іванович Нагайчук, В’ячеслав Олександрович Швед // Азійський напрям зовнішньої політики України : проблеми і перспективи. Аналітичні оцінки : монографія / [ред. В. О. Швед]. – К. : НІСД, 2006. – С. 19-47.

104. Нагорний С. С. Особливості конституцій країн Арабського Сходу : їх зміст, сутність і види / Сергій Сергійович Нагорний // Зовнішні справи. – 2012. – № 7. – С. 32-35.

105. Нагорний С. С. Питання здійснення трансформаційних реформ у країнах Арабського Сходу / Сергій Сергійович Нагорний // Держава і право. – 2012. – Вип. 56. – С. 573-583.

106. Нагорний С. С. Пріоритетні питання зовнішньої політики України на Близькому і Середньому Сході / Сергій Сергійович Нагорний, Денис Сергійович Нагорний // Україна дипломатична. – 2010. – Вип. 11. – С. 538-567.

107. Нагорний С. С. Сучасні процеси демократизації в країнах Арабського Сходу [Електронний ресурс] / Сергій Сергійович Нагорний // Віче. – 2011. – № 12. – Режим доступу: http://www.viche.info/journal/2604/ (дата звернення 11.02.2012). – Назва з екрана.

108. Нагорний С. С. Трансформаційні процеси в країнах Арабського Сходу : стан і перспективи розвитку / Сергій Сергійович Нагорний // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2007. – Вип. 13. – С. 196-202.

109. Орєхова Т. В. Формування інтеграційних пріоритетів арабських країн Близького Сходу в умовах трансформації глобального світоустрою / Тетяна Вікторівна Орєхова, Фарид Аль-Макаріх // Міжнародна економічна політика. – 2011. – № 12-13. – С. 41-75.

110. Парахонський Б. О. Близький Схід у сучасному світі. Вектори цивілізаційного розвитку / Борис Олександрович Парахонський // Близький Схід : міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України : монографія / РНБОУ, НІПМБ; [відп. ред. Б.О. Парахонський]. – К. : ПЦ «Фоліант», 2008. – С. 60-68.

111. Парахонський Б. О. Близький Схід у сучасному світі. Конфліктний потенціал регіону / Борис Олександрович Парахонський // Близький Схід : міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України : монографія / РНБОУ, НІПМБ; [відп. ред. Б.О. Парахонський]. – К. : ПЦ «Фоліант», 2008. – С. 68-72.

112. Петюр Р. К. Військово-технічне співробітництво з державами Близького та Середнього Сходу як складова політики України в регіоні / Роман Костянтинович

Петюр // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2005. – Вип. 55. – Ч. ІІ. – С. 60-67.

113. Петюр Р. К. Економічний вимір близькосхідної політики України / Роман Костянтинович Петюр, Д. В. Кушнір // Близький Схід : міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України : монографія / РНБОУ, ІПМБ; [відп. ред. Б.О. Парахонський]. – К. : ПЦ «Фоліант», 2008. – С. 414-439.

114. Петюр Р. К. Енергетичний аспект політики України на Близькому та Середньому Сході / Роман Костянтинович Петюр // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2004. – Вип. 48. – Ч. ІІ. – С. 98-105.

115. Погорська І. І. Арабський вектор» сучасної зовнішньої політики США : глобальні підвалини і регіональні особливості / Ірина Іванівна Погорська, Дмитро Михайлович Лакішик // Проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 8. – С. 177-195.

116. Пророченко Н. О. Іслам як фактор формування ставлення арабо-мусульманського суспільства до глобалізаційних потоків сучасності / Наталія Олександрівна Пророченко // Соціокультурне середовище країн Азії і Африки в глобалізаційних потоках сучасності : між відторгненням і залученням : матеріали міжвідом. наук.- практ. конф., Київ, 16 бер. 2006. – К. : ІСЕМВ НАН України, 2006. – С. 23-25.

117. Пророченко Н. О. Монархії арабського Сходу : традиціоналізація сучасності / Наталія Олександрівна Пророченко // Дослідження світової політики. – 2005. – Вип. 33. – С. 68-80.

118. Пророченко Н. О. Основні принципи ісламської концепції світового устрою / Наталія Олександрівна Пророченко // Українська орієнталістика. – 2008. – Вип. 2-3. – С. 106-114.

119. Пророченко Н. О. Особливості розвитку країн Арабського Сходу у постбіполярний період : суспільно-політичний аспект / Наталія Олександрівна Пророченко // Дослідження світової політики. – 2007. – Вип. 38. – С. 114-132.

120. Пророченко Н. О. Особливості формування політичних систем у країнах Арабського Сходу в постбіполярний період / Наталія Олександрівна Пророченко // Дослідження світової політики. – 2006. – С. 29-45.

121. Пророченко Н. О. Проблеми ефективності процесів модернізації в арабських країнах у контексті глобальних перетворень і внутрішньої еволюції / Наталія Олександрівна Пророченко // Дослідження світової політики. – 2006. – Вип. 46 – С. 29-45.

122. Пророченко Н. О. Сила ісламських традицій. Політичні традиції і демократизація в державах Аравійського півострова / Наталія Олександрівна Пророченко // Політика і час. – 2003. – № 8. – С. 63-67.

123. Пророченко Н. О. Соціокультурний розвиток Арабського світу як сталий різновид альтернативи євроатлантичної версії глобальної уніфікації / Наталія Олександрівна Пророченко // Дослідження світової політики. – 2010. – Вип. 50. – С. 73-99.

124. Рукомеда Р. М. Близькосхідний вимір зовнішньої політики ЄС / Роман Миколайович Рукомеда, Вікторія Вікторівна Орлик // Близький Схід : міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України : монографія / РНБОУ, НІПМБ; [відп. ред. Б. О. Парахонський]. – К.: ПЦ «Фоліант», 2008. – С. 168-179.

125. Сєров Д. І. Арабські країни Перської затоки : стратегічний пріоритет близько-східної політики України / Дмитро Ігорович Сєров // Стратегічні пріоритети. – 2007. - № 3. – С. 177-188.

126. Сєров Д. І. Військово-технічне співробітництво / Зовнішня політика та стратегічні перспективи України в регіоні / Дмитро Ігорович Сєров // Близький Схід : міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України : монографія / РНБОУ, НІПМБ; [відп. ред. Б.О. Парахонський]. – К. : ПЦ «Фоліант», 2008. – С. 458-465.

127. Скороход Л. І. Близькосхідна політика Російської Федерації / Людмила Іванівна Скороход, Юрій Степанович Скороход // Близький Схід : міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України : монографія / РНБОУ, НІПМБ; [відп. ред. Б.О. Парахонський]. – К.: ПЦ «Фоліант», 2008. – С. 179-195.

128. Скороход Л. І. Політизація конфесійного чинника і феномен політичного ісламу в арабських країнах / Людмила Іванівна Скороход // Дослідження світової політики. – 2009. – Вип. 50. – С. 43-55.

129. Скороход Л. І. Проблеми і перпективи демократизації арабських держав : західні моделі та автохтонні традиції / Людмила Іванівна Скороход // Дослідження світової політики. – 2010. – Вип. 2 (51). – С. 18-39.

130. Скороход Л. І. США і проблема демократизації Близького Сходу / Людмила Іванівна Скороход // Науковий вісник Дипломатичної академіїї України. – 2004. – Вип. 10. – Ч. ІІ. – С. 42-56.

131. Скороход Ю. С. Підходи США та Саудівської Аравії до проблем порушення балансу сил на Близькому Сході / Юрій Степанович Скороход // Дослідження світової політики. – 2009. – Вип. 46. – С. 152-165.

132. Скороход Ю. С. Україна і арабські країни : здобутки і проблеми співробітництва / Юрій Степанович Скороход // Науковий вісник Дипломатичної академіїї України. – 2003. – Вип. 8. – С. 312-317.

133. Слісаренко І. Кувейтська демократія. На прикладі свободи та відповідальності мас-медіа [Електронний ресурс] / Ігор Слісаренко // День : щоденна всеукраїнська газета. – Електронні дані. – [Київ : ТОВ «Українська прес-група», 1997-2015]. – № 85. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/uk/article/den-planeti/kuveytska-demokratiya (дата звернення 30.03.2015). – Назва з екрана.

134. Слісаренко І. Кувейтська «держава – нянька» [Електронний ресурс] / Ігор Слісаренко // День : щоденна всеукраїнська газета. – Електронні дані. – [Київ : ТОВ «Українська прес-група», 1997-2015]. – № 67. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/uk/article/panorama-dnya/kuveytska-derzhava-nyanka (дата звернення 30.03.2015). – Назва з екрана.

135. Слісаренко І. Модернізація: словом і ділом, або Яким бачать своє майбутнє Об’єднані Арабські Емірати 2021 року [Електронний ресурс] / Ігор Слісаренко // День : щоденна всеукраїнська газета. – Електронні дані. – [Київ : ТОВ «Українська прес-група», 1997-2015]. – № 28. – Режим доступу:

http://www.day.kiev.ua/uk/article/den-planeti/modernizaciya-slovom-i-dilom(дата звернення 30.03.2015). – Назва з екрана.

136. Слободян Н. В. Сполучені Штати Америки та Російська Федерація в Перській затоці : союзники-суперники : монографія / Наталія Василівна Слободян. – К. : «Поліграфія плюс, 2014. – 396 с.

137. Субх М. А. Еволюція суспільно-політичної ролі жінки у формуванні сучасної соціальної моделі арабських країн Перської затоки / Максим Алійович Субх // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2012. – Вип. 18. – С. 222-227.

138. Субх М. А. Головні елементи програми з реформування системи освіти у країнах Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ) у 2001-2010 рр. / Максим Алійович Субх // Гілея : науковий вісник. – 2015. – Вип. 97. – С. 478-481

139. Субх М. А. Передумови проведення системних реформ у країнах Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (2001-2010 рр.) / М.А. Субх // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія / Під заг. ред. К.В. Балабанова. – Маріуполь, 2015. – Вип. 12. - С. 268-277.

140. Субх М. А. Перська затока : імунітет від «Арабської весни», або час ще не настав? / Максим Алійович Субх // Зовнішні справи. – 2012. – № 2. – С. 26-29.

141. Субх М. А. Рада співробітництва арабських держав Перської затоки: інтеграція на тлі серйозних внутрішніх протиріч / Максим Алійович Субх // Зовнішні справи. – 2012. – № 3. – С. 24-29.

142. Субх М. А. Створення сучасного промислового та інформаційно-комунікаційного середовища у країнах Ради співробітництва арабських держав Затоки у 2001-2010 роках / Максим Алійович Субх // Зовнішні справи. – 2015. – № 5. – С. 38-43.

143. Токар Л. П. Близький Схід через призму міжнародного тероризму / Л. П. Токар // Близький Схід : міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України : монографія / РНБОУ, НІПМБ; [відп. ред. Б.О. Парахонський]. – К. : ПЦ «Фоліант», 2008. – С. 88-127.

144. Швед В. О. Близький Схід у сучасному світі. Міжцивілізаційні суперечності / В'ячеслав Олександрович Швед // Близький Схід : міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України : монографія / РНБОУ, НІПМБ; [відп. ред. Б.О. Парахонський]. – К. : ПЦ «Фоліант», 2008. – С. 72-79.

145. Швед В. О. Близькосхідний регіон у сучасних стратегіях трансатлантичної спільноти : монографія / В'ячеслав Олександрович Швед. – К. : НІСД, 2006. – 242 с. – ISBN 966-554-087-2.

146. Швед В. О. Ісламський чинник у сучасних глобалізаційних процесах / В'ячеслав Олександрович Швед // Глобалізація і глобальне управління : історичний, соціальний та політологічний виміри : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф., Київ, 12 лист. 2008. – К. : Центр вільної преси, 2009. – С. 53-63.

147. Швед В. О. Міжнародний форум «Затока і світ» : погляд з України [Електронний ресурс] / В'ячеслав Олександрович Швед // Іслам в Україні. – Режим доступу: http://islam.in.ua/ua/tochka-zoru/mizhnarodniy-forum-zatoka-i-svit-poglyad-z-ukrayini (дата звернення 23.12. 2012). – Назва з екрана.

148. Швед В. О. Пріоритетні питання зовнішньої політики України на Близькому і Середньому Сході / В'ячеслав Олександрович Швед, Сергій Сергійович Нагорний // Україна в 2005-2009 рр. : стратегічні оцінки суспільно-політичного та економічного розвитку : монографія / [заг. ред. Ю. Г. Рубан]. – К. : НІСД, 2009. – С. 624-628.

149. Швед В. О. Проблеми і пріоритети близькосхідної політики США / В'ячеслав Олександрович Швед // Близький Схід : міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України: монографія / РНБОУ, НІПМБ; [відп. ред. Б.О. Парахонський]. – К. : ПЦ «Фоліант», 2008. – С. 128-137.

150. Шиманський В. А. Російський чинник на Близькому Сході / В.А. Шиманський // Близький Схід : міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України : монографія / РНБОУ, НІПМБ; [відп. ред. Б.О. Парахонський]. – К. : ПЦ «Фоліант», 2008. – С. 196-202.

151. Юсеф Н. Політичні пріоритети розвитку Близького Сходу в контексті глобальних процесів / Нахла Юсеф // Політичний менеджмент. – 2008. – № 4 (31). – С. 163-171.

152. Якубович М. М. Ісламський традиціоналізм у контексті глобалізаційних процесів / Михайло Михайлович Якубович // Ісламські процеси у світі та в Україні : реалії і прогнози : колект. монографія / [відп. ред. А. В. Арістова] // Українське релігієзнавство. – 2011. – Вип. 57. – С. 46-69.

153. Азизов Ю. М. Страны Ближнего и Среднего Востока. Эмираты персидского залива / Юнус Мустафа Азизов. – М. : Сударыня, 2011. – 132 с. – ISBN 5-88718-048-X.

154. Александров А. И. Монархии Персидского залива : этап модернизации : монография / Игорь Александрович Александров. – М. : Дело и Сервис, 2000. – 544 с. – ISBN 5-8018-0073-5.

155. Аль-Вакайан Х. Кувейтский фонд арабского экономического развития : интервью / Хишам Аль-Вакайан // Азия и Африка сегодня. – 2007. – № 7. – С. 73-75. – ISSN 0321-5075.

156. Аль-Хассан А. Банковский сектор Совета по сотрудничеству стран Персидского залива: топография и анализ / Абдулла Аль-Хассан, Хамис Мэй, Оулиди Нада // Банки та банківські системи країн світу. – 2010. – Т. 3. - № 3. – С. 16-29. – ISSN 1998-6068.

157. Аль-Хассан М. Трансформация рынка труда в странах Персидского залива : монография / Мохммед Аль-Хассан, Валентина Фёдоровна Максимова. – М. : МЭСИ, 2013. – 122 с. – ISBN 978-5-7764-0773-4.

158. Асанбаев М. Б. Аравийские монархии : общество, власть и государство : монография / Мухит Болатбекулы Асанбаев. – Алматы : Казахстанский центр гуманитарно-политической конъюнктуры, 2009. – 208 с. – ISBN 978-601-278-057-4.

159. Ахмедов В. М. Некоторые особенности формирования и эволюции политических систем арабских стран Ближнего Востока [Электронный ресурс] / Владимир Муртузович Ахмедов. – Режим

доступа:http://www.iimes.ru/?p=8468#more-8468. – Загл. с экрана (дата обращения: 06.11.2012).

160. Ахмедов В. М. Социально-политические процессы в странах Ближнего востока : монография / Владимир Муртузович Ахмедов ; Институт востоковедения РАН. – М. : Гуманитарий, 2008. – 106 с. – ISBN 978-5-91367-031-1.

161. Ашинянц С. А. Оман: экономика и энергетика / С. А. Ашинянц // Энергохозяйство за рубежом. – 2009. – № 1. – С. 2-13.

162. Ашинянц С. А. Саудовская Аравия : экономика и энергетика / С. А. Ашинянц // Энергохозяйство за рубежом. – 2009. – № 3. – С. 2-17.

163. Бакланова Е. Эволюция банковской системы Саудовской Аравии / Е. Бакланова // Азия и Африка сегодня. – 2007. – № 7. – С. 54-57. – ISSN 0321-5075.

164. Бакланова Н. А. Энергетическая политика в современном политическом дискурсе (на примере России и Саудовской Аравии) / Н. А. Бакланова // Ближний Восток и современность. – 2007. – Вып. 33. – С. 52-89. – ISBN 978 5-89394-190-6.

165. Батыршин И. М. Государственные фонды благосостояния стран Персидского залива в мировом хозяйстве / Искандер Маратович Батыршин // Ближний Восток и современность. – 2009. – Вып. 39. – С. 26-49. – ISBN 978 5-89394-209-5.

166. Батыршин И. М. Место стран Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива на меняющемся рынке нефти /Искандер Маратович Батыршин // Востоковедный сборник. – 2006. – Вып. 7. – С. 321-337. – ISBN 5-89394-164-0.

167. Бахрейн добился замечательных успехов во время правления короля Бахрейна [Электронный ресурс] / Bahrain News Agency. – Режим доступа: http://www.bna.bh/portal/news/447185. – Загл. с экрана (дата обращения: 13.04.2014).

168. Беккин Р. И. Перспективы экономической интеграции мусульманских стран / Ренат Ирикович Беккин // Проблемы современной экономики. – 2008. – № 2 (26). – С. 382-387. – ISSN 1818-3395.

169. Бибикова О. П. Арабо-мусульманские и западные ценности : симбиоз или противостояние / Ольга Павловна Бибикова // Ближний Восток : вызовы XXI

века : сб. ст. / ИВ РАН, ИБВ ; [редкол. : Р. Г. Ланда, А. Б. Подцероб (отв. ред.), О. П. Бибикова, Н. Н. Цветкова (ред.-сост.)] – М. : Институт Ближнего Востока, 2009. – С. 118-127. – ISBN 978-5-89394-206-4.

170. Бирюков Е. С. Банковский и финансовый потенциал экономики аравийских монархий Персидского залива : монография / Евгений Сергеич Бирюков. – М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2007. – 153 с. – ISBN 978-5-28202-741-9.

171. Бжезинский З. Выбор : Глобальное господство или глобальное лидерство / Збигнев Бжезинский. – М. : Международные отношения, 2005. – 288 с. – ISBN 978-5-7133-1323-4.

172. Бондаренко С. В. Ближний, Средний Восток и Северная Африка в мировом нефтегазовом хозяйстве : монография / Сергей Викторович Бондаренко, Александр Алексеевич Ткаченко ; [отв. ред. А. А. Ткаченко] ; Ин-т Африки РАН. – М. : Институт Африки РАН, 2008. – 100 с. – ISBN 978-5-91298-028-2.

173. БочароваЛ. С. Арабский мир и вызовы XXI века / Людмила Семеновна Бочарова // Вестник РГУУ. – 2009. – № 13. – С. 13-27.

174. Брагинский О. Б. Нефтегазовый комплекс мира / Олег Борисович Брагинский. – М. : Изд. «Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. И. М. Губкина, 2006. – 640 с. – ISBN 5-7246-0384-5.

175. ВавиловА. И. «Демократическое мессианство» США на Ближнем Востоке / Александр Иванович Вавилов // Обозреватель-Observer. – 2008. – № 2. – С. 110-117.

176. Вавилов А. И. Политика США в мусульманском мире на примере арабских стран. Опыт критического анализа : монография / Александр Иванович Вавилов. – М. : Библос консалтинг, 2009. – 352 с. – ISBN 978-5-91501-007-8.

177. Вагабов Э. М. Особенности финансового потенциала стран Персидского залива / Эльдар Мукафатович Вагабов // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2007. – № 8. – С. 30-35. – ISSN 1814-6457.

178. Васильев Л. С. История Востока. В 2 т. / Леонид Сергеевич Васильев. – М. : Высш. шк., 1994. – Т.1. – 495 с.; Т. 2. – 495 с.

179. Вачнадзе Г. Н. Деловой Оман : справочник ПОЛПРЕД / Георгий Николаевич Вачнадзе // Экономика и связи с Россией в 2000-2008 гг. – Т. 3. – М. : Совет ветеранов МИД РВ, 2008. – 60 с. –ISBN 5-900034-43-7.

180. Виноградова О. Экспортная стратегия Саудовской Аравии / Ольга Виноградова // Нефтегазовая Вертикаль. – 2007. – № 3. – С. 59-61.

181. Волович А. А. Ближневосточный вектор военно-технического сотрудничества стран – членов НАТО / Алексей Алексеевич Волович // Ближний Восток и современность. – 2010. – Вып. 42. – С. 35-49. – ISBN 5-89394-065-2.

182. Волович А. А. «Демократизация» по-американски для Ближнего Востока : что это такое? [Электронный ресурс] / Алексей Алексеевич Волович. – Режим доступа: http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1093843140. – Загл. с экрана (дата обращения: 13.06.2013).

183. Волович А. А. О планах демократизации Ближнего Востока [Электронный ресурс] / Алексей Алексеевич Волович. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/rus/stat/2004/19-08-04.htm. – Загл. с экрана (дата обращения: 13.06.2013).

184. Гайдар Е. Т. Нефтяное проклятье [Електронний ресурс] / Егор Тимурович Гайдар // Ежедневный журнал. – 2006. – Режим доступу: http://ej.ru/experts/entry/3114/# (дата звернення 03.04.2015). – Назва з екрана.

185. Галаджий И. Нефтегазовый уникум / Илья Галаджий // Нефть России. – 2005. – № 12. – С. 108-112.

186. Гибадуллин М. З. Основы исламской экономики: теория и практика хозяйствования. Учебное пособие / Миннитагир Гибадуллинович Гибадуллин, Тина Муратовна Вахитова. – Казань : ТГГПУ, 2009. – 195 с.

187. Глебова Н. С. Королевство Саудовская Аравия и борьба с терроризмом / Н. С. Глебова // Востоковедный сборник. – 2006. – Вып 7. – С. 21-44. – ISBN 5-89394-164-0.

188. ГоленковаН. П. Персидского залива нефтегазоносный бассейн [Електронний ресурс] / Н. П. Голенкова // Горная энциклопедия ; [ред. Е. А. Козловский]. – М.: Советская энциклопедия, 1984-1991.– Режим доступу:

http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_geolog/3785/Персидского (дата звернення 07.06.2014). – Назва з екрана.

189. Голомедова М. Дубай: настоящее и будущее / Марина Голомедова // Большой бизнес. – 2007. – № 11. – С.146-148. – ISSN 1992-609-x.

190. Гордеев И. В. Факторы, определяющие нефтяную политику стран Ближнего, Среднего Востока и Северной Африки / И. В. Гордеев // Ближний Восток и современность. – 2006. – Вып. 29. – С. 42-50. – ISBN 978-5-89394-190-6.

191. Гукасян Г. Л. Арабские страны-экспортеры нефти в мировом хозяйстве и диверсификация капитала [Электронный ресурс] / Гурген Левонович Гукасян // ЦентрАзия. – 2013. – Режим доступа: http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1361943000. – Загл. с экрана (дата обращения: 12.04.2013).

192. Гукасян Г. Л. Проблемы регулирования рынка труда в Объединенных Арабских Эмиратах / Гурген Левонович Гукасян // Ближний Восток и современность. – 2008. – Вып. 34. – С. 83-90. – ISBN 978-5-89394-190-6.

193. Дембский Л. К. Здравоохранение стран Персидского залива [Електронний ресурс] / Леонид Константинович Дембский // Картина здравоохранения разных стран. – Електронні дані. – [Симферополь : КРМЦРЗ, 2010]. – Режим доступу : http://www.eyecenter.com.ua/doctor/discus_club/world/17.htm (дата звернення 10.10.2014). – Назва з екрана.

194. Дергачев В. А. Геополитическая перезагрузка Арабского Востока / Владимир Александрович Дергачев // Вестник аналитики. – 2011. – № 2. – С. 21-30.

195. Дергачев В. А. Раскалённые рубежи Ближнего Востока / Владимир Александрович Дергачев // Вестник аналитики. – 2009. – № 3. – С. 31-41.

196. Добрая воля. Обама обратился к исламскому миру в Каирском университете [Электронный ресурс] / Институт религии и политики. – Режим доступа: http://i-r-p.ru/page/stream-event/index-23185.html. – Загл. с экрана (дата обращения: 15.12.2014).

197. Донцов В. Е. Модернизационная поступь нефтяных монархий [Электронный ресурс] / В. Е. Донцов // Дипломатический вестник. – 2000.– Режим

доступа: http://middleeast.org.ua/articles/21.htm. – Загл. с экрана (дата обращения: 12.04.2014).

198. Дремов А. А. Феномен Катара : анализ модели эффективного развития нефтегазового комплекса на примере газового сектора Катара /А. А. Дремов // Российское предпринимательство. – 2008. – № 10. – Вып. 2. – С. 166-169. – ISSN 1994-6937.

199. Дунаева А. К. Развитие индустрии туризма в ОАЭ как фактор диверсификации национальной экономики / А. К. Дунаева // Ближний Восток и современность. – 2008. – Вып. 34. – С. 99-122. – ISBN 978-5-89394-190-6.

200. Егорова Ю. Роль стран Персидского залива в мировой экономике [Электронный ресурс] / Юлия Егорова // Перспективы : сетевое издание Центра исследований и аналитики Фонда исторической перспективы. – Электрон. дан. – [Москва : Фонд исторической перспективы, 2007]. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/azia/rol_stran_pers_zaliva.htm. – Загл. с экрана (дата обращения: 20.04.2013).

201. Ефременко Н. Н. Исламские финансы в формировании новой институциональной основы мировой финансовой архитектуры / Н. Н. Ефременко // Финансовые исследования. – 2007. – № 16. – С. 3-9. – ISSN 1991-0525.

202. Жданов С. В. Арабские страны в мировой экономике : справочник / Сергей Владимирович Жданов. – М. : Панорама, 2006. – 256 с. – ISBN: 5-7024-2045-7.

203. Зайцев О. Оман на пути к диверсификации / О. Зайцев // Банковская практика за рубежом. – 2006. – № 9. – С. 86-91.

204. Засыпкин А. Безопасность в Персидском залива / А. Засыпкин // Международная жизнь. – 2009. – № 1. – С. 3-11.

205. ЗинченкоМ. С. Проблема политизации ислама в современном мире : вопросы теории и практики / М. С. Зинченко // Правовая политика и правовая жизнь. – 2010. – № 1. – С. 138-144.

206. Зона свободной торговли ЕАСТ-ССАГПЗ вступит в силу 1 июля 2014 [Электронный ресурс] / Швейцария Деловая. – Режим доступа: http://business-

swiss.ch/ http://business-swiss.ch/2014/05/dogovor-o-zone-svobodnoj-torgovli-mezhdu-east-i-ssagpz-vstupit-v-silu-1-iyulya-2014/ – Загл. с экрана (дата обращения: 30.07.2014).

207. Игошина Ж. Б. «Арабская весна» неолиберальной глобализации [Электронный ресурс] / Жанна Борисовна Игошина // Ориенталист. Персональный сайт Жанны Борисовны Игошиной. – Режим доступа: http://igoshyna.com/ru/publications/internet-publications/30-arabskaya-vesna-%20neoliberalnoj-globalizatsii. – Загл. с экрана (дата обращения: 18.06.2011).

208. Игошина Ж. Б. Информационные технологии на Арабском Востоке : шаг в постиндустриальное общество или капкан для арабских режимов? [Электронный ресурс] / Жанна Борисовна Игошина // Новое восточное обозрение. – Режим доступа: http://igoshyna.com/ru/publications/internet-publications. – Загл. с экрана (дата обращения: 25.08.2011).

209. Исаев В. А. Королевство Бахрейн : опыт развития в условиях изменения ресурсной ориентации : монография / Владимир Александрович Исаев, Александр Оскарович Филоник ; Ин-т востоковедения РАН, Ин-т Ближ. Востока. – М. : ИВ ИБВ, 2005. – 291 с. – ISBN 5-89282-281-8.

210. Ихсаноглу Э. Исламский мир в новом веке. Организация Исламского сотрудничества : монография / Экмеледдин Ихсаноглу. – М. : ИВ РАН, 2013. – 416 с. – ISBN 978-5-89282-566-5.

211. Касабаев Т. Н. Опыт Саудовской Аравии в национализации «нефтяной экономики» / Тимур Нургалимович Касабаев // Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. – 2006. – № 4. – С. 66-71. – ISSN 2224-5294.

212. Касаев Э. О. Инвестиционный режим и деятельность иностранных компаний в энергетическом комплексе Кувейта / Эльдар Османович Касаев // Ближний Восток и современность. – 2009. – Вып. 40. – С. 87-98. – ISBN 978-5-89394-190-6.

213. Касаев Э. О. Катарцы – «мобильная» и «сетевая» нация [Электронный ресурс] / Эльдар Османович Касаев // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=15596. – Загл. с экрана (дата обращения: 03.04.2013).

214. Касаев Э. О. Катар : состояние ТЭК и оценка инвестиционного климата / Эльдар Османович Касаев // Ближний Восток и современность. – 2009. – Вып. 39. – С. 130-152. – ISBN 978-5-89394-190-6.

215. Коатс-Ульрихсен К. Персидский залив : есть ли жизнь после нефти? / Кристиан Коатс-Ульрихсен // Россия в глобальной политике. – 2011. – № 5. – С. 112-123. – ISSN 1810-6439.

216. Константинов И. Л. О дестабилизирующей роли Катара на Ближнем Востоке. Институт Ближнего Востока [Электронный ресурс] / И. Л. Константинов // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/rus/stat/2012/10-03-12.htm. – Загл. с экрана (дата обращения: 17.06.2013).

217. Коровиков А. В. Исламский экстремизм в арабских странах : монография / Андрей Валентинович Коровиков. – М.: Наука, 1990. – 170 с. – ISBN 5-02-017307-X.

218. Косач Г. Г. Реформы в Саудовской Аравии : муниципальные выборы / Григорий Григорьевич Косач // Ближний Восток и современность: Сб. статей. – 2006. – Вып. 27. – С. 38-77. – ISBN 978-5-89394-190-6.

219. Косач Г. Г. Саудовская Аравия : власть, социальная трансформация, образование / Григорий Григорьевич Косач // Вестник аналитики. – 2011 – № 4. – 162-166.

220. КосачГ. Г. Саудовская Аравия : внутриполитические процессы «этапа реформ» (конец 1990-2006 г.) : монография / Григорий Григорьевич Косач ; Ин-т Ближ. Востока. – М. : ИБВ, 2007. – 359 с. – ISBN 978-5-89394-183-8.

221. Косач Г. Г. Саудовская Аравия: восьмилетие короля Абдаллы бен Абдель Азиза на троне [Электронный ресурс] / Григорий Григорьевич Косач // Институт Ближнего Востока. – 2013. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=17427#more-17427. – Загл. с экрана (дата обращения: 26.09.2013).

222. Косач Г. Г. Саудовская Аравия : «национальные проекты» в контексте внутренней политики / Григорий Григорьевич Косач // Ближний Восток и современность. – 2007. – Вып. 31. – С. 43-65.– ISBN 978-5-89394-190-6.

223. Косач Г. Г. Саудовская Аравия : новые аресты членов «заблудшей секты» [Электронный ресурс] / Григорий Григорьевич Косач // Институт Ближнего Востока. – 2008. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/rus/stat/2008/07-03-08.htm. – Загл. с экрана (дата обращения: 03.10.2012).

224. Косач Г. Г. Саудовская Аравия : устав Комитета по принесению клятвы [Электронный ресурс] / Григорий Григорьевич Косач // Институт Ближнего Востока. – 2007. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/rus/stat/2007/11-10-07a.htm. – Загл. с экрана (дата обращения: 03.10.2012).

225. Косач Г. Г. «Скандал» в саудовском Университете имени принцессы Нуры : о женском образовании в Королевстве [Электронный ресурс] / Григорий Григорьевич Косач // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=15517. – Загл. с экрана (дата обращения 21.04.2013).

226. Косач Г. Г. Терроризм и политическая культура в Саудовской Аравии / Григорий Григорьевич Косач // Ислам и общественное развитие в начале XXI века [отв. ред. В.Я. Белокреницкий, А.З. Егорин, Н.Ю. Ульченко]. – М. : Ин-т востоковед. РАН – Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2005. – С. 171-175.

227. Костоева Ж. И. Проблемы формирования системы образования в Саудовской Аравии / Ж. И. Костоева // Ближний Восток : вызовы XXI века : сб. ст. / ИВ РАН, ИБВ ; [редкол. : Р. Г. Ланда, А. Б. Подцероб (отв. ред.), О. П. Бибикова, Н. Н. Цветкова (ред.-сост.)] – М. : Институт Ближнего Востока, 2009. – С. 190-202. – ISBN 978-5-89394-206-4.

228. Костоева Ж. И. Развитие системы образования в Саудовской Аравии: историческая динамика / Ж. И. Костоева // Азия и Африка сегодня. – 2008. – № 4. – С. 28-31. – ISSN 0321-5075.

229. Котляров С. В. Аравийская интеграция : новые перспективы экономического сотрудничества / Сергей Викторович Котляров // Восток. Афро-

Азиатские общества : история и современность. – 2007. – № 3. – С. 83-93. – ISSN 0869-1908.

230. Котляров С. В. Состояние и перспективы развития аравийской интеграции [Электронный ресурс] / Сергей Викторович Котляров // Проблемы современной экономики. – 2007. – № 2 (22). – Режим доступа: http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=1385. – Загл. с экрана (дата обращения 05.02.2013).

231. Кравец О. Гамбургер в песках / О. Кравец // Компания. – 2006. – № 27. – С. 56-61.

232. Кузмичева Е. В. Экономика Арабских стран : традиции и современность : монография / Екатерина Валерьевна Кузмичева. – М. : МАКС Пресс, 2008. – 157 с. – ISBN 978-5-317-02329-4.

233. Кургинян С. Е. Политическое цунами. Аналитика событий в Северной Африке и на Ближнем Востоке : монография / Сергей Ервандович Кургинян. – М. : МОФ ЭТЦ, 2011. – 288 с. – ISBN 978-5-7018-0519-2.

234. Кфури Д. Ж. Новая роль банков в совершенствовании механизма внешнеэкономической деятельности Саудовской Аравии : монография / Диана Жозефовна Кфури, Иван Омарович Фаризов ; [ред. И. О. Фаризов] ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М. : МАКС Пресс, 2008. – 157 с. – ISBN 978-5-3170247-8-9.

235. Кхалаф М. М. Реформы в ОАЭ – эффективный инструмент социально-экономического развития государства / Мустафа Мохаммад Кхалаф // Ближний Восток и современность. – 2009. – Вып. 38. – С. 315-319.– ISBN 978-5-89394-190-6.

236. Лемонов И. Е. Интеграция стран Персидского залива на примере Совета Сотрудничества арабских государств Персидского залива / Игорь Евгеньевич Лемонов // Интеграционные процессы в современном мире : экономика, политика, безопасность. – 2007. – Вып.2. – С. 19-23. – ISBN 978-5-9535-0137-8.

237. Лихман М. Не нефтью единой… / М. Лихман // Банковская практика за рубежом. – 2006. – № 9. – С. 92-96.

238. Лукичев Г. А. Развитие высшего образования в арабских странах (аналитический обзор) / Геннадий Алексеевич Лукичев // Alma mater (Вестник высшей школы). – 2008. – № 04. – С.48-52.

239. Мазеин Н. В. Иностранная рабочая сила в зоне Персидского залива : страны, которые перестали быть арабскими / Никита ВасильевичМазеин // География. – 2003. – № 11. – С. 3-9.

240. Мелкумян Е. С. Аравийские монархии еще сдерживают натиск революционеров. На реформы в Бахрейне и Омане выделят 20 миллиардов долларов [Электронный ресурс] / Елена Суреновна Мелкумян // Независимая газета. – Электрон. дан. – [Москва : ЦентрАзия, 2011]. – Режим доступа: http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1300053120. – Загл. с экрана (дата обращения 20.04.2014).

241. Мелкумян Е. С. Бахрейн : современные проблемы политического развития / Елена Суреновна Мелкумян // Ближний Восток и современность. – 2007. – Вып. 31. – С. 82-90. – ISBN 978-5-89394-190-6.

242. Мелкумян Е. С. Регион Залива : конфликты, компромиссы, сотрудничество : монография / Елена Суреновна Мелкумян ; Ин-т Ближ. Востока, Ин-т востоковедения РАН. – М.: ИВ РАН, 2008. – 284 с. – ISBN 978-5-89394-195-1.

243. Мелкумян Е. С. Реформы в арабском мире: внутренний и внешний аспекты / Елена Суреновна Мелкумян // Ближний Восток и современность. – 2007. – Вып. 30. – С.141-163.– ISBN 978-5-89394-190-6.

244. Мелкумян Е. С. Совет сотрудничества арабских государств Залива : региональные и глобальные вызовы / Елена Суреновна Мелкумян // Ближний Восток и современность. – 2006. – Вып. 28. – С. 92-101. – ISBN 978-5-89394-190-6.

245. Мелкумян Е. С. Традиции и современность в Кувейте / Елена Суреновна Мелкумян // Россия и мусульманский мир. – 2010. - № 2. – С. 145-155. –ISSN 1998-1813.

246. Мельянцев В. А. Арабо-исламский мир в контексте глобальной экономики (статистико-экономический анализ) : монография / Виталий Альбертович Мельянцев. – М. : ИЦ ИСАА МГУ им. М. В. Ломоносова, 2003. – 75 с.

247. Мельянцев В. А. Арабо-исламский мир: сравнительная оценка макроэкономической и социальной результативности / Виталий Альбертович

Мельянцев // Арабские страны Западной Азии и Северной Африки. – 2007. – Вып. 6. – С. 130-136.

248. Мельянцев В. А. Причины кризиса в арабском мире / Виталий Альбертович Мельянцев // Восточная аналитика. – 2011. – № 2. – С. 165-176. – ISBN 978-5-89282-593-1.

249. Надир М. К. Реформы как фактор стабильности (опыт ОАЭ) / М. К. Надир // Ближний Восток и современность. – 2007. – Вып. 31. – С. 272-275. – ISBN 978-5-89394-190-6.

250. Ниблок Т. Трудная проблема экономической реформы в Саудовской Аравии / Томас Ниблок // Arabia Vitalis : Арабский Восток, ислам, древняя Аравия : Сб. ст., посв. 60-летию В. В. Наумкина / Александр Всеволодович Седов ; [ред. : А. В. Седов]. – М. : ИЦ ИСАА МГУ, 2005. – С. 129-147. – ISBN 978-5-98499-022-6.

251. Овчинников С. Н. Международно-правовое регулирование таможенных отношений в Совете сотрудничества арабских государств Персидского залива / Станислав Николаевич Овчинников // Евразийский юридический журнал. – 2013. – № 11. – С. 22-25. – ISSN 2073-4506.

252. Оппозиционные движения в Саудовской Аравии [Электронный ресурс] / По материалам арабской прессы // Портал IslamRF.Ru. – 2012. – Режим доступа: http://www.islamrf.ru/news/culture/islam-world/22257/ – Загл. с экрана (дата обращения 03.11.2013).

253. Подцероб А. Б. Арабский мир – способен ли он реформироваться? [Электронный ресурс] / Алексей Борисович Подцероб // Институт Ближнего Востока. – 2007. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/rus/stat/2007/19-02-07.htm. – Загл. с экрана (дата обращения 03.12.2012).

254. Политические системы и политические культуры Востока / под ред. А. Д. Воскресенского ; МГИ международных отношений (ун-т), МИД России. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. – 829 с. – ISBN 5-17-041712-8.

255. Проблема водных ресурсов в региональной безопасности стран Персидского залива [Электронный ресурс] / База знаний Allbest. – Режим доступа:

http://knowledge.allbest.ru/international/2c0a65625a3ad78a5c53a88421316c37_0.html. – Загл. с экрана (дата обращения 03.04.2015).

256. Руденко Л. Н. Арабские страны : последствия финансово-экономического кризиса / Людмила Николаевна Руденко // Вестник МГИМО-Университета. – 2010. – № 5. – С. 257-265. – ISBN 978-5-7567-0769-4.

257. Руденко Л. Н. Проблемы привлечения иностранных инвестиций в арабские страны в условиях глобализации : монография / Людмила Николаевна Руденко ; Александр Оскарович Филоник [отв. ред. О. А. Филоник] ; Ин-т востоковедения РАН. – М. : ИБВ, 2006. – 194 с. – ISBN 5-89394-162-4.

258. Рыжов И. В. Основные направления политической модернизации арабских монархий [Электронный ресурс] / Игорь Валерьевич Рыжов // Форумы российских мусульман. – 2008. – № 3. – Электрон. дан. – [Нижний Новгород : Издательский дом «Медина», 2008]. – Режим доступа: http://www.idmedina.ru/books/materials/rmforum/3/umma_rigov.htm. – Загл. с экрана (дата обращения 30.03.2015).

259. Сапронова М. А. Арабский Восток на современном этапе : эволюция институтов власти и модернизация традиционного общества / Марина Анатольевна Сапронова // Вестник ТГУ. – 2009. – № 318. – С. 125-132. – ISBN 5-7511-1701-8.

260. Сапронова М. А. Арабский мир : новые векторы политического развития / Марина Анатольевна Сапронова // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 12. – С. 91-101. – ISSN 0131-2227.

261. Сапронова М. А. Парламенты в арабских монархиях: конституционная регламентация деятельности и политическая практика / Марина Анатольевна Сапронова // Ближний Восток и современность. – 2009. – Вып. 37. – С. 236-282.– ISBN 978-5-89394-190-6.

262. Сапронова М. А. Правительство и парламент в арабских странах (правовой статус и политическая практика) : монография / Марина Анатольевна Сапронова – М. : ИВ РАН, 2008. – 244 с. – ISBN 978-5-89394-194-4.

263. Сатановский Е. Радикальный ислам набирает силу : интервью / Евгений Сатановский ; вел М. Смирнов // Наука и религия. – 2011. – № 5. – С. 26-28. – ISSN 0130-7045.

264. Свистунов С. Аравийская быль : Султанат Оман строит с нуля туристический рай / Сергей Свистунов // Турбизнес. – 2009. – № 1. – С. 42-43.

265. Сейранян Б. Г. Становление государственности аравийских монархий (исторический аспект и модернизационные тенденции) : монография / Баграт Гарегинович Сейранян, Владимир Александрович Исаев, Александр Оскарович Филоник ; Ин-т востоковедения РАН. – М. : Институт востоковедения РАН, 2013. – 180. – ISBN №978-5-89282-563-4.

266. Скопич О. А. Проблемы трудовой иммиграции в монархиях Персидского залива [Электронный ресурс] /О. А. Скопич // Институт Ближнего Востока. – 2007. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/rus/stat/2007/10-09-07.htm. – Загл. с экрана (дата обращения 07.12.2012).

267. Скороход Ю. С. Украина и Ближний Восток / Юрий Степанович Скороход, Людмила Ивановна Скороход // Ближний Восток и современность. – 2001. – Вып. 11. – С. 233-252.

268. Совет сотрудничества арабских государств Персидского залива [Электронный ресурс] / WebEconomy. – Режим доступа: http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&newsid=817&type=news. – Загл. с экрана (дата обращения 03.04.2015).

269. Старцев С. А. Катар : маленький гигант большого газа / С. А. Старцев // Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 4. – С. 9-12. – ISSN 0321-5075.

270. Страны Персидского залива выступают за создание совместной с Ираном зоны свободной торговли [Электронный ресурс] / Iran news. – Режим доступа: http://www.iran.ru/news/economics/21352/Strany_Persidskogo_zaliva_vystupayut_za_sozdanie_sovmestnoy_s_Iranom_zony_svobodnoy_torgovli. – Загл. с экрана (дата обращения 21.12.2014).

271. Страны Персидского залива не только добывают нефть, но и активно её сжигают [Электронный ресурс] / InTrendFX. – Режим доступа: http://intrendfx.com/10347-Strany-Persidskogo-zaliva-ne-tol-ko-dobyvayut-neft-no-i-zhgut-ee-pri-tom-ves-ma-aktivno.html. – Загл. с экрана (дата обращения 30.03.2015).

272. Субх М. А. Внешнеполитический курс Омана, как отображение внутренних противоречий среди стран ССАГПЗ [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2013. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=17005#more-17005. – Загл. с экрана (дата обращения 13.03.2013).

273. Субх М. А. К вопросу о возможном саудовско-бахрейнском единстве [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=14625#more-14625. – Загл. с экрана (дата обращения 26.04.2012).

274. Субх М. А. К вопросу о некоторых проблемных моментах в двусторонних отношениях Кувейта с Ираком в свете недавнего приграничного инцидента [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2013. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=17010#more-17010. – Загл. с экрана (дата обращения 14.03.2013).

275. Субх М. А. К вопросу о реакции стран ССАГПЗ на фильм «Невинность мусульман» [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=15594#more-15594. – Загл. с экрана (дата обращения 19.09.2012).

276. Субх М. А. Муниципальные выборы в Султанате Оман как один из этапов внутриполитической реформы [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=15824#more-15824. – Загл. с экрана (дата обращения 19.10.2012).

277. Субх М. А. Новое ежемесячное обозрение «Корни заговора против ОАЭ» : борьба с исламистами накаляется [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа:

http://www.iimes.ru/?p=15889#more-15889. – Загл. с экрана (дата обращения 30.10.2012).

278. Субх М. А. О возможном саудовско-бахрейнском объединении [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=14734#more-14734. – Загл. с экрана (дата обращения 16.05.2012).

279. Субх М. А. О возрастающем влиянии международных общественных организаций на внутриполитическую ситуацию в странах ССАГПЗ [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=14661#more-14661. – Загл. с экрана (дата обращения 04.05.2012).

280. Субх М. А. О перспективах упразднения визового режима между ССАГПЗ и ЕС [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2013. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=17109#more-17109. – Загл. с экрана (дата обращения 24.03.2013).

281. Субх М. А. О последних изменениях в составе руководства саудовских спецслужб [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=15176#more-15176. – Загл. с экрана (дата обращения 23.07.2012).

282. Субх М. А. О последних изменениях в составе руководства саудовских спецслужб [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=15176#more-15176. – Загл. с экрана (дата обращения 23.07.2012).

283. Субх М. А. О посреднической роли Саудовской Аравии в урегулировании западносахарского конфликта [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2013. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=16968#more-16968. – Загл. с экрана (дата обращения 06.03.2013).

284. Субх М. А. О преследовании представителей оппозиции в некоторых странах ССАГПЗ [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт

Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=15136#more-15136. – Загл. с экрана (дата обращения 13.07.2012).

285. Субх М. А. О саудовско-датских отношениях [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=16025#more-16025. – Загл. с экрана (дата обращения 08.11.2012).

286. Субх М. А. О саудовско-норвежских отношениях [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=15900#more-15900. – Загл. с экрана (дата обращения 01.11.2012).

287. Субх М. А. О саудовско-финских отношениях [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=16074#more-16074. – Загл. с экрана (дата обращения 14.11.2012).

288. Субх М. А. О саудовско-шведских отношениях [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=15906#more-15906. – Загл. с экрана (дата обращения 02.11.2012).

289. Субх М. А. ОАЭ : полиция Дубая против «Братьев-мусульман» [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=15567#more-15567. – Загл. с экрана (дата обращения 16.09.2012).

290. Субх М. А. Об отношениях стран-членов ССАГПЗ с государствами Центральной Азии [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/rus/stat/2012/03-06-12b.htm. – Загл. с экрана (дата обращения 03.06.2012).

291. Субх М. А. Об участии делегаций стран ССАГПЗ в работе 67-ой сессии Генассамблеи ООН [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/rus/stat/2012/03-06-12b.htm. – Загл. с экрана (дата обращения 12.10.2012).

292. Субх М. А. Размышления о визите президента ИРИ М.Ахмадинеджада на остров Абу Муса и его возможных последствиях [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=14643#more-14643. – Загл. с экрана (дата обращения 29.04.2012).

293. Субх М. А. Размышления о последних изменениях в руководстве Саудовской Аравии [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=15023#more-15023. – Загл. с экрана (дата обращения 24.06.2012).

294. Субх М. А. Размышления о причинах предоставления Оманом политического убежища семье М. Каддафи [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2013. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=17135#more-17135. – Загл. с экрана (дата обращения 26.03.2013).

295. Субх М. А. Размышления об ядерной программе ОАЭ [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=15298#more-15298. – Загл. с экрана (дата обращения 08.08.2012).

296. Субх М. А. ССАГПЗ : интеграция на фоне серьезных внутренних противоречий [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=14935#more-14935. – Загл. с экрана (дата обращения 14.06.2012).

297. Субх М. А. ССАГПЗ – Сирия : ва-банк «по-аравийски» [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=14905#more-14905. – Загл. с экрана (дата обращения 08.06.2012).

298. Субх М. А. Телеканал «Аль-Гад аль-Араби» или эмиратский ответ «Аль-Джазире» [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2013. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/?p=16871#more-16871. – Загл. с экрана (дата обращения 20.02.2013).

299. Субх М. А. Углубление экономической интеграции стран Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива как эффективный ответ на современные вызовы глобализации / Максим Алиевич Субх // Журнал «Образование. Наука. Научные кадры». – 2014. – № 6. – С. 244-249

300. СубхМ. А. Эволюция общественно-политической роли женщины в формировании современной социальной модели арабских стран Персидского Залива [Электронный ресурс] / Максим Алиевич Субх // Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/rus/stat/2012/26-07-12a.htm. – Загл. с экрана (дата обращения 26.07.2012).

301. Судин Х. Исламские финансы и банковская система : философия, принципы и практика : монография / Судин Харонвана, Нурсофиза Ван Азми. – Казань : Линова-Медиа, 2012. – 536 с. – ISBN 978-5-9902664-1-4.

302. Ткаченко А. А. Барселонский процесс : проблемы и перспективы [Электронный ресурс] / Александр Алексеевич Ткаченко // Институт Ближнего Востока. – 2007. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/rus/stat/2007/11-07-07a.htm. – Загл. с экрана (дата обращения 23.04.2013).

303. Ткаченко А. А. Большой Ближний Восток : Реформы и проблемы безопасности / Александр Алексеевич Ткаченко // Ближний Восток и современность. – 2007. – Вып. 32. – С. 125-132. – ISBN 978-5-89394-190-6.

304. Ткаченко А. А. Роль внешней торговли в хозяйственном развитии стран Ближнего Востока и Северной Африки / Александр Алексеевич Ткаченко // Ближний Восток и современность. – 2009. – Вып. 38. – С. 232-238. – ISBN 978-5-89394-190-6.

305. Тронов А. Иран, его арабские соседи и их отношение к ядерным амбициям ИРИ / А. Тронов //Азия и Африка сегодня. – 2007. – № 1. – С. 31-34.– ISSN 0321-5075.

306. Труевцев К. М. Ислам и глобализация : проблемы адаптации / Константин Михайлович Труевцев // Полития. – 2007. – № 4 (47). – С.55-75. – ISSN 2078-5089.

307. Трунин П. В. Исламская финансовая система : современное состояние и перспективы развития : монография / Павел Вячеславович Трунин, Марина Викторовна Каменских, Маргарита Рашитовна Муфтяхетдинова. – М. : ИЭПП, 2009. – 88 с. – ISBN 978-5-93255-268-1.

308. Фарес В. Революция грядет : борьба за свободу на Ближнем Востоке / Валид Фарес. – М. : Эксмо-Пресс, 2012. – 616 с. – ISBN 978-5-45705-238-3.

309. Федорченко А. В. Ближний Восток : возможные варианты трансформационных процессов : аналитический доклад / Андрей Васильевич Федорченко, Александр Владимирович Крылов ; Центр ближневосточных исследований. – М. : МГИМО-Университет, 2012. – 84 с.

310. Федорченко А. В. Экономическая интеграция на Ближнем Востоке : достижения или упущенные возможности? / Андрей Васильевич Федорченко // Вестник МГИМО-Университета. – 2010. – № 5. – С. 266-275.– ISBN 978-5-7567-0769-4.

311. Филоник А. О. Мировой финансовый кризис : арабская версия /Александр Оскарович Филоник // Вестник МГИМО-Университета. – 2010. – № 5. – С. 246-256.– ISBN 978-5-7567-0769-4.

312. Филоник А. О. Предпосылки и условия развития российско-саудовского торгово-экономического сотрудничества / Александр Оскарович Филоник // Ближний Восток и современность. – 2006. – Вып. 30. – С. 277-300.– ISBN 978-5-89394-190-6.

313. Филоник А. О. Саудовская Аравия : реформы и власть / Александр Оскарович Филоник // Ближний Восток и современность. – 2007. – Вып. 32. – С. 123-140.– ISBN 978-5-89394-190-6.

314. Хамамдех М. Саудовская Аравия : проблемы либерализации экономики, базирующейся на нефти /Мухаммад Хамамдех // Востоковедный сборник. – 2001. – Вып. 2. – С. 319-332. – ISBN 5-89394-070-9.

315. Хантингтон С. Кто мы? : Вызовы американской национальной идентичности / Самюэль Хантингтон; пер. с англ. А. Башкирова. – М. : ООО «Издательство АСТ» : ООО «Транзиткнига», 2004. – 635.

316. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций : монография / Самюэль Хантингтон. – М. : АСТ, 2003. – 576 с. – ISBN 978-5-17-039454-8.

317. Хасянов А. О. Бахрейн: путь к либерализации и национальному примирению / А. О. Хасянов // Ближний Восток и современность. – 2002. – Вып. 16. – С. 207-225. – ISBN 978-5-89394-190-6.

318. Хорошилов С. Д. Банковская система Королевства Саудовская Аравия / С. Д. Хорошилов // Международные банковские операции. – 2008. – № 1. – С. 68-78.

319. Хорошилов С. Д. Финансово-банковская система Кувейта / С. Д. Хорошилов // Международные банковские операции. – 2006. – № 5. – С. 37-52.

320. Худяков Н. «Черного золота» хватит еще на сто лет / Николай Худяков // Мировая энергетика. – 2008. – № 3. – С. 80-83. – ISSN 1813-8365.

321. Цветкова Н. Н. Ближний Восток: глобализация и прямые иностранные инвестиции / Н. Н. Цветкова // Ближний Восток : вызовы XXI века : сб. ст. / ИВ РАН, ИБВ ; [редкол. : Р. Г. Ланда, А. Б. Подцероб (отв. ред.), О. П. Бибикова, Н. Н. Цветкова (ред.-сост.)] – М. : Институт Ближнего Востока, 2009. – С. 135-154. – ISBN 978-5-89394-206-4.

322. Чеклина Т. Н. Особенности таможенных союзов развивающихся стран / Татьяна Николаевна Чеклина // Российский внешнеэкономический вестник. – 2010. – № 7. – С. 60-67. – ISSN 2072-8042.

323. Шарипов У. З. Персидский залив : обострение политической и военной ситуации и международных отношений в конце XX – начале XXI вв. : монография / Урал Зиятудинович Шарипов, Анатолий МихайловичХазанов [отв. ред. А. М. Хазанов] ; Ин-т востоковедения РАН– М.: Издатель Воробьев А. В., 2010. – 364 с. – ISBN 978-5-93883-131-5.

324. Шелест А. Позиции США и ЕС относительно решения кризисных ситуаций на Ближнем Востоке : сотрудничество и разногласия / Анна Владимировна Шелест, Полина Андреевна Синовец // Востоковедный сборник. 2006. – Вып. 7. – С. 445-468.

325. Шкваря Л. В. Бахрейнский излом : финансовую гавань заштормило /Людмила Васильевна Шкваря // Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 11. – С. 25-30.– ISSN 0321-5075.

326. Шкваря Л. В. Инвестиционный потенциал арабских стран Персидского залива / Людмила Васильевна Шкваря //Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 7. – С. 41-47.– ISSN 0321-5075.

327. Шкваря Л. В. Проблемы субрегиональной межарабской экономической интеграции : монография / Людмила Васильевна Шкваря. – М.: ГОУ ВПО «РЭА им. Г. В. Плеханова», 2008 – 386 с.

328. Яковлев А. И. Арабский Восток перед вызовами современного мира / Алексей Иванович Яковлев // Ближний Восток : вызовы XXI века : сб. ст. / ИВ РАН, ИБВ ; [редкол. : Р. Г. Ланда, А. Б. Подцероб (отв. ред.), О. П. Бибикова, Н. Н. Цветкова (ред.-сост.)] – М. : Институт Ближнего Востока, 2009. – С. 126-134. – ISBN 978-5-89394-206-4.

329. Яковлев А. И. Аравийские монархии на пороге эпохи глобализации / Алексей Иванович Яковлев // МЭиМО. – 2002. – № 5. – С. 84-97. – ISSN 0131-2227.

330. Яковлев А. И. Саудовская Аравия в начале XXI века : государство и проблемы развития / Алексей Иванович Яковлев // Восток. Афро-Азиатские общества : история и современность. – 2011. – № 5. – С. 84-97. – ISSN 0869-1908.

331. Электронные библиотеки [Электронный ресурс] / Российский совет по международным делам. – Электрон. дан. – [Москва : РСМД, 2013]. – Режим доступа: http://russiancouncil.ru/spec/library/index.php?a. – Загл. с экрана (дата обращения 30.03.2015).

332. Abbas M. F. Women’s Political Activities in the United Arab Emirates, Bahraini and Kuwait / Mona Abbas Fadl // United Nations Development Fund for Women. – 2008. – Mode of access: http://www.unwomen.org/en/digital-library/publications (viewed on June 13, 2013). – Title from the screen.

333. Abegs.org [Electronic resource] / Arab Bureau of Education for the Gulf States. – [Dubai : Abegs, 2015] . – Electronic data. – Mode of access: http://www.abegs.org/ (viewed on January 15, 2015). – Title from the screen.

334. Abouammoh A. M. The Role of Education : Trends of Reforms and EU-GCC Understanding / Abdulrahman M. Abouammoh. – Riyadh : Center for Higher Education Research and Studies, 2009. – 18 p.

335. Abouchakra R. Economic Diversification : The Road to Sustainable Development [Electronic resource] / Rabih Abouchakra, Chadi N. Moujaes, Mazen Ramsay Najjar, Richard Shediac // Booz & Company. – Mode of access: http://www.strategyand.pwc.com/media/file/Economic-Diversification.pdf (viewed on July 15, 2013). – Title from the screen.

336. Abtahi M. The Root of Arabs' Radicalism / Mohammad Ali Abtahi // Interview by Hossein Sarrafi. – 2010. – Mode of access: http://www.irdiplomacy.ir/en/page/627/The+Root+of+Arabs'+Radicalism.html (viewed on December 10, 2012). – Title from the screen.

337. Academic Publications eJournal [Electronic resource] / Journal Database. – Electronic data. – Mode of access: http://apejournal.weebly.com/ (viewed on June 12, 2014). – Title from the screen.

338. After achieving 58 thousand jobs in Saudi branches BRJ "international" provide 34 585 jobs during 2012 [Electronic resource] / ZaWaAYaA. – Mode of access: http://zawaayaa.blogspot.com/2013/01/58-34585-2012.html (viewed on March 20, 2013). – Title from the screen.

339. Al-Ekri A. N. Al-Ekri : Need to Confront Corruption and Nepotism [Electronic resource] / Abdul Nabi Al-Ekri // Bahrain Monitor. – Mode of access: http://www.bahrainmonitor.org/news/n-010-08.html (viewed on August 13, 2013). – Title from the screen.

340. Al Arabiya [Electronic resource] : Al Arabia Arabic. – Електронні дані. – [Dubai : Al Arabia News Channel, 2015]. – Electronic data. – Mode of access: http://www.alarabiya.net/ (viewed on March 13, 2015). – Title from the screen.

341. Al-Homayan R. A study of corruption : Nepotism and Employment in the Banking Sector in the State of Kuwait / Reham S. Al-Homayan // MBA degree thesis. – 2006. – pp. 51-52.

342. Al-Jassem D. Kingdom to halt wheat production by 2016 [Electronic resource] / Diana Al-Jassem // Arab News. – 2013. – Mode of access: http://www.arabnews.com/news/448070 (viewed on June 12, 2013). – Title from the screen.

343. Al Jazeera [Electronic resource] : Al Jazeera Arabic. – Електронні дані. – [Doha : Al Jazeera Media Network, 2015]. – Electronic data. – Mode of access: http://www.aljazeera.net/portal (viewed on March 13, 2015). – Title from the screen.

344. Al-Khouri A. M. The Challenge of Identity in a Changing World : The Case of GCC Countries [Electronic resource] / Ali M. Al-Khouri // Conference proceedings : the 21-st century Gulf : The challenge of identity. – 2010. – Mode of access: http://eida.gov.ae/userfiles/The_Challenge_of_Identity_in_a_Changing_World.pdf (viewed on November 10, 2012). – Title from the screen.

345. Al Kitbi E. Women's Political Status in the GCC States [Electronic resource] / Ebtisam Al Kitbi // Carnegie Endowment for International Peace. – 2004. – Mode of access: http://carnegieendowment.org/2008/08/20/women-s-political-status-in-gcc-states/6bgb (viewed on April 20, 2014). – Title from the screen.

346. Al-Mohamed A. Saudi Women's Rights : Stuck at a Red Light / Asmaa Al-Mohamed // Emerging Social and Religious Trends. – 2008. – Vol. 2. – Issue 1. – pp. 45-51.

347. AlMunajjed M. Youth in GCC countries : Meeting the challenge [Electronic resource] / Mona AlMunajjed, Karim Sabbagh // Booz & Company. – 2011. – Mode of access: http://www.strategyand.pwc.com/media/file/Youth-in-GCC-countries.pdf (viewed on November 20, 2012). – Title from the screen.

348. Alnajjar G. The Challenges Facing Kuwaiti Democracy / Ghanim Alnajjar // Middle East Journal. – 2000. – Vol. 54. – No. 2. – pp. 242-258.

349. Al-Yousef N. The Status of women in the Arab Gulf Countries [Electronic resource] / Nourah Al-Yousef // GCC Secretariat Publication. – Mode of access: http://faculty.ksu.edu.sa/NourahAlyousef/Publications/Women_in_the_Gulf.pdf (viewed on September 20, 2014). – Title from the screen.

350. Ammoun C. The Institutionalization of the Saudi Political System and the Birth of "Political Personnell" / Camille Ammoun // Constitutional Reform and Political Participation in the Gulf [Khalaf A. & Luciani G. (Eds.)]. – U.A.E : Gulf Research Centre, 2006. – pp. 213-240.

351. Arab World [Electronic resource] / Ranking WEB of Universities. – Electronic data. – Mode of access: http://www.webometrics.info/en/aw (viewed on March 03, 2015). – Title from the screen.

352. Baaklini A. Legislative Politics in the Arab World : The Resurgence of Democratic Institutions / Abdo Baaklini, Guilain Denoeux, Robert Springborg. – London : Lynne Rienner Publishers, 1999. – 278 p. – 978-1-55587-840-5.

353. Baaklini A. Legislative Politics in the Arab World : The Resurgence of Democratic Institutions / Abdo Baaklini, Guilain Denoeux, Robert Springborg // Digest of Middle East Studies. – 2000. – Vol. 9. – Issue 1. – pp. 55-57.

354. BahgatG. Education in the Gulf Monarchies : Retrospect and Prospect / Gawdat Bahgat // International Review of Education. – 1999. – Vol. 45. - № 2. – pp. 127-136.

355. Bahrain : Two men accused of funding al-Qaeda groups [Electronic resource] / Adnkronos International. – 2008. – Mode of access: http://www1.adnkronos.com/AKI/English/Security/?id=1.0.2281488612 (viewed on November 20, 2012). – Title from the screen.

356. Bahrain tops GCC with 85pc female literacy [Electronic resource] / Trade Arabia. – Mode of access: http://www.tradearabia.com/news/EDU_203647.html (viewed on July 29, 2014). – Title from the screen.

357. Bahrain Transparency Society [Electronic resource] / News. – Mode of access: http://www.alshafafeyabh.org/pdf/mokafa7a.pdf (viewed on May 13, 2013). – Title from the screen.

358. Bedoon [Electronic resource] / Wikipedia. – Electronic data. – Mode of access: http://en.wikipedia.org/wiki/Bedoun (viewed on September 18, 2014). – Title from the screen.

359. Beidas-Strom S. Gulf Cooperation Council Countries (GCC) : Enhancing Economic Outcomes in an Uncertain Global Economy [Electronic resource] / Samya Beidas-Strom, Tobias N. Rasmussen, David O. Robinson. – Mode of access: https://www.imf.org/external/pubs/ft/dp/2011/1101mcd.pdf (viewed on January 23, 2013). – Title from the screen.

360. Bertelsmann Stiftung [Electronic resource] / Special reports and multimedia. – Electronic data. – Mode of access: http://www.bti-project.org/bti-home/ (viewed on March 10, 2015). – Title from the screen.

361. Bielefeld Academic Search Engine [Electronic resource] / Base. – Electronic data. – Mode of access: http://www.base-search.net/?fullbrowser=1 (viewed on June 20, 2013). – Title from the screen.

362. Boer K. Beyond oil : Reappraising the Gulf States / Kito de Boer, John Turner // The Mckinsey Quarterly. – 2007. – Special edition. – pp. 7-17.

363. Bronson R. 5 Myths About U.S.-Saudi Relations [Electronic resource] / Rachel Bronson // The Washington Post. – 2006. – Electronic data. – Mode of access: http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/05/19/AR2006051901758.html (viewed on November 30, 2012). – Title from the screen.

364. Broomhall E. Bahrain and Oman have highest Gulf unemployment rates [Electronic resource] / Elizabeth Broomhall // Arabian Business. – 2011. – Mode of access: http://www.arabianbusiness.com/bahrain-oman-have-highest-gulf-unemployment-rates-409116.html (viewed on May 13, 2013). – Title from the screen.

365. Nathan J. Brown Pushing Toward Party Politics? Kuwait's Islamic Constitutional Movement / Nathan J. Brown // Carnegie Endowment Carnegie Papers. – 2007. - № 79. – 24 p.

366. Calleya S. Conflict Prevention and Peace Building Measures in the Mediterranean [Electronic resource] / Stephen Calleya // UNESCO. – Mode of access: http://www.unesco.org/webworld/peace_library/MALTA/PEACE/CONFLICT.HTM (viewed on October 26, 2014). – Title from the screen.

367. Calvert J. Sayyid Qutb and the Origins of Radical Islamism / John Calvert. – New York : Columbia University Press, 2010. – 377 p. – ISBN 978-0231701044.

368. Can Saudi Arabia Reform itself? [Electronic resource] / Global reports and multimedia. – Electronic data. – Mode of access: http://www.systemicpeace.org/polityproject.html (viewed on April 24, 2014). – Title from the screen.

369. Center for Systemic Peace [Electronic resource] / ICG Middle East Report. – 2004. – № 28. – Mode of access: http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/Middle_East_North_Africa/Iran_Gulf/Saudi_Arabia/Can_Saudi_Arabia_Reform_Itself.ashx (viewed on June 12, 2012). – Title from the screen.

370. Chapman D. The Fourth Gulf War : Persian Gulf Oil and Global Security [Electronic resource] / Duane Chapman, Neha Khanna // Department of Economics Working Paper. – Mode of access: http://www.e-ir.info/2013/07/08/understanding-regional-integration-in-the-gcc (viewed on August 10, 2013). – Title from the screen.

371. Chatham House [Electronic resource] : Royal Institute of International Affairs / Publications. – Electronic data. – Mode of access: http://www.chathamhouse.org/publications/books# (viewed on October 11, 2013). – Title from the screen.

372. Coates Ulrichsen K. Insecure Gulf : The End of Certainty and the Transition to the Post-Oil Era / Kristian Coates Ulrichsen. – New York : Columbia University Press, 2011. – 224 p. – ISBN 978-0-23170-226-3.

373. CopperR. Unterstauding Regional Integration in the GCC [Electronic resource] / Robert Copper // E-International Relations Students. – Mode of access: http://www.e-ir.info/2013/07/08/understanding-regional-integration-in-the-gcc/ (viewed on September 13, 2013). – Title from the screen.

374. Corruption by country [Electronic resource] / Transparency International. – Electronic Data. – Mode of access: http://www.transparency.org/country (viewed on June 13, 2013). – Title from the screen.

375. Council on Foreign Relations [Electronic resource] / Publications. – Electronic data. – Mode of access: http://www.cfr.org/publication/ (viewed on May 16, 2014). – Title from the screen.

376. Crystal J. Political Reform and the Prospects for Democratic Transition in the Gulf [Electronic resource] / Jill Crystal // FRIDE Working Paper. – 2005. – № 11. – Mode of access: http://fride.org/download/WP11_ReforPoli_ENG_jul05.pdf (viewed on October 13, 2012). – Title from the screen.

377. Davidson C. M. Power and Politics in the Persian Gulf Monarchies / Christopher M. Davidson ; [ed. Christopher M. Davidson]. – London : C. Hurst & Co. Publishers Ltd, 2012. – 256 p. – ISBN 978-1-84904-121-8.

378. Deegan H. The Middle East and Problems of Democracy (Issues in Third World Politics) / Heather Deegan. – London : Lynne Rienner Publishers, 1994. – 152 p. – ISBN 978-1-55587-455-1.

379. Dekmeijan R. Saudi Arabia's Consultative Council / Richard H. Dekmeijan // Middle East Journal. – 1998. – Vol. 52. - № 2. – pp. 204-218.

380. Democracy index 2011 : Democracy under stress [Electronic resource] / A report from the Economist Intelligence Unit. – Electronic data. – Mode of access: https://www.sida.se/globalassets/global/about-sida/sa-arbetar-vi/eiu_democracy_index_dec2011.pdf (viewed on February 10, 2012). – Title from the screen.

381. Deutsches Institut für Entwicklungspolitik [Electronic resource] / Publikationen. – Electronic data. – Mode of access: http://www.die-gdi.de/publikationen/ (viewed on March 10, 2015). – Title from the screen.

382. Devaux P. Economic diversification in the GCC: dynamic drive needs to be confirmed / Pascal Devaux // Conjoncture. – 2013. – p. 17-25.

383. Dubai Internet City [Electronic resource] / Corporate profile and Fact Sheet. – Electronic data. – http://www.tecom.ae/uploads/file/DIC-fact-sheet.pdf (viewed on June 13, 2013). – Title from the screen.

384. Easy of doing business index (1=most business-friendly regulations)[Electronic resource] / World Bank. – Electronic data. – Mode of access:

http://data.worldbank.org/indicator/IC.BUS.EASE.XQ/countries/1W?display=default (viewed on July 15, 2014). – Title from the screen.

385. EBSCOhost [Electronic resource] / Electronic Resources for Public Libraries. – Electronic data. – Mode of access: https://www.ebscohost.com/public (viewed on November 23, 2014). – Title from the screen.

386. EconLit [Electronic resource] / Special reports and multimedia. – Electronic data. – Mode of access: http://www.eiu.com/landing.aspx?topic=special_reports (viewed on May 16, 2014). – Title from the screen.

387. Economic Insight Reports [Electronic resource] / QNB Publications. – Electronic data. – Mode of access: http://www.qnb.com/cs/Satellite/QNBQatar/en_QA/InvestorReln/Publications/enEconomicInsightReports (viewed on May 20, 2014). – Title from the screen.

388. Economic integration big boost for GCC trade [Electronic resource] / Gulf Daily news. – Electronic data. – Mode of access: http://www.gulf-daily-news.com/NewsDetails.aspx?storyid=386372 (viewed on April 07, 2013). – Title from the screen.

389. Economist Intelligence Unit [Electronic resource] / American Economic Association's electronic bibliography. – Electronic data. – Mode of access: https://www.aeaweb.org/econlit/index.php (viewed on October 01, 2014). – Title from the screen.

390. ECOTECO [Electronic resource] / News. – Electronic data. – Mode of access: http://www.ecoteco.ru/news/n16358/ (viewed on May 16, 2014). – Title from the screen.

391. Ehteshami A. Dynamics of Change in the Persian Gulf: Political Economy, War and Revolution / Anoushiravan Ehteshami. – London : Routledge, 304 p. – ISBN 978-0-41565-758-7.

392. Emir of Qatar announces a Shura Council elections in 2013 [Electronic resource] / BBC Arabic. – Electronic data. – Mode of access: http://www.bbc.co.uk/arabic/middleeast/2011/11/111101_qatar_elections_.shtml (viewed on December 10, 2014). – Title from the screen.

393. Extension of the period, "the Qatari Shura" up "30" in July 2016 [Electronic resource] / Elfagr News. – Electronic data. – Mode of access: http://www.elfagr.org/373825# (viewed on October 16, 2013). – Title from the screen.

394. Fandy M. Saudi Arabia and the Politics of Dissent / Mamoun Fandy. – Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2001. – 288 p. – ISBN 978-0-31223-882-7.

395. Fasano U. GCC Countries : From Oil Dependence to Diversification / Ugo Fasano, Zubair Iqbal. – New York : International Monetary Fund, 2003. – 19 p. – ISBN 978-1-58906-233-7.

396. Fattah Z. U.A.E. Denies 100,000 Residents Access to Riches From Oil Boom [Electronic resource] / Zainab Fattah // Bloomberg. – 2008.– Mode of access: http://www.bloomberg.com/apps/news?pid=newsarchive&sid=a_ciA0lSxo0Q (viewed on November 15, 2012). – Title from the screen.

397. Foreign direct investment – FDI [Electronic resource] / Investopedia. – Electronic data. – Mode of access: http://www.investopedia.com/terms/f/fdi.asp (viewed on May 16, 2014). – Title from the screen.

398. Freedom House [Electronic resource] / Reports. – Electronic data. – Mode of access: http://freedomhouse.org/reports (viewed on March 10, 2015). – Title from the screen.

399. Fresh Water in the GCC : Addressing the Scarcity Problem [Electronic resource] / PwC. – Mode of access: http://www.strategyand.pwc.com/me/home/press_media/management_consulting_press_releases/article/50186772 (viewed on September 23, 2013). – Title from the screen.

400. Fukuyama F. Identity and migration [Electronic resource] Francis Fukuyama // Prospect magazine. – 2007. – Issue 131. – Mode of access: http://www.prospectmagazine.co.uk/features/identity-migration-multiculturalism-francis-fukuyama (viewed on June 17, 2014). – Title from the screen.

401. G-Mrabet J. Western Education in the Arabian Gulf: The Costs and Benefits of Reform [Electronic resource] / Juliana G-Mrabet // Middle East Institute. – Mode of access: http://www.mei.edu/content/western-education-arabian-gulf-costs-and-benefits-reform (viewed on April 03, 2014). – Title from the screen.

402. Genamics JournalSeek [Electronic resource] / Journal Database. – Electronic data. – Mode of access: http://journalseek.net/ (viewed on July 17, 2013). – Title from the screen.

403. Gender Info 2010 [Electronic resource] / Special reports and multimedia. – Electronic data. – Mode of access: http://www.devinfo/info/genderinfo (viewed on May 10, 2014). – Title from the screen.

404. GEO-LEO [Electronic resource] / Portal für die Recherche nach Informationsquellen zum System Erde und Weltall. – Electronic data. – Mode of access: http://www.geo-leo.org/ (viewed on May 16, 2014). – Title from the screen.

405. GCC Demographic Shift : Intergenerational risk-transfer at play [Electronic resource] / Kuwait Financial Centre “Markaz” Research. – 2012. – Mode of access: http://www.markaz.com/DesktopModules/CRD/Attachments/DemographicsResearch-MarkazResearch-June%202012.pdf (viewed on May 23, 2013). – Title from the screen.

406. GCC Education Industry [Electronic resource] / Alpen Capital. – 2014. – Mode of access: http://www.alpencapital.com/downloads/GCC_Education_Industry_Report_July_2014.pdf (viewed on August 15, 2014). – Title from the screen.

407. GCC healthcare spending to reach $44bn by 2015 [Electronic resource] / Emirates 24/7. – 2011. – Mode of access: http://www.emirates247.com/news/emirates/2bn-to-treat-nationals-overseas-2011-12-13-1.432613 (viewed on September 07, 2013). – Title from the screen.

408. GCC Healthcare : Growing investment opportunities for Private Sector Players [Electronic resource] / Deloitte. – Mode of access: http://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/xe/Documents/About-Deloitte/mepovdocuments/mepov8/dtme_mepov8_gcc-healthcare.pdf (viewed on May 16, 2014). – Title from the screen.

409. GCC hit by high youth unemployment [Electronic resource] / Emirates 24/7. – 2012. – Mode of access: http://www.emirates247.com/business/gcc-hit-by-high-youth-unemployment-2012-07-26-1.468856 (viewed on October 10, 2012). – Title from the screen.

410. GCC Project Report 2013 [Electronic resource] / The Big 5. – 2013. – Mode of access: http://www.thebig5.ae/files/zawya_march_2013_report_gcc_projects.pdf (viewed on January 10, 2014). – Title from the screen.

411. GCC SWF assets put at $1.7trn : Moody's says funds are cushion to offset sudden oil price fall [Electronic resource] / Emirates Business 24/7. – 2013. – Mode of access: http://www.emirates247.com/business/economy-finance/gcc-swf-assets-put-at-1-7trn-2013-03-12-1.498276 (viewed on November 23, 2013). – Title from the screen.

412. Gimbel B. Welcome To Dubai World / Barney Gimbel // Fortune. – 2008 – Vol. 157. – Issue 4. – p. 76-82.

413. Global Competitiveness Report [Electronic resource] / World Economic Forum Publications. – Electronic data. – Mode of access: http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2012-2013/ (viewed on March 20, 2013). – Title from the screen.

414. Globethics.net [Electronic resource] / Globethics Publications. – Electronic data. – Mode of access: http://www.globethics.net/publications (viewed on May 16, 2014). – Title from the screen.

415. Government expenditure on education, total (% of GDP)[Electronic resource] / The World Bank Group. – Electronic data. – Mode of access: http://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS?page=1 (viewed on December 10, 2014). – Title from the screen.

416. Gulf labor market between the challenges of unemployment : Local and regional integration opportunities [Electronic resource] / Omani Economic Association. – Electronic data. – Mode of access: http://www.oea-oman.org/Belghersa.pdf (viewed on June 17, 2014). – Title from the screen.

417. Haider H. UAE keen to see GCC Customs Union by 2015 [Electronic resource] / Haseeb Haider // Khaleej Times. – 2013. – Mode of access: http://www.khaleejtimes.com/biz/inside.asp?xfile=/data/uaebusiness/2013/September/uaebusiness_September281.xml&section=uaebusiness (viewed on August 30, 2013). – Title from the screen.

418. Hall C. UAE's stateless acquire foreign passports [Electronic resource] / Camilla Hall, Michael Peel // Financial Times. – 2012. – Mode of access: http://www.ft.com/cms/s/0/8abfc14a-a8aa-11e1-be59-00144feabdc0.html#axzz3XTeWulxw (viewed on May 27, 2013). – Title from the screen.

419. Haykel B. Qatar and Islamism [Electronic resource] / Bernard Haykel // Norwegian Peacebuilding Resource Centre. – 2013. – Mode of access: http://www.peacebuilding.no/var/ezflow_site/storage/original/application/ac81941df1be874ccbda35e747218abf.pdf (viewed on May 16, 2014). – Title from the screen.

420. He added that the Custodian of the Two Holy Mosques, always consult the opinion makers and scientists in the various issues discussed [Electronic resource] / Almassae Press. – Electronic data. – Mode of access: http://www.almassae.press.ma/node/31705.html (viewed on February 07, 2015). – Title from the screen.

421. HE Sheikh Abdullah Bin Nasser Bin Khalifa Al-Thani opens QITCOM 2014 [Electronic resource] / Qatar is Booming. – Electronic data. – Mode of access: http://www.qatarisbooming.com/article/he-sheikh-abdullah-bin-nasser-bin-khalifa-al-thani-opens-qitcom-2014#sthash.GFFCI8d3.dpuf (viewed on May 24, 2014). – Title from the screen.

422. Henry C. Globalization and the Politics of Development in the Middle East / Clement Moore Henry, Robert Springborg. – 2nd Edition. – New York : Cambridge University Press, 2010. – 382 p. – ISBN 978-0-52173-744-9.

423. Hertog S. The Private sector and reform in the Gulf Cooperation Council : / Steffen Hertog. – London : LSE, 2013. – 64 p.

424. Hossain A. Gulf nations fare well on Human Development Index [Electronic resource] / Amzad Hossain // Gulf News. – 2011. – Mode of access: http://gulfnews.com/business/analysis/gulf-nations-fare-well-on-human-development-index-1.812861 (viewed on November 29, 2012). – Title from the screen.

425. Hossain J. The performance of the Gulf countries in the Human Development Report 2010 [Electronic resource] / Jasmi Hossain // Aleqt Newspaper. – 2010. – Mode of

access: http://www.aleqt.com/2010/11/13/article_468665.html (viewed on November 29, 2012). – Title from the screen.

426. Huntington S. P. The Clash of Civilizations? / Samuel Phillips Huntington // Foreign Affairs. – 1993. – Vol. 72. - № 3. – pp. 22-49.

427. Human Development Report [Electronic resource] / Special reports and multimedia. – Electronic data. – Mode of access: http://hdr.undp.org/en/data (viewed on June 20, 2014). – Title from the screen.

428. Hvidt M. Economic diversification in GCC countries : past record and future trends [Electronic resource] / Martin Hvidt // Kuwait Programme on Development, Governance and Globalisation in the Gulf States. – Mode of access: http://eprints.lse.ac.uk/55252/1/Hvidt_2013.pdf (viewed on July 10, 2014). – Title from the screen.

429. Impact of the Customs Union on Intra-GCC Trade [Electronic resource] / GCC Trade. – Electronic data. – Mode of access: http://www.gcc-sg.org/eng/indexd503.html?action=Sec-Print&ID=415&Lg=Eng (viewed on February 25, 2015). – Title from the screen.

430. Index Mundi [Electronic resource] / Detailed country statistics, charts, and maps compiled from multiple sources. – Electronic data. – Mode of access: http://www.indexmundi.com/ (viewed on January 30, 2015). – Title from the screen.

431. Industry : Countries Compared [Electronic resource] / Country statistics. – Electronic data. – Mode of access: http://www.nationmaster.com/country-info/stats/Economy/GDP/Composition-by-sector/Industry (viewed on January 30, 2015). – Title from the screen.

432. International Council on Archives [Electronic resource] / Reference Documents. – Electronic data. – Mode of access:http://www.ica.org/10660/reference-documents/ica-reference-documents.html (viewed on June 13, 2013). – Title from the screen.

433. International Financial Statistics Yearbook [Electronic resource] / IMF eLibrary Data. – Electronic data. – Mode of access: http://elibrary-data.imf.org/DataExplorer.aspx (viewed on January 30, 2015). – Title from the screen.

434. International Monetary Fund [Electronic resource] / Data. – Electronic data. – Mode of access: http://www.imf.org/external/data.htm (viewed on December 27, 2014). – Title from the screen.

435. Intra-trade of regional and trade groups by product, annual, 1995-2013 [Electronic resource] / Data. – Electronic data. – Mode of access: http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=24397 (viewed on January 30, 2015). – Title from the screen.

436. Islamic-Finance.RU[Електронний ресурс] : Информационно-аналитический портал. – Електронні дані. – [Казань : Исламские финансы и бизнес в России, 2009-2015]. – Режим доступу: http://islamic-finance.ru (дата звернення 30.03.2015). – Назва з екрана.

437. Jerch M. Reforming Mediterranean and Middle East countries : wider Europe, Greater Middle East or the Alexandria statement? A critical Assessment / Martin Jerch // The European Union and the Mediterranean. The Mediterranean's European Challenge. – 2004. - № 11. – pp. 149-173. – ISBN: 99909-67-34-2.

438. Jreisat J. A. The Arab World : Reform or Stalemate / Jamil E. Jreisat // Journal of Asian and African Studies. – 2006. – Vol. 41. - № 5-6. – pp. 411-437. – ISSN 0021-9096.

439. Kabir Hassan M. Handbook of Islamic Banking / M. Kabir Hassan, Mervyn K. Lewis. – Cheltenham : Edward Elgar Publishing, 2007. – 443 p.

440. Kamrava M. Political lawEconomy of the Persian Gulf / Mehran Kamrava. - New York: Oxford University Press, 2012. – 276 p. – ISBN 978-0-19932-779-9.

441. Kapiszewski A. Arab versus Asian migrant workers in the GCC countries [Electronic resource] / Andrzej Kapiszewski– Mode of access: http://www.un.org/esa/population/meetings/EGM_Ittmig_Arab/P02_Kapiszewski.pdf (viewed on June 23, 2014). – Title from the screen.

442. Kapiszewski A. Elections and Parliamentary Activity in the GCC States: Broadening Political Participation in the Gulf Monarchies / Andrzej Kapiszewski // Constitutional Reform and Political Participation in the Gulf / Gulf Research Center ; [ed.

Abdulhadi Khalaf, Giacomo Luciani]. – Dubai : Gulf Research Center, 2006. – pp. 88-313. – ISBN 9948-432-54-1.

443. Kar D. Illicit Financial Flows from the Developing World Over the Decade Ending 2009 [Electronic resource] / Dev Kar, Sarah Freitas // Global Financial Integrity. – 2011.– Mode of access: http://www.gfintegrity.org/wp-content/uploads/2014/05/HIGHRES-Illicit_Financial_Flows_from_Developing_Countries_over_the_Decade_Ending_2009.pdf (viewed on October 23, 2012). – Title from the screen.

444. Katz M. Assessing the Political Stability of Oman [Electronic resource] / Mark N. Katz // Middle East Review of International Affairs. – 2004. – Vol. 8. – № 3. – Mode of access: http://www.rubincenter.org/2004/09/spyer-2004-09-01/ (viewed on June 13, 2013). – Title from the screen.

445. Katzman K. Oman : Reform, Security, and U.S. Policy [Electronic resource] / Kenneth Katzman // CRS Report for Congress. – 2013. – Mode of access: https://www.fas.org/sgp/crs/mideast/RS21534.pdf (viewed on December 13, 2014). – Title from the screen.

446. Kawach N. GCC states get serious in anti-corruption fight [Electronic resource] / Nadim Kawach // Emirates 24/7. – 2010. – Mode of access: http://www.emirates247.com/eb247/economy/regional-economy/gcc-states-get-serious-in-anti-corruption-fight-2010-04-21-1.191037 (viewed on April 21, 2013). – Title from the screen.

447. Kawach N. GCC warned over water shortage : Need to revise tariffs and press public to cut consumption [Electronic resource] / Nadim Kawach // Emirates 24/7. – 2012. – Mode of access: http://www.emirates247.com/business/gcc-warned-over-water-shortage-2012-01-25-1.439445 (viewed on November 27, 2012). – Title from the screen.

448. Khalaf A. Constitutional Reform and Political Participation in the Gulf / Abdulhadi Khalaf, Giacomo Luciani ; [ed. A. Khalaf, G. Luciani]. – Dubai : Gulf Research Center, 2006. – 304 p. – ISBN 9948-432-54-1.

449. Kher P. Political Economy of Regional Integration in South Asia [Electronic resource] / Priyanka Kher // UNCTAD Background Paper. – 2012. – № 5. – Mode of

access: http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/ecidc2013misc1_bp5.pdf (viewed on January 30, 2014). – Title from the screen.

450. Kirdar S. Women's Education in the GCC – The Road Ahead / Serra Kirdar // Middle East Institute Viewpoints : Higher Education and the Middle East. – 2010. – pp. 18-21.

451. Kristianasen W. Kuwait's Islamists, Officially Unofficial [Electronic resource] / Wendy Kristianasen // Le Monde Diplomatique. – 2002. – Mode of access: http://www.kna.kw/research/all_interpullations-v8.pdf (viewed on November 11, 2012). – Title from the screen.

452. Kuwait ICT spending to hit $28 billion by 2015 [Electronic resource] / AG Reporter. – Mode of access: http://www.arabiangazette.com/kuwait-ict-spending-28bn-2015-20130708/ (viewed on June 13, 2014). – Title from the screen.

453. Kuwait National Assembly [Electronic resource] / Researches. – Mode of access: http://www.kna.kw/research/all_interpullations-v8.pdf (viewed on January 30, 2015). – Title from the screen.

454. Lawson F. Transformations of Regional Economic Governance in the Gulf Cooperation Council [Electronic resource] / Fred Lawson // CIRS Occasional Paper. – Issue 10. – 2012. – Mode of access:http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?lng=en&id=140999 (viewed on April 13, 2013). – Title from the screen.

455. Lewis M. Educational Reform in the Gulf [Electronic resource] / Michael Lewis // Foundation for Innovation, Creativity & Enterprise. – Mode of access: http://www.fice.org.uk/?p=712 (viewed on November 30, 2014). – Title from the screen.

456. Literacy rate, adult total (% of people ages 15 and above) [Electronic resource] / World Bank Data. – Mode of access: http://data.worldbank.org/indicator/SE.ADT.LITR.ZS (viewed on January 30, 2015). – Title from the screen.

457. Literacy rates of the countries of the world [Electronic resource] / World by Map. – Mode of access: http://world.bymap.org/LiteracyRates.html (viewed on January 30, 2015). – Title from the screen.

458. Luciani G. Relations between the European Union and the Gulf Cooperation Council – Record and Promises for the Future / Giacomo Luciani, Tobias Schumacher. – Dubai : GRC, 2004. – 109 p. – ISBN 978-9-94840-037-0.

459. Luciani G. The Gulf Region : Economic Development and Diversification / Giacomo Luciani, Steffen Hertog, Eckart Woertz, Richard Youngs; [ed. G. Luciani, S. Hertog, E. Woertz, R. Youngs]. – London, Gerlach Press, 1136 p. – ISBN 978-3-94092-400-1.

460. Measuring the Information Society 2013 [Electronic resource] / International Telecommunication Union. – Mode of access: http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/publications/mis2013/MIS2013_without_Annex_4.pdf (viewed on August 30, 2014). – Title from the screen.

461. Metz H. Persian Gulf states : country studies / Helen Chapin Metz; Federal Research Division, Library of Congress. – Washington : Federal Research Division, 1994. – 472 p.

462. Mixed reactions about the entry of women for the first time Council [Electronic resource] / Radio Sawa. – 2013. – Mode of access: http://www.radiosawa.com/content/saudi-women-join-advisory-council-first-time/218935.html (viewed on May 26, 2013). – Title from the screen.

463. More than half of GCC population under age 25 [Electronic resource] / Arab News. – 2012. – Mode of access: http://www.arabnews.com/saudi-arabia/more-half-gcc-population-under-age-25 (viewed on November 20, 2013). – Title from the screen.

464. «Mother Emirates» and women's empowerment [Electronic resource] / Alittihad News online. – 2013. – Mode of access: http://www.alittihad.ae/wajhatdetails.php?id=73758 (viewed on December 15, 2014). – Title from the screen.

465. Mourshed M. Gulf Cooperation Council Health Care : Challenges and Opportunities [Electronic resource] / Mona Mourshed, Viktor Hediger, Toby Lambert. – Mode of access: http://www.weforum.org/pdf/Global_Competitiveness_Reports/Reports/chapters/2_1.pdf (viewed on June 14, 2013). – Title from the screen.

466. Murphy C. Saudi Arabia : Dining by gender [Electronic resource] / Caryle Murphy // The Christian Science Monitor. – 2009. – Mode of access: http://www.csmonitor.com/World/Global-News/2009/0422/saudi-arabia-dining-by-gender (viewed on December 17, 2012). – Title from the screen.

467. Olayiwola N. Qatar takes steps to fight craft [Electronic resource] /Noimot Olayiwola // Gulf Times. – 2008. – Mode of access: http://www.gulf-times.com/site/topics/article.asp?cu_no=2&item_no=222035&version=1&template_id=36&parent_id=16 (viewed on January 28, 2013). – Title from the screen.

468. OPEC Basket Price [Electronic resource] / Data & Graphs. – Electronic data. – Mode of access: http://www.opec.org/opec_web/en/data_graphs/40.htm (viewed on January 30, 2015). – Title from the screen.

469. OPEC 2014 Annual statistical bulletin [Electronic resource] / OPEC. – Electronic data. – Mode of access: http://www.opec.org/opec_web/static_files_project/media/downloads/publications/ASB2014.pdf (viewed on January 30, 2015). – Title from the screen.

470. Ottaway M. The Greater Middle East Initiative : Off to a False Start [Electronic resource] / Marina Ottaway, Thomas Carothers // Carnegie Policy Brief. – 2004.– Mode of access: http://www.wiamep.org/resources/CarnegiePolicybrief29.pdf (viewed on December 15, 2012). – Title from the screen.

471. Peeters M. The changing pattern in international trade and capital flows of the Gulf cooperation council countries in comparison with other oil-exporting countries [Electronic resource] / Marga Peeters // European Commission DG ECFIN European Economy Economic Papers. – № 415. – 2010. – Mode of access: http://mpra.ub.uni-muenchen.de/23539/1/MPRA_paper_23539.pdf (viewed on June 19, 2014). – Title from the screen.

472. PhilPapers [Electronic resource] / Philosophical Research Online. – Electronic data. – Mode of access: http://philpapers.org/ (viewed on January 30, 2015). – Title from the screen.

473. Plataforma Democratica [Electronic resource] / Virtual Library. – Electronic data. – Mode of access:

http://www.plataformademocratica.org/English/BuscaPublicacoes.aspx (viewed on January 17, 2013). – Title from the screen.

474. Population Division [Electronic resource] / Population Division Publications. – Electronic data. – Mode of access: http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/index.shtml (viewed on January 30, 2015). – Title from the screen.

475. Population in Saudi Arabia [Electronic resource] / Population Information Network. – Electronic data. – Mode of access: http://www.escwa.un.org/popin/members/SaudiArabia.pdf (viewed on February 03, 2015). – Title from the screen.

476. President of the United Arab Emirates issued an order to appoint the first female judge in the country [Electronic resource] / Al Arabia. – Electronic data. – Mode of access: http://www.alarabiya.net/articles/2008/03/26/47480.html (viewed on April 26, 2013). – Title from the screen.

477. Prisoners of the Past : Kuwaiti Biduns and the Burden of Statelessness [Electronic resource] / Human Right Watch. – Electronic data. – Mode of access: http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/kuwait0611WebInside.pdf (viewed on August 17, 2013). – Title from the screen.

478. Programme on Governance in the Arab Region (POGAR) [Electronic resource] / UNDP. – Electronic data. – Mode of access: http://www.undp-pogar.org/index.aspx (viewed on January 30, 2014). – Title from the screen.

479. Project Gutenberg [Electronic resource] / Free ebooks. – Electronic data. – Mode of access: http://www.gutenberg.org/ (viewed on January 17, 2013). – Title from the screen.

480. Qatar reveals $205 billion worth of infrastructure projects it has under its sleeve [Electronic resource] / Al Bawaba. – Electronic data. – Mode of access: http://www.albawaba.com/business/qatar-world-cup-constructiob-boom-552665 (viewed on September 15, 2014). – Title from the screen.

481. Rahman M. S. Variance Analysis of GDP for GCC Countries / M. Shafiqur Rahman // International Review of Business Research Papers. – 2010. – Vol. 6. – № 2. – pp. 253-259.

482. Rathmell A. Political reform in the Gulf : the case of Qatar / Andrew Rathmell, Kirsten E. Schulze // Middle Eastern Studies. – 2000. – Vol. 36. - № 4. –pp. 47-62. – ISSN 0026-3206.

483. Reform in the Middle East Oil Monarchies / Anoushiravan Ehteshami, Steven Wright ; [ed. A. Ehteshami, S. Wright]. – U.K. : Ithaca Press, 2008. – 309 p. – ISBN 978-0-86372-323-0.

484. RePEc [Electronic resource] / Research Papers in Economics. – Electronic data. – Mode of access: http://repec.org/ (viewed on July 17, 2013). – Title from the screen.

485. Reporters Without Borders [Electronic resource] : Special reports and multimedia. – Electronic data. – [Paris : Reporters Without Borders]. – Mode of access: http://en.rsf.org/ (viewed on May 26, 2014). – Title from the screen.

486. Sajedi A. Geopolitics of the Persian Gulf Security : Iran and the United States /Amir Sajedi // IPRI Journal. – 2009. - № 9 (2). – pp. 77-79.

487. Sarafian N. Minister Cannon to Attend BMENA Forum for the Future in Morocco [Electronic resource] / Natalie Sarafian. – Mode of access: http://www.international.gc.ca/media/aff/news-communiques/2009/324.aspx?lang=eng (viewed on December 25, 2012). – Title from the screen.

488. Saudi Arabia : anti-corruption authority and accountability of all official «whatever its location» [Electronic resource] / Al-Awsat. – Mode of access: http://archive.aawsat.com/details.asp?issueno=10261&article=407253#.VS-zpyG8PGc (viewed on August 25, 2013). – Title from the screen.

489. Saudi Arabia Backgrounder : Who Are The Islamists? [Electronic resource] / ICG Middle East Report. – 2004. – № 31. – Mode of access: http://www-tc.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/saud/themes/backgrounder.pdf (viewed on Novemder 20, 2012). – Title from the screen.

490. Saudi Arabia : Women will participate in the vote and enter the Shura Council [Electronic resource] / Human Rights Watch. – Mode of access: http://www.hrw.org/ar/news/2011/09/26-1 (viewed on April 17, 2013). – Title from the screen.

491. Saudi king gives women 20% of the membership of the Council [Electronic resource] / RT. – Electronic data. – Mode of access: http://arabic.rt.com/news/604723-الشورى_مجلس_عضوية_من_20_المرأة_يمنح_السعودي_العاهل/ (viewed on June 13, 2013). – Title from the screen.

492. Science Accelerator [Electronic resource] / Resource Descriptions. – Electronic data. – Mode of access: http://www.osti.gov/resourcedescriptions.shtml (viewed on March 27, 2014). – Title from the screen.

493. ScienceStage [Electronic resource] / Science-oriented Multimedia Portal. – Electronic data. – Mode of access: http://sciencestage.com (viewed on March 27, 2014). – Title from the screen.

494. Science.gov [Electronic resource] / Library. – Electronic data. – Mode of access: http://www.science.gov/ (viewed on March 27, 2014). – Title from the screen.

495. Schofield R. Boundaries, Territorial Disputes and the GCC States / Richard Schofield // Gulf Security in the Twenty-first Century / ed. by David E. Long and Christian Koch. – Abu Dhabi : Emirates Center for Strategic Studies and Research, 1997. – pp. 133-168. – ISBN 1860643655.

496. Schwarz R. The political economy of state-formation in the Arab Middle East : Rentier states, economic reform, and democratization / Rolf Schwarz // Review of International Political Economy. – 2008. – Vol. 15. – Issue 4. – pp. 599-621.

497. SearchTeam [Electronic resource] / Collaborative Search. – Electronic data. – Mode of access: http://searchteam.com/ (viewed on February 05, 2013). – Title from the screen.

498. Second election Federal National Council UAE [Electronic resource] / Thomson Reuters Arabian. – Electronic data. – Mode of access: http://ara.reuters.com/article/topNews/idARACAE78O01X20110925 (viewed on July 23, 2013). – Title from the screen.

499. SEGREGAT [Electronic resource] / Data on employment by sex and detailed occupational groups. – Electronic data. – Mode of access: http://laborsta.ilo.org/applv8/data/segregate.html (viewed on March 27, 2014). – Title from the screen.

500. Shafaei H. National Action Charter and Human Rights [Electronic resource] / Hasan Shafaei // Bahrain Human Right Monitor.– Mode of access: http://www.bahrainmonitor.org/views/w-002-01.html (viewed on March 02, 2013). – Title from the screen.

501. Shedadi R. Educated, Ambitious, Essential : Women will drive the GCC`s future [Electronic resource] / Ramez Shedadi, Leila Hoteit, Kamal Tarazi, Abdulkader Lamaa // Booz & Company. – Mode of access: http://frontiernations.com/2012/01/30/educated-ambitious-essential-women-will-drive-the-gccs-future/ (viewed on November 30, 2013). – Title from the screen.

502. Shediac R. Meeting the Employment Challenge in the GCC : The Need for a Holistic Strategy [Electronic resource] / Richard Shediac, Hatem Samman // Booz & Company. – Mode of access: http://www.strategyand.pwc.com/media/uploads/Meeting_the_Employment_Challenge_in_the_GCC.pdf (viewed on May 11, 2013). – Title from the screen.

503. «Shield home» review the success of the MIC in international competition : Military industries in the UAE [Electronic resource] / Al Bayan Newspaper. – Electronic data. – Mode of access: http://www.albayan.ae/supplements/idex/2013-02-17-1.1824549 (viewed on August 20, 2013). – Title from the screen.

504. Springer [Electronic resource] / Publish and review. – Electronic data. – Mode of access: http://www.springer.com/gp/ (viewed on June 13, 2013). – Title from the screen.

505. Statistical bulletins [Electronic resource] / Arab Labor Organization. – Electronic data. – Mode of access: http://www.alolabor.org/final/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=132&Itemid=85&lang=ar (viewed on January 30, 2015). – Title from the screen.

506. Steel statistical yearbook 2013 [Electronic resource] / World Steel Association. – Electronic data. – Mode of access: http://www.worldsteel.org/dms/internetDocumentList/statistics-archive/yearbook-archive/Steel-Statistical-Yearbook-2013/document/Steel-Statistical-Yearbook-2013.pdf (viewed on March 19, 2014). – Title from the screen.

507. Stonaker M. E. Nepotism and Wasta in the Middle East [Electronic resource] / Mary E. Stonaker // Middle East Institute. – Mode of access: https://www.mei.nus.edu.sg/wp-content/uploads/2011/04/22-October-2010-Dr.-Talib.pdf (viewed on June 04, 2013). – Title from the screen.

508. Strength in Unity : Public-Private Partnerships to Fight Corruption [Electronic resource] / The Sixth Global Forum On Fighting Corruption And Safeguarding Integrity. – Mode of access: http://www.state.gov/j/inl/rls/rm/131695.htm (viewed on July 19, 2013). – Title from the screen.

509. The appointment of the first woman judge in the history of Bahrain [Electronic resource] / Alriyadh. – Electronic data. – Mode of access: http://www.alriyadh.com/161096 (viewed on June 27, 2014). – Title from the screen.

510. The Bidoun of the United Arab Emirates [Electronic resource] / Emirates Center for Human Rights. – Mode of access: http://www.echr.org.uk/wp-content/uploads/2012/07/Bidoun-ECHR.1.pdf (viewed on May 06, 2013). – Title from the screen.

511. The Current Index to Statistics [Electronic resource] / Database. – Electronic data. – Mode of access: http://www.statindex.org/ (viewed on February 10, 2015). – Title from the screen.

512. The Foreign Policy Centre [Electronic resource] / Publications. – Electronic data. – Mode of access: http://fpc.org.uk/publications/ (viewed on Januaru 17, 2013). – Title from the screen.

513. The GCC in 2020 : Outlook for the Gulf and the Global Economy [Electronic resource] / Economist Intelligence Unit // Qatar Financial Centre. – 2009.– Mode of access:http://graphics.eiu.com/marketing/pdf/Gulf2020.pdf (viewed on March 15, 2013). – Title from the screen.

514. The GCC Healthcare Industry Outlook [Electronic resource] / Alpen Capital. – 2014. – Mode of access: http://www.alpencapital.com/downloads/GCC_Healthcare_Sector_22_April_2014_Final.pdf (viewed on August 26, 2014). – Title from the screen.

515. The GCC Process of Achievement [Electronic resource] / Digital Library. – Electronic data. – Mode of access: http://www.gcc-sg.org/eng/ (viewed on January 29, 2014). – Title from the screen.

516. The Global Competitiveness Index 2012-2013 rankings and 2011-2012 comparisons [Electronic resource] / World Economic Forum. – Electronic data. – Mode of access: http://www3.weforum.org/docs/CSI/2012-13/GCR_Rankings_2012-13.pdf (viewed on June 20, 2014). – Title from the screen.

517. The real history of Bahrain and Baharna (look gorgeous) [Electronic resource] / Aleqt Newspaper. – Electronic data. – Mode of access: http://www.jasblog.com/wp/?p=3638 (viewed on June 13, 2013). – Title from the screen.

518. The reality of political reform in the UAE and its impact on women [Electronic resource] / Womendw. – Electronic data. – Mode of access: www.womendw.org/nimages/doc13.doc (viewed on August 22, 2014). – Title from the screen.

519. The Sadat Chair [Electronic resource] / Arab Public Opinion Surveys. – Electronic data. – Mode of access: http://www.sadat.umd.edu/new%20surveys/ (viewed on June 13, 2013). – Title from the screen.

520. The Transformation of the Gulf : Politics, Economics and the Global Order / [ed. David Held, Kristian Ulrichsen]. – London : Routledge, 2011. – 400 p. – ISBN 978-0-41557-452-5.

521. The United States, India, and the Gulf : Convergence or Divergence in a Post-Iraq World [Electronic resource] / Center for International Studies Massachusetts Institute of Technology // Persian Gulf Initiative Workshop Report. – 2007.– Mode of access: http://web.mit.edu/cis/pdf/pg4_0307_report.pdf (viewed on November 10, 2012). – Title from the screen.

522. The Wall Street Journal [Electronic resource] / Index of Economic Freedom. – Electronic data. – Mode of access: http://www.heritage.org/index/ (viewed on January 30, 2015). – Title from the screen.

523. The World Factbook [Electronic resource] / CIA. – Electronic data. – Mode of access: https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html (viewed on February 20, 2015). – Title from the screen.

524. The World Trade Organization [Electronic resource] / Trade and tariff data. – Electronic data. – Mode of access: https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/statis_e.htm (viewed on January 19, 2015). – Title from the screen.

525. Transparency International [Electronic resource] / Corruption perceptions index. – Electronic data. – Mode of access: http://www.transparency.org/research/cpi/ (viewed on February 02, 2015). – Title from the screen.

526. Trenwith C. Saudi Arabia facing 'housing crisis' [Electronic resource] / Courtney Trenwith // Arabian Business. – 2013.– Mode of access: http://www.arabianbusiness.com/saudi-arabia-facing-housing-crisis--493485.html#.VS-2wSG8PGd (viewed on August 19, 2014). – Title from the screen.

527. Thuroczy F. A Revolutionary 8% for the Women of Kuwait [Electronic resource] / Ferencz Thuroczy. – Electronic data. – Mode of access: http://www.utrikesperspektiv.se/2009/05/21/stat-och-samhalle/a-revolutionary-8-victory-for-the-women-of-kuwait/ (viewed on June 23, 2013). – Title from the screen.

528. UAE : adoption of the formation of committees of the National Council elections [Electronic resource] / Al Riyadh. – Electronic data. – Mode of access: http://www.alriyadh.com/636874 (viewed on May 12, 2013). – Title from the screen.

529. UAE least vulnerable among GCC countries to oil price decline [Electronic resource] / Gulf News. – Electronic data. – Mode of access: http://gulfnews.com/business/economy/uae-least-vulnerable-among-gcc-countries-to-oil-price-decline-1.1354071 (viewed on June 01, 2013). – Title from the screen.

530. UAE Yearbook [Electronic resource] / Yearbook library. – Electronic data. – Mode of access: http://www.uaeyearbook.com/yearbook-library.php (viewed on February 03, 2014). – Title from the screen.

531. UNCTAD Handbook of Statistics 2010 [Electronic resource] / UNCTAD. – Electronic data. – Mode of access: http://unctad.org/en/Docs/tdstat35_en.pdf (viewed on June 15, 2014). – Title from the screen.

532. UNCTAD Handbook of Statistics 2013 [Electronic resource] / UNCTAD. – Electronic data. – Mode of access: http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/tdstat38_en.pdf (viewed on September 23, 2014). – Title from the screen.

533. UNCTADstat [Electronic resource] / All statistics of UNCTAD. – Electronic data. – Mode of access: http://unctadstat.unctad.org/EN/ (viewed on February 10, 2015). – Title from the screen.

534. UNCTAD Statistics [Electronic resource] / UNCTADstat Country Profiles. – Electronic data. – Mode of access: http://unctad.org/en/pages/Statistics.aspx (viewed on February 10, 2015). – Title from the screen.

535. United Nations Industrial Development Organization [Electronic resource] / Statistical Country Briefs. – Electronic data. – Mode of access: http://www.unido.org/index.php?id=1002110 (viewed on July 16, 2013). – Title from the screen.

536. United Nations History Project [Electronic resource] / History. – Electronic data. – Mode of access: http://www.unhistoryproject.org/ (viewed on February 17, 2013). – Title from the screen.

537. United Nations Statistics Division [Electronic resource] / Social indicators. – Electronic data. – Mode of access:http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/socind/ (viewed on January 17, 2015). – Title from the screen.

538. US interest rate cut raises many concerns to the future development of the Cooperation Council decline of the dollar by 10% losses to the Gulf states $ 60 billion [Electronic resource] / Qatar Shares Forums. – Electronic data. – Mode of access: http://www.qatarshares.com/vb/showthread.php?158120-5868-716171-84389-10-61-711-3761-357-60-3171-6171 (viewed on May 05, 2013). – Title from the screen.

539. Usman N. Nepotism in Dubai [Electronic resource] / Nabila Usman // Emiratisation NOW. – 2010. – Electronic data. – Mode of access:

http://www.emiratisationnow.com/2010/08/nepotism-in-dubai.html (viewed on September 17, 2014). – Title from the screen.

540. Valeri M. Liberalization from Above : Political Reforms and Sultanism in Oman / Marc Valeri // Constitutional Reform and Political Participation in the Gulf / Gulf Research Center ; [ed. Abdulhadi Khalaf, Giacomo Luciani]. – Dubai : Gulf Research Center, 2006. – pp. 187-210. – ISBN 9948-432-54-1.

541. Virtual Library [Electronic resource] / International Affairs Resource Directories, Repositories, and Databanks. – Electronic data. – Mode of access: http://www2.etown.edu/vl/index.html#resourcecategories (viewed on April 17, 2014). – Title from the screen.

542. War of the fatwas [Electronic resource] / Guardian News. – 2007. – Mode of access: http://www.theguardian.com/commentisfree/2007/oct/29/warofthefatwas (viewed on December 15, 2012). – Title from the screen.

543. Women in the United Arab Emirates : A Portrait of Progress [Electronic resource] / An Overview. – Mode of access: http://lib.ohchr.org/HRBodies/UPR/Documents/Session3/AE/UPR_UAE_ANNEX3_E.pdf (viewed on June 27, 2014). – Title from the screen.

544. WomanStats [Electronic resource] / Statistic. – Electronic data. – Mode of access: http://womanstats.org/index.htm (viewed on June 27, 2014). – Title from the screen.

545. World Almanac of Islamism [Electronic resource] / American Foreign Policy Council. – Electronic data. – Mode of access: http://almanac.afpc.org/almanac (viewed on December 10, 2014). – Title from the screen.

546. World Bank [Electronic resource] / World Bank Open Data : free and open access to data about development in countries around the globe. – Electronic data. – Mode of access: http://data.worldbank.org/ (viewed on January 17, 2015). – Title from the screen.

547. Worldwide Governance Indicators / World Bank Open Data. – Electronic data. – Mode of access: http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#home (viewed on January 17, 2015). – Title from the screen.

548. WorldWideScience.org [Electronic resource] / Advanced Search. – Electronic data. – Mode of access: http://worldwidescience.org/ (viewed on June 10, 2013). – Title from the screen.

549. YapheJ. S. Islamic Radicalism in the Arabian Peninsula : Growing Risks / Judith S. Yaphe // Strategic Forum. – 1996. - № 67. – pp. 1-6.

550. Yemen to host ABEGS's 67th round [Electronic resource] / SabaNews. – 2009. – Mode of access: http://www.sabanews.net/ar/print182600.htm (viewed on May 21, 2014). – Title from the screen.

551. Youngs R. Ten years of the Barcelona Process : a model for supporting Arab Reform? [Electronic resource] / Richard Youngs // FRIDE Working Paper. – 2005. – Mode of access: http://fride.org/download/WP02_ProcBarce_ENG_ene05.pdf (viewed on November 13, 2012). – Title from the screen.

552. Zahid M. The Victory of Al Wefaq : The Rise of Shiite Politics in Bahrain / Mohammed Zahid, Mahjoob Zweiri // RIEAS Publications. – 2007. – Issue 108. – 17 p.

553. Zakah between the duty of the state and the conscience of individuals [Electronic resource] / OnIslam. – Mode of access: http://www.onislam.net/arabic/zakah-counsels/8519/79050-2004-08-01%2017-37-04.html (viewed on December 16, 2014). – Title from the screen.

Дисертації та автореферати дисертацій

554. Гарник Л. П. Авторитаризм та демократія у процесі модернізації політичних режимів в країнах Близького Сходу : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси (політичні науки)» / Гарник Людмила Петрівна ; Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2013. – 16 с.

555. Грєбцов В. В. Концептуальне забезпечення політики США щодо арабських країн Перської затоки (1980-2001 рр.) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / Грєбцов Владислав Володимирович ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2003. – 18 с.

556. Коппель О. А. Проблема безпеки Перської затоки в 70-ті – 90-ті роки : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 «Всесвітня історія» / Олена Арнольдівна Коппель ; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – К., 1999. – 37 с.

557. Маклад І. С. Міжнародна міграція робочої сили в системі факторів економічного розвитку арабських країн Перської затоки : автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.05.01 «Світове господарство і міжнародні відносини» / Іяд Сайах Маклад ; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 17 с.

558. Петюр Р. К. Регіон Близького та Середнього Сходу в зовнішній політиці України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / Петюр Роман Костянтинович ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – К., 2007. – 20 с.

559. Сєров Д. І. Становлення та розвиток політичних та економічних відносин України з країнами Арабського Сходу (1990-ті рр. – поч. XXI ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Дмитро Ігорович Сєров ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2006. – 20 с.

560. Абдельхади А. А. Арабские страны Персидского залива в системе международной миграции рабочей силы и экспорта капитала : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.14 «Мировая экономика» / Абухусса Акрам Абдельхади ; Моск. коммерч. ун-т. – М., 1994. – 21 с.

561. Аль-Алави Х. Политический анализ проблем и перспектив развития Совета Сотрудничества Стран Арабского Залива : дис. … канд. полит. наук : 23.00.04 «Политические проблемы, международных систем и глобального развития» / Аль-Алави Хусейн Али ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1999. – 198 с.

562. Аль-Машихи Н. Б. Стратегия экономического развития Омана в условиях глобализации : дис. … канд. экон. наук : 08.00.14 «Мировая экономика» / Аль-Машихи Наджи Бахит ; РУДН. – М., 2005. – 275 с.

563. Аль-Шанфари А. С. Политика Султаната Оман в регионе Персидского залива (1970-1992 гг.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.15 «История международных отношений и внешней политики» / Адель Салем Аль-Шанфари ; РУДН. – М., 2004. – 179 с.

564. Байбаков А. С. Арабские страны : специфика внутренних и внешних факторов экономического развития : конец XX-начало XXI вв. : дис. … канд. экон. наук : спец. 08.00.14 «Мировая экономика» / Байбаков Александр Сергеевич ; Ин-т востоковедения РАН. – М., 2008. – 205 с.

565. Батыршин И. М. Экономические связи Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива с США (современные тенденции и перспективы развития) : автореф. дис. … канд. экон. наук : спец. 08.00.14 «Мировая экономика» /Батыршин Искандер Маратович ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 2006. – 28 с.

566. Бирюков Е. С. Страны Аравийского полуострова на мировом рынке финансовых услуг : автореф. дис. … канд. экон. наук : спец. 08.00.14 «Мировая экономика» / Бирюков Евгений Сергеевич ; МГИМО-Университет. – М, 2008. – 26 с.

567. Горбатова В. В. Информационно-пропагандистская политика радикальных исламских организаций : на примере ХАМАС, «Хизбаллы» и «Аль-Каиды» : автореф. дис. … канд. полит. наук : спец. 23.00.04 «Политические проблемы международных отношений, глобального и регионального развития» / Горбатова Виктория Вячеславовна; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 2013. – 28 с.

568. Денисов Н. А. Становление государства Оман в период правления султана Кабуса (70-90-е гг.): автореф. дис. … канд. ист. наук : спец. 07.00.15 «История международных отношений и внешней политики» / Денисов Николай Алексеевич ; РАН ИВ. – М., 2000. – 21 с.

569. Джабуб С. С. Состояние и перспективы развития торгово-экономических отношений между Советом Сотрудничества Арабских Государств Залива (ССАГЗ) и Российской Федерацией (РФ) : автореф. дис. … канд. экон. наук : спец. 08.00.14 «Мировая экономика» /Джабуб Салах Салем ; ГУУ. – М., 2007. – 21 с.

570. Джибраев А. Ю. Политика России в отношении стран Совета Сотрудничества Арабских государств Персидского залива (ССАГПЗ) : реальности, потенциалы и перспективы : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.04 «Политические проблемы, международных систем и глобального развития» / Александр Юрьевич Джибраев ; Дип. акад. МИД РФ. – М., 1998. – 26 с.

571. Зайчиков В. И. Отношения между королевством Саудовская Аравия и США в контексте региональных и международных процессов (1980-е гг. – 2006 г.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.15 «История международных отношений и внешней политики» / Вадим Игоревич Зайчиков ; РУДН. – М., 2006. – 167 с.

572. Закария М. Г. Нефть и особенности социально-экономического развития нефтедобывающих арабских стран Персидского залива в 80-е-начале 90-х годов (на примере Саудовской Аравии, Кувейта и ОАЭ) : автореф. дис. … канд. экон. наук : спец. 08.00.14 «Мировое хозяйство и международные экономические отношения» / Закария Мухаммад Гияз ; РАН ИВ. – М., 1997. – 17 с.

573. Исаев М. Н. Государственное регулирование инновационного предпринимательства на примере стран Персидского залива : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.14 «Мировая экономика» / Исаев Магомед Никамагомедович; Рос. ун-т дружбы народов. – М., 2013. – 19 с.

574. Карпенко Е. А. Формирование системы коллективной безопасности стран – членов Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива : автореф. дис. … канд. ист. наук : спец. 07.00.15 «История международных отношений и внешней политики» / Карпенко Екатерина Александровна ; РУДН. – М., 2006. – 20 с.

575. Краснова Н. В. Политика народонаселения в арабских странах Персидского залива : автореф. дис. … канд. экон. наук : спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством (экономика народонаселения и демография) / Краснова Наталья Вениаминовна ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 2010. – 21 с.

576. Маджид А. А. Экспорт капитала из нефтедобывающих арабских стран Персидского залива как фактор межарабской экономической интеграции : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.17 «Экономика развивающихся стран» / Али Абдель Маджид ; Российский ун-т дружбы народов. – М., 1992. – 16 с.

577. Мелихов И. А. Арабские монархии Персидского залива на этапе модернизации (70-90-е годы) : автореф. дис. … д-ра ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / Мелихов Игорь Александрович ; Ин-т востоковедения РАН. – М., 2000. – 41 с.

578. Мелкумян Е. С. Совет сотрудничества арабских государств Персидского залива : роль и место в глобальных и региональных процессах : дис. … д-ра полит. наук 23.00.04 «Политические проблемы, международных систем и глобального развития» / Елена Суреновна Мелкумян ; МГУ им. М. В. Ломоносова, Ин-т стран Азии и Африки. – М., 1999. – 370 с.

579. Мухаммад Э. Проблемы нефти и социально-экономической модернизации (на примере Королевства Саудовская Аравия и Государства Кувейт) : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.14 «Мировая экономика» / Эльхамамде Мухаммад ; Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения. – М., 2002. – 24 с.

580. Русакович В. И. Инвестиционное сотрудничество Российской Федерации со странами Персидского залива : дис. … канд. экон. наук : 08.00.14 «Мировая экономика» / Русакович Василий Игоревич ; Рос. ун-т дружбы народов. – М., 2011. – 214 с.

581. Семедов С. А. Политический ислам в современном мире : автореф. дис. … д-ра философ. наук. : 09.00.13 «Религиоведение, философская антропология, философия культуры» / Семед Абакаевич Семедов ; РОГС при Президенте РФ. – М., 2009. – 66 с.

582. Хайдар И. Природные ресурсы и проблемы развития в арабских странах Персидского залива : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.14 «Мировая экономика» / Имад Хайдар ; РУДН. – М., 1999. – 218 с.

583. Шехаб Г. Экономическое сотрудничество стран Персидского залива с Российской Федерацией : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.14 «Мировая экономика» / Шехаб Гассан ; Финансовая акад. при Правительстве РФ. – М., 2009. – 187 с.

584. Шкваря Л. В. Проблемы субрегиональной межарабской экономической интеграции в условиях глобализации : дис. ... д-ра экон. наук : 08.00.14 «Мировая экономика» / Шкваря Людмила Васильевна ; Рос. ун-т дружбы народов. – М., 2007. – 375 с.

585. Azam M. Democratization of the Gulf Countries : Role of the United States during The Bush Administration (2000-2008) : Thesis for the Award of the Degree of Dr. of Philosophy in Politics and International Relations A Partial Fulfillment [Electronic

resource] / Muhammad Azam ; International Islamic University. – Islamabad, 2010. – 277 p. – Mode of access: http://prr.hec.gov.pk/Thesis/1008S.pdf (viewed on June 10, 2014). – Title from the screen.

586. Gauthier J. Prospects for Democratization in the Oil Monarchies of the Persian Gulf : Master's Thesis [Electronic resource] / Julie Gauthier ; Louisiana State University. – Electronic data. – Mode of access: http://etd.lsu.edu/docs/available/etd-11112007-214948/unrestricted/Gauthier_thesis.pdf (viewed on November 19, 2012). – Title from the screen.

587. Thuroczy F. Kuwait : Democratization in Process (Five factors of democratization and their state in Kuwait) : Bachelor Thesis [Electronic resource] / Ferencz Thuroczy. – Electronic data. – Mode of access: http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOId=1627007&fileOId=1627008 (viewed on June 23, 2013). – Title from the screen.

Додаток А

Боротьба з корупцією в країнах Перської затоки

Рис. А.1. Контроль за корупцією в Омані протягом 1996-2010 рр. (узагальнені показники), %

Таблиця А.1. Індивідуальні показники, використані для визначення індексу контролю над корупцією в Омані протягом 1996-2010 рр.

№	Абревіатура	Джерело	Період, рр.											
			1996	1998	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	ADB	African Development Bank Country Policy and Institutional Assessments	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
2	AFR	Afrobarometer	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
3	ASD	Asian Development Bank Country Policy and Institutional Assessments	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
4	BPS	Business Enterprise Environment Survey	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
5	BTI	Bertelsmann Transformation Index	..	..	..	..	..	..	0.50	0.50	0.45	0.45	0.40	0.40
6	CCR	Freedom House Countries at the Crossroads	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
7	EIU	Economist Intelligence Unit	0.25	0.50	0.50	0.50	0.50	0.50	0.50	0.50	0.50	0.50	0.50	0.50
8	FRH	Freedom House	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
9	GCB	Transparency International Global Corruption Barometer Survey	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
10	GCS	World Economic Forum Global Competitiveness Survey	..	..	..	0.92	..	..	..	..	0.61	0.75	0.72	0.78
11	GII	Global Integrity Index	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
12	GWP	Gallup World Poll	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
13	IFD	IFAD Rural Sector Performance Assessments	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
14	IPD	Institutional Profiles Database	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	0.50	0.50

Продовження табл. Б.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
15	LBO	Latinobarometro	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
16	PIA	World Bank Country Policy and Institutional Assessments	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
17	PRC	Political Economic Risk Consultancy Corruption in Asia	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
18	PRS	Political Risk Services International Country Risk Guide	0.50	0.50	0.50	0.42	0.42	0.42	0.42	0.42	0.42	0.42	0.42	0.42
19	VAB	Vanderbilt University Americas Barometer Survey	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
20	WCY	Institute for management & development World Competitiveness Yearbook	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
21	WMO	Global Insight Business Conditions and Risk Indicators	0.75	0.75	0.75	0.75	0.63	0.66	0.63	0.63	0.63	0.63	0.63	0.63

Рис. А.2. Контроль за корупцією в Саудівській Аравії протягом 1996-2010 рр. (узагальнені показники), %

Таблиця Б.2. Індивідуальні показники, використані для визначення індексу контролю над корупцією в Саудівській Аравії протягом 1996-2010 рр.

№	Абревіатура	Джерело	Період, рр.											
			1996	1998	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	ADB	African Development Bank Country Policy and Institutional Assessments	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
2	AFR	Afrobarometer	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
3	ASD	Asian Development Bank Country Policy and Institutional Assessments	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
4	BPS	Business Enterprise Environment Survey	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..

Продовження табл. А.2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
5	BTI	Bertelsmann Transformation Index	..	..	..	..	0.30	0.30	0.35	0.35	0.35	0.35	0.40	0.40
6	CCR	Freedom House Countries at the Crossroads	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	0.19	0.19
7	EIU	Economist Intelligence Unit	0.00	0.00	0.00	0.25	0.25	0.25	0.25	0.25	0.25	0.25	0.25	0.25
8	FRH	Freedom House	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
9	GCB	Transparency International Global Corruption Barometer Survey	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
10	GCS	World Economic Forum Global Competitiveness Survey	..	..	..	0.57	..	..	..	..	0.52	0.65	0.68	0.80
11	GII	Global Integrity Index	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
12	GWP	Gallup World Poll	..	..	..	..	..	..	..	..	..	0.58	0.68	0.68
13	IFD	IFAD Rural Sector Performance Assessments	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
14	IPD	Institutional Profiles Database	..	..	..	..	..	..	..	0.33	0.33	0.33	0.50	0.50
15	LBO	Latinobarometro	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
16	PIA	World Bank Country Policy and Institutional Assessments	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
17	PRC	Political Economic Risk Consultancy Corruption in Asia	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
18	PRS	Political Risk Services International Country Risk Guide	0.33	0.33	0.33	0.33	0.33	0.33	0.33	0.33	0.33	0.33	0.33	0.42
19	VAB	Vanderbilt University Americas Barometer Survey	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
20	WCY	Institute for management & development World Competitiveness Yearbook	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
21	WMO	Global Insight Business Conditions and Risk Indicators	0.75	0.75	0.75	0.88	0.63	0.52	0.63	0.63	0.63	0.63	0.63	0.63

Графік. 3. Контроль за корупцією в Королівстві Бахрейн протягом 1996-2010 рр., (узагальнені показники)

Продовження Дод. А

Індивідуальні показники, використані для визначення індексу контролю над корупцією в Королівстві Бахрейн протягом 1996-2010 рр.

№	Абревіатура	Джерело	1996	1998	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	ADB	African Development Bank Country Policy and Institutional Assessments	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
2	AFR	Afrobarometer	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
3	ASD	Asian Development Bank Country Policy and Institutional Assessments	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
4	BPS	Business Enterprise Environment Survey	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
5	BTI	Bertelsmann Transformation Index	..	..	..	..	0.50	0.50	0.50	0.50	0.45	0.45	0.45	0.45
6	CCR	Freedom House Countries at the Crossroads	..	..	..	..	0.40	0.30	0.30	0.34	0.34	0.34	0.34	0.34
7	EIU	Economist Intelligence Unit	0.25	0.25	0.25	0.50	0.50	0.50	0.50	0.50	0.50	0.50	0.50	0.50
8	FRH	Freedom House	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
9	GCB	Transparency International Global Corruption Barometer Survey	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
10	GCS	World Economic Forum Global Competitiveness Survey	..	..	..	0.77	..	0.69	0.61	0.66	0.66	0.63	0.65	0.70
11	GII	Global Integrity Index	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
12	GWP	Gallup World Poll	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	0.70	0.70
13	IFD	IFAD Rural Sector Performance Assessments	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
14	IPD	Institutional Profiles Database	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	0.33	0.33
15	LBO	Latinobarometro	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
16	PIA	World Bank Country Policy and Institutional Assessments	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
17	PRC	Political Economic Risk Consultancy Corruption in Asia	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
18	PRS	Political Risk Services International Country Risk Guide	0.50	0.50	0.50	0.33	0.33	0.33	0.33	0.33	0.33	0.33	0.33	0.42

Продовження табл. Б.3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
19	VAB	Vanderbilt University Americas Barometer Survey	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
20	WCY	Institute for management & development World Competitiveness Yearbook	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
21	WMO	Global Insight Business Conditions and Risk Indicators	0.88	0.88	0.88	0.88	0.75	0.71	0.75	0.63	0.63	0.63	0.63	0.63

Додаток Б

Хронологічна таблиця основних результатів самітів РСАДЗ (1981-2014 рр.)

Рік	**Місце проведення**	**Основні результати**
1-й саміт. 25-26 травня 1981 р.	ОАЕ, м. Абу Дабі	Створення Бахрейном, Катаром, Кувейтом, ОАЕ, Оманом та Саудівською Аравією Ради співробітництва арабських держав Затоки (Gulf Cooperation Council)
2-й саміт. 10-11 листопада 1981 р.	КСА, м. Ер-Ріяд	Ухвалення заяви щодо “убезпечення регіону Затоки від наслідків регіональних конфліктів, необхідності звільнення регіону від присутності іноземних військових баз та флотів, а також гарантування безпеки країн Затоки власними силами і засобами”
3-й саміт. 09-11 листопада 1982 р.	Бахрейн, м. Манама	“Створення власних збройних сил, забезпечення внутрішньої координації для захисту безпеки та стабільності держав Затоки”
4-й саміт. 07-09 листопада 1983 р.	Катар, м. Доха	Ухвалення заяви щодо занепокоєння держав Ради триваючою війною між Іраном та Іраком. У заяві містилось рішення членів Ради направити до Сирії високу делегацію представників для припинення збройного протистояння на палестинських територіях та висловлення підтримки ОВП як єдиному законному представнику палестинського народу

5-й саміт. 27-29 листопада 1984 р.	Кувейт, м. Ель-Кувейт	Наголошення на глибокому занепокоєнні держав Ради ірано-іракською війною та її негативним впливом на стабільність і безпеку регіону Затоки. Підтвердження членами Ради готовності вжити будь-яких заходів для посередництва з метою примирення Ірану з Іраком.
6-й саміт. 03-06 листопада 1985 р.	Оман, м. Маскат	Засудження країнами Ради "сіоністського нападу на туніську столицю та, зокрема, резиденцію ОВП"
7-й саміт. 02-05 листопада 1986 р.	ОАЕ, м. Абу Дабі	Засудження державами Ради спроб прив'язки терміну тероризм до арабів, а також "приниження арабської нації". Також результатом саміту став дозвіл з боку її членів іноземним інвесторам отримувати кредити у місцевих банках та фондах промислового розвитку шляхом їх прирівняння до місцевих інвесторів у правах і обов'язках
8-й саміт. 26-29 грудня 1987 р.	КСА, м. Ер-Ріяд	Ухвалення членами Ради Єдиної всеохоплюючої стратегії безпеки, а також заклик до поглиблення координації у сфері ВТС
9-й саміт. 19-22 грудня 1988 р.	Бахрейн, м. Манама	Прирівняння громадян країн Ради у податкових питаннях з громадянами тієї країни об'єднання, в яку спрямовані інвестиції таких громадян.

10-й саміт. 18-21 грудень 1989 р.	Оман, м. Маскат	Заклик членів Ради до міжнародної спільноти підтримати Таіфські угоди (щодо припинення громадянської війни у Лівані). Ухвалення переліку випадків, у яких не застосовується звільнення від сплати митних зборів на основі ст. 24 Статуту Ради
11-й саміт. 22-25 грудня 1990 р.	Катар, м. Доха	Вища рада правителів Затоки (Рада глав держав) доручила Комісії з фінансового та економічного співробітництва вжити вичерпних заходів для розробки та імплементації нових підходів, які б дозволили у короткий термін досягти повної економічної інтеграції, а також ухвалити програму створення спільного ринку, виробити єдину торгівельну політику.
12-й саміт. 23-25 грудня 1991 р.	Кувейт, м. Ель-Кувейт	Висловлення членами Ради підтримки уряду та народу Кувейту, який постраждав від іракської агресії, а також направлення іракському керівництву сигналу щодо необхідності дотримання ним усіх міжнародних зобов'язань. Наголошення на готовності країн Ради до розбудови взаємовигідних стосунків з Іраном
13-й саміт. 21-23 грудня 1992 р.	ОАЕ, м. Абу Дабі	Ухвалення державами Ради нових правил роздрібної торгівлі та захисту авторських прав
14-й саміт. 20-22 грудня 1993 р.	КСА, м. Ер-Ріяд	Створення Вищої комісії з контролю за виконанням рішень щодо колективної оборони та ВТС. Комісію очолюватимуть почергово міністри оборони держав РСАДЗ, до якої також увійшли НГШ країн Затоки

15-й саміт. 19-21 грудня 1994 р.	Бахрейн, м. Манама	Вжиття заходів для зміцнення власної обороноздатності країн Затоки у контексті виконання спільної оборонної стратегії, а також розвиток бойового потенціалу ударних частин “Щиту затоки”
16-й саміт. 04-06 грудня 1995 р.	Оман, м. Маскат	Ухвалення рекомендацій щодо об’єднання мереж енергопостачання країн Затоки
17-й саміт. 26-28 грудня 1996 р.	Катар, м. Доха	Уніфікація митних тарифів та створення Митного союзу. Ухвалення Єдиної сільськогосподарської стратегії
18-й саміт. 20-22 грудень 1997 р.	Кувейт, м. Ель-Кувейт	Спрощення процедури пересування громадян Ради територією об’єднання, руху товарів. Ухвалення Єдиного цивільного режиму, затвердження єдиного кримінального кодексу. Створення єдиної мережі радіолокаційного контролю та раннього оповіщення про військові загрози, започаткування роботи спеціального захищеного зв’язку для військових цілей, організація спільних військових навчань
19-й саміт. 07-09 грудня 1998 р.	ОАЕ, м. Абу Дабі	Ухвалення документу “Загальні рамки демографічної стратегії країн РСАДЗ”, а також “Стратегія всеохоплюючого розвитку країн Ради на довгострокову перспективу 2000-2025”
20-й саміт. 27-29 листопада	КСА, м. Ер-Ріяд	Ухвалення рішення щодо необхідності вироблення довгострокової стратегії міжарабської економічної інтеграції для впорядкування та організації взаємодії

1999 р.		між членами Ради та регіональними організаціями і блоками. Ухвалення спільної стратегії балансування між обсягами виробництва нафти та попитом на неї
21-й саміт. 31 грудня 2000 р.	Бахрейн, м. Манама	Ухвалення рішення щодо дозволу усім юридичним та фізичним особам-громадянам РСАДЗ займатися усіма видами комерційної діяльності. Розширення права на ведення роздрібної торгівлі громадянами країн Ради на території будь-якої з держав об'єднання
22-й саміт. 31 грудня 2001 р.	Оман, м. Маскат	Ухвалення Радою Економічної угоди РСАДЗ замість діючої на той момент Єдиної економічної угоди від 1981 р. Уніфікація графіку проведення загальнодержавних переписів населення в країнах Ради
23-й саміт. 21-22 грудня 2002 р.	Катар, м. Доха	Ухвалення Нафтової стратегії РСАДЗ, яка передбачає, зокрема, спільне вжиття невідкладних заходів для мінімізації негативних наслідків раптових змін міжнародної нафтової кон'юнктури
24-й саміт. 22 грудня 2003 р.	Кувейт, м. Ель-Кувейт	Ухвалення "Закону про спільну боротьбу з демпінгом, а також спільні попереджувальні заходи", який вступив у дію з 1 січня 2004 р. Було також ухвалено статут Організації зі стандартизації РСАДЗ
25-й саміт ("Саміт шейха Заїда"). 21 грудня 2004р.	Бахрейн, м. Манама	Ухвалення закону щодо обов'язкового соціального забезпечення пенсіонерів-громадян РСАДЗ, які проживають на території будь-якої з країн Ради

26-й саміт (“Саміт Короля Фагда”). 18-19 грудня 2005 р.	ОАЕ, м. Абу Дабі	Ухвалення документу “Єдина торгівельна політика для країн РСАДЗ”
27-й саміт (“Саміт еміра Джабера”). 09-10 грудня 2006 р.	КСА, м. Ер-Ріяд	Ухвалення лідерами Затоки рекомендацій щодо вироблення спільної програми з використання ядерних технологій у мирних цілях
28-й саміт. 03-04 грудня 2007 р.	Катар, м. Доха	Оголошення про створення спільного ринку РСАДЗ, починаючи з січня 2008 р. Ухвалення рішення щодо надання громадянам Ради дозволу займатись ріелтерською та соціальною діяльністю на території будь-якої з країн РСАДЗ
29-й саміт. 29-30 грудня 2008 р.	Оман, м. Маскат	Ухвалення документу щодо Монетарного союзу, затвердження статуту Монетарного Комітету
Надзвичайний саміт РСАДПЗ. 15 січня 2009 р.	КСА, м. Ер-Ріяд	Скликаний для засудження ізраїльської агресії проти сектору Газа

30-й саміт 14-15 грудня 2009 р.	Кувейт, м. Ель-Кувейт	Прирівняння у правах усіх громадян Ради щодо отримання ними професійно-технічної освіти на території будь-якої з країн РСАДЗ. Ухвалення єдиної оборонної стратегії для РСАДЗ для розвитку військового потенціалу “Щит Затоки”.
31-й саміт. 06-07 грудня 2010 р.	ОАЕ, м. Абу Дабі	Ухвалення рішення щодо дозволу компаніям-резидентам РСАДЗ відкривати філіали та представництва на території країн-членів Ради та застосування до них тих самих умов, що застосовуються до національних компаній
32-й саміт. 19-20 грудня 2011 р.	КСА, м. Ер-Ріяд	Ухвалення Єдиного внутрішнього паспорту РСАДЗ (Common GCC ID-card). Затвердження єдиного порядку розміщення цінних паперів на фондових ринках країн Ради
33-й саміт. 24-25 грудня 2012 р.	Бахрейн, м. Манама	Ухвалення рішення щодо створення Спільного військового командування сухопутними, ВПС та ВМС РСАДЗ
34-й саміт. 10-11 грудня 2013 р.	Кувейт, Ель-Кувейт	Створення спільного військового командування
35-й саміт. 09 грудня 2014 р.	Катар, м. Доха	Оголошення про “подолання протиріч між країнами Ради та Катаром”. Оголошення про наміри створити спільну поліцію (Аравійський Інтерпол)